

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ – UNIVERSITY OF CRETE
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ**

ΕΥΑ ΜΗΤΑΚΗ

**Η ΧΑΛΚΟΥΡΓΙΑ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ**

**ΡΙΘΥΜΝΑ : ΘΕΜΑΤΑ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ. Αρ. 16
Υπεύθυνος Ν. ΦΑΡΑΚΛΑΣ**

ΡΕΘΥΜΝΟ 2003

ΡΙΘΥΜΝΑ (Θέματα Κλασικής Αρχαιολογίας) Αρ. 16
Υπεύθυνος Ν. Φαράκλας.

ΕΥΑ ΜΗΤΑΚΗ

**Η Χαλκουργία στην Κρήτη
κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.**

**Πανεπιστήμιο Κρήτης – Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας – Τομέας
Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης I.S.B.N. 960-7143-22-1
Ρέθυμνο 2003.**

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	σελ. 5
A. ΧΑΛΚΟΣ ΚΑΙ ΧΑΛΚΟΥΡΓΙΑ	
Θεοί Μεταλλουργοί	σελ. 7
Προέλευση και Τεχνικές Επεξεργασίας του Χαλκού	σελ.10
Προέλευση του χαλκού	σελ.10
Τεχνικές επεξεργασίας	σελ.12
Διακίνηση του χαλκού	σελ.14
B. ΧΑΛΚΙΝΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΗΤΗ	
Ειδώλια	σελ.19
Ανθρωπόμορφα ειδώλια	σελ.21
Υπομυκηναϊκή περίοδος	σελ.21
Πρωτογεωμετρική / Πρώιμη Γεωμετρική περίοδος	σελ.22
Μέση / Ύστερη Γεωμετρική περίοδος	σελ.24
Ζωόμορφα ειδώλια	σελ.26
Αγγεία	σελ.28
Φιάλες	σελ.28
Ημισφαιρικές ακόσμητες φιάλες	σελ.29
Φιάλες φοινικικού τύπου	σελ.30
Ομφαλωτές φιάλες	σελ.31
Ομφαλωτές γλωσσωτές φιάλες	σελ.32
Αβαθείς φιάλες με Ω-σχημη λαβή	σελ.33
Λέβητες	σελ.34
Κινητοί λέβητες	σελ.34
Τριποδικοί λέβητες	σελ.36
Πρόχοι	σελ.39
Αμφοροειδής κρατήρας	σελ.40
Situla	σελ.41
Χέρνιβες	σελ.41
Πυξιδίσκη με συρμάτινη λαβή	σελ.42
Αγγείο με προχοή και Ω-σχημη λαβή	σελ.42
Υποστάτες	σελ.43
Ραβδωτοί υποστάτες	σελ.44
Τετράπλευρα υποκρητήρια	σελ.47
Όπλα	σελ.50
Δόρατα	σελ.51
Βέλη	σελ.52
Ξίφη / Εγχειρίδια	σελ.53
Χάλκινη ανάγλυφη επένδυση φαρέτρας	σελ.54

Ασπίδες τύπου Ιδαίου άντρου	σελ.55
Κοσμήματα	σελ.59
Πόρπες	σελ.60
Περόνες	σελ.62
Δακτυλίδια	σελ.64
Διαδήματα	σελ.65
Περίαπτα	σελ.65
Βραχιόλια / Σφηκωτήρες	σελ.66
Άλλα	σελ.67
Δίσκοι	σελ.67
Εργαλεία	σελ.69
Διπλοί Πελέκεις	σελ.69
Περίαπτο από το σπήλαιο του Ψυχρού	σελ.70
Ζώνη της Φορτέτσας	σελ.70
Χάλκινο ανάγλυφο από το Καβούσι	σελ.71
Εξάρτημα ιπποσκευής	σελ.71
Σείστρο	σελ.72
Σκήπτρο	σελ.73
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	σελ.75
ΣΥΝΓΚΕΝΤΡΩΤΙΚΟΙ ΠΙΝΑΚΕΣ	σελ.81
ΥΠΟΜΝΗΜΑ	σελ.81
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ	σελ.101
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	σελ.101

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα εργασία με θέμα «Η χαλκουργία στην Κρήτη κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου» επιχειρεί να δώσει μία συνολική εικόνα της κρητικής χαλκουργίας, όπως αυτή αναπτύχθηκε από τον 11^ο αι. π.Χ. έως και τον 8^ο αι. π.Χ.

Στο πρώτο μέρος γίνεται σύντομη αναφορά στο χαλκό και την τέχνη της χαλκουργίας. Οι «Θεοί μεταλλουργοί», οι Ιδαίοι Δάκτυλοι και οι Τελχίνες, μυθικοί δαίμονες στους οποίους αποδίδεται η εύρεση και η επεξεργασία του χαλκού κατά το μύθο, σχετίζονται και με την Κρήτη και φαίνεται να απηχούν την προτεραιότητα της νήσου στην τέχνη της χαλκουργίας. Οι πρώιμες και συνεχείς επαφές της Κρήτης με την Κύπρο και την Ανατολή, όπου αποδίδεται η «προέλευση» και οι τεχνικές επεξεργασίας του χαλκού», που πραγματοποιούνταν μέσα από ένα ευρύτατο μεσογειακό σύστημα συναλλαγών που καθόριζε τη «διακίνηση του χαλκού», ερμηνεύουν την πρώιμη ανάπτυξη και την αδιάλειπτη συνέχεια της κρητικής χαλκουργίας.

Τα χάλκινα αντικείμενα της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου από την Κρήτη εξετάζονται στο δεύτερο μέρος. Κατατάσσονται σε επτά κατηγορίες: ειδώλια, αγγεία, υποστάτες, όπλα, ασπίδες τύπου Ιδαίου Άντρου, κοσμήματα και άλλα. Η κάθε μία περιλαμβάνει τους επιμέρους τύπους των αντικειμένων που αναφέρονται βάσει του πολυπληθέστερου. Η εμφάνιση, η καταγωγή, οι επιρροές, η εξέλιξη και τα χαρακτηριστικά των αντικειμένων κάθε κατηγορίας εξετάζονται με βάση αντιπροσωπευτικά παραδείγματα. Οι συγκεντρωτικοί πίνακες που συνοδεύουν κάθε κατηγορία και κατατάσσουν επιπρόσθετα τα αντικείμενα κατά χρονολογική περίοδο, κατά είδος, κατά θέση και χώρο προέλευσης, δίνουν στοιχεία για την τοπική παραγωγή. Η χρονολόγηση των αντικειμένων που δίδεται είναι αυτή που αναφέρεται από τους ανασκαφείς ή η πλέον αποδεκτή από τους περισσότερους μελετητές. Όσον αφορά στα αντικείμενα που χρονολογούνται στη μετάβαση των αρχών ή του τέλους της εξεταζόμενης περιόδου κατατάσσονται σε διαφορετικό πίνακα.

Για την πρόοδο και την ολοκλήρωση αυτής της εργασίας οφείλω θερμές ευχαριστίες στους καθηγητές μου κ.κ. Ν. Σταμπολίδη, Ν. Φαράκλα και Π. Θέμελη. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω επίσης στην κ. Ελ. Ζυμή για την πολύπλευρη και πολύτιμη βοήθειά της. Από καρδιάς τέλος ευχαριστώ τους αγαπημένους φίλους, συναδέλφους Μ. Κλάδου, Γ. Λαγαμτζή, Σ. Οικονόμου και Ν. Σπανού για τη βοήθεια και τη συμπαράστασή τους.

A. ΧΑΛΚΟΣ ΚΑΙ ΧΑΛΚΟΥΡΓΙΑ

Θεοί Μεταλλουργοί

Η Κρήτη, όπως και οι Κυκλαδες και η Κύπρος, υπήρξε μία από τις πρώτες περιοχές του ελληνικού χώρου όπου αναπτύχθηκε η χαλκουργία καθώς η γεωγραφική της θέση τής επέτρεψε να έρθει πρώιμα σε επαφή με την Ανατολή από όπου ήλθε η γνώση της επεξεργασίας του χαλκού. Η τέχνη της χαλκουργίας αναπτύχθηκε στην Κρήτη ήδη από τις αρχές της τρίτης χιλιετίας π.Χ. Γνώρισε ιδιαίτερη ανάπτυξη κατά τη διάρκεια της δεύτερης χιλιετίας, ενώ στα τέλη της οι σημαντικές αλλαγές που σηματοδότησαν την πτώση του κρητομυκηναϊκού κόσμου δεν επηρέασαν ιδιαίτερα την Κρήτη η οποία, αντίθετα με την υπόλοιπη Ελλάδα, ανέπτυξε μία ιδιαίτερα ισχυρή χωρίς διακοπή χαλκουργία.

Κατά την παράδοση η εύρεση και η επεξεργασία του χαλκού αποδίδεται σε μυθικούς δαίμονες, οι οποίοι, όπως προκύπτει από το μύθο, σχετίζονται και με την Κρήτη και φαίνεται να απηχούν την προτεραιότητα της νήσου στη χαλκουργία. Σε άλλους τόπους, όπου τους τοποθετεί η παράδοση, μπορούν επίσης να αναζητηθούν γνωστά κέντρα της.

Οι Ιδαίοι Δάκτυλοι και οι Τελχίνες¹, κατά την παράδοση, ήταν αυτοί που πρώτοι βρήκαν και επεξεργάσθηκαν το χαλκό και το σίδηρο και αυτοί που δίδαξαν στον Ήφαιστο την τέχνη της μεταλλουργίας². Οι Ιδαίοι, οι «γόητες» Άκμων,

¹Γενικά για τους Ιδαίους Δάκτυλους και τους Τελχίνες, βλ. Daremberg-Saglio (1969), Dactyli, Telchines, Burkert (1993), 354-355: για τους Τελχίνες βλ. επίσης Φαράκλας (1987), 79-84.

²Διόδ. Σικελιώτης, V.64.5., Οι δ' ουν κατα την Κρήτην Ιδαιοι Δάκλτυλοι παραδέχονται τήν τε του πυρος χρησιν και την του χαλκου και σιδήρου φύσιν εξειρειν της Απτεραιών χώρας περι τον καλούμενον Βεράκυνθον, και την εργασίαν δι' ης κατασκευάζεται.

Στράβων, 14.2.7, Εκαλειτο δ' η Ρόδος πρότερον Οφιουσα και Σταδία, ειπα Τελχινις απο των οικησάντων Τελχίνων την νησον, ους οι μεν βασκάνους φασι και γόητας * θείω καταρρέοντας το της Στυγος ύδωρ ζώων τε και φυτων ολέθρου χάριν, οι δερ τέχναις διαφέροντας τουναντίον υπο των αντιτέχνων βασκανθηναι και της δυσφημίας τυχειν ταύπτης, ελθειν δ' εκ Κρήτης εις Κύπρον πρωτον, ειπ' εις Ρόδον, πρώτους δ' εργάσασθαι σιδηρόν τε και χαλκόν, και δη και την ἀρπην τω Κρόνω δημιουργησαι. Είρηται μεν ουν και πρότερον π-ερι αυτων, αλλά ποιει το πολύμυθον αναλαμβάνειν πάλιν αναπληρουντας εί τι παρελίπομεν.

Δαμναμενεύς και Κέλμις, θεωρούνται από τους περισσότερους συγγραφείς ως οι πρώτοι κάτοικοι της Κρήτης και τοποθετούνται στο όρος 1δη, ενώ κατά μία άλλη παράδοση κατοικούσαν στις υπώρειες του όρους 1δη στην Τρωάδα από όπου ήρθαν μαζί με τον Μύγδονα στην Ευρώπη. Εκτός από τη σχέση τους με τη μεταλλουργία, οι Ιδαίοι Δάκτυλοι θεωρούνται ότι εισήγαγαν τις μυστηριακές λατρείες, σχετίζονταν με τη μουσική, είχαν τη δυνατότητα ως μάγοι και σοφοί να αποτρέπουν το κακό και κατά τις μαρτυρίες των αρχαίων συγγραφέων είναι πάντα συνδεδεμένοι με τη λατρεία της Μητέρας Θεάς. Ταυτίζονται με τους Κουρήτες, νεαρούς πολεμιστές οι οποίοι θεωρούνται απόγονοι τους και σχετίζονται με την ανατροφή του Δία στο Ιδαίον Άντρο, επίσης με τους Κορύβαντες και τους Καβείρους³.

Οι Τελχίνες, οι οποίοι κατά τον Στράβωνα υπήρξαν οι πρώτοι που επεξεργάσθηκαν το χαλκό και το σίδηρο, κατοικούσαν επίσης στην Κρήτη από όπου πήγαν στην Κύπρο και στη συνέχεια εγκαταστάθηκαν στη Ρόδο η οποία ονομάσθηκε και Τελχινίς. Τα ονόματά τους ήταν Χρυσός, Άργυρος και Χαλκός ενώ κατά μία άλλη παράδοση ήταν περισσότεροι και είχαν άλλα ονόματα, Σκέλμις και Δαμναμενεύς, τα οποία αποδίδονται και στους Ιδαίους Δάκτυλους. Επεξεργάσθηκαν πρώτοι το χαλκό και το σίδηρο, κατασκεύασαν πρώτοι αγάλματα θεών και αντίθετα με τους Ιδαίους, ήταν «φθονεροί» και «ψογεροί» και κατείχαν μυστικά και άλλων τεχνών χρήσιμων για το βίο των ανθρώπων, τα οποία όμως δεν μετέδιδαν στους άλλους αλλά κρατούσαν ζηλόφθονα για τους ίδιους⁴.

Πίσω από το μύθο των Ιδαίων Δακτύλων και των Τελχίνων φαίνεται να απηχούνται οι κλειστά οργανωμένες συντεχνίες των μεταλλουργών οι οποίοι διατηρούσαν στα πλαίσια της ομάδας τα μυστικά της τέχνης τους. Πρόκειται για ομάδες επαγγελματικές-οικογενειακές, ομάδες μεταλλουργών «δημιουργών» που διατήρησαν τις γνώσεις, τα μυστικά της τέχνης και τις τεχνικές, δια μέσου των «Σκοτεινών Αιώνων» και κράτησαν τη συνέχεια από τα προϊστορικά χρόνια έως και το 10^ο αι. π.Χ. Οι τεχνίτες αυτοί αντιμετωπίζονταν πάντα ως «γόντες», μάγοι και σοφοί, κατά αναλογία των μυθικών δαιμόνων με τους οποίους φαίνεται ότι ήταν συνυφασμένοι, γεγονός που θα πρέπει να υποστηρίζοταν από τη φύση του επαγγέλματος αλλά και από τον κλειστό χαρακτήρα των ομάδων κατόχων των μυστικών του. Η αντιμετώπιση εξάλλου των μεταλλουργών ως μάγων με αξιοθαύμαστες και συγχρόνως επικίνδυνες, μαγικές ικανότητες είναι συχνή και σε άλλους πολιτισμούς⁵.

Η σχέση της χαλκουργίας με τη θρησκεία, πέρα από το μύθο, διαπιστώνεται και μέσα από τα αρχαιολογικά δεδομένα. Οι πινακίδες της Πύλου αναφέρονται στους Ka-ke-we po-ti-ni-ja-we-jo, στους χαλκείς της Πότνιας, ενώ στην Αγ. Ειρήνη της Κέας της Ύστερης Εποχής του Χαλκού διαπιστώνεται γειτνίαση των μεταλλουργικών εργαστηρίων και του ιερού⁶. Στο Ιδαίον Άντρο, όπου τοποθετούνται οι Ιδαίοι Δάκτυλοι, θα πρέπει να αναζητηθεί πιθανότατα ένα από τα σημαντικότερα εργαστήρια της κρητικής χαλκουργίας, ενώ ανάλογη σχέση εργαστηρίων χαλκουργίας και ιερού διαπιστώνεται και στο ιερό της Κάτω Σύμης Βιάννου, όπως υποδηλώνει η εύρεση χάλκινου ειδωλίου ανδρικής μορφής που

³ Γενικά για τους Ιδαίους Δάκτυλους βλ. Διόδ. Σικελιώτης, V.64.3-7, Στράβων, I.3.22. Για την ταύτισή τους με τους Κουρήτες, τους Κορύβαντες και τους Καβείρους βλ. Στράβων, I.3.7, ιδιαίτερα για την ταύτισή τους με τους Κουρήτες βλ. και Jeanmaire (1939), 437-444, Verbruggen (1981), 83-85.

⁴ Στράβων, 14.2.7.

⁵ Φαράκλας (1987), 79-80.

⁶ Για τους χαλκείς της Πότνιας στις πινακίδες Γραμμικής Β της Πύλου, βλ. Ventris and Chadwick (1973), 353-354, Smith (1992-93), 183-184, για τη σχέση των εργαστηρίων και του ιερού στην Αγ. Ειρήνη της Κέας, βλ. Muhly (1988), 331.

πατά σε βάση με σχήμα ταλάντου⁷. Στη Σκάλα Ωρωπού επίσης έχει αποκαλυφθεί πρόσφατα ένα εκτεταμένο κέντρο μεταλλοτεχνίας των υστερογεωμετρικών και πρώιμων αρχαϊκών χρόνων, όπου σε άμεση γειτνίαση με αυτό έχει διαπιστωθεί η ύπαρξη λατρευτικού οικοδομήματος. Η λατρεία πιθανόν να σχετίζεται, κατά τον ανασκαφέα, με εκείνη της Νύμφης Αλίας, αδελφής των Τελχίνων⁸.

Η σχέση χαλκουργείων και ιερών διαπιστώνεται επίσης στην Κύπρο, στο Κίπιον ναοί και ιερά τεμένη επικοινωνούσαν απευθείας με τα εργαστήρια μεταλλουργίας καθώς η χαλκουργία βρισκόταν κάτω από την άμεση επίβλεψη των ιερέων. Από ιερό της Έγκωμης προέρχεται επίσης το γνωστό χάλκινο ειδώλιο γενειοφόρου θεού που κρατά δόρυ και ασπίδα και στέκεται σε βάση με σχήμα ταλάντου, του 12^{ου} αι. π.Χ., ο οποίος έχει ταυτιστεί με το θεό προστάτη της μεταλλουργίας. Ένα δεύτερο, γυναικείο, ειδώλιο που πατά σε ανάλογη βάση, επίσης από την Κύπρο, έχει ερμηνευθεί ως η σύντροφος του κερασφόρου θεού της Έγκωμης που συμβολίζει τον πλούτο των χαλκούχων μεταλλείων⁹.

Ανάλογη σχέση διαπιστώνεται επίσης στην Αίγυπτο όπου στη χερσόνησο του Σινά, κοντά στα μεταλλεία χαλκού, κτίστηκε ναός της Αθώρ προστάτιδος της μεταλλουργίας, του 13^{ου} αι. π.Χ., αλλά και στη Φρυγία η Μητέρα Θεά, με την οποία οι Ιδαίοι Δάκτυλοι είναι στενά συνδεδεμένοι στο μύθο, φαίνεται να είχε σχέση με ανάλογα εργαστήρια¹⁰.

⁷ Λεμπέση (1977), 407-409, πίν. 215^a.

⁸ Μαζαράκης Αινιάν (2000), 82-84.

⁹ Καραγιώργης (1978), 61-64 και εικ. 133.

¹⁰ Burkert (1993), 355.

Προέλευση και τεχνικές επεξεργασίας του χαλκού

Προέλευση του χαλκού

Η λέξη χαλκός, η οποία απαντάται πρώτη φορά στις πινακίδες της Γραμμικής B, Κα-κο χαλκός και Κα-κε-υ χαλκεύς, δήλωνε κατά την αρχαιότητα τόσο το καθαρό μέταλλο του χαλκού όσο και τα κράματά του με άλλα μέταλλα, κυρίως με τον κασσίτερο (μπρούτζος). Η προσθήκη κασσίτερου στο κράμα, με συνηθέστερη αναλογία 5-10%, ήταν απαραίτητη αφενός γιατί μείωνε το βαθμό τήξεως και διευκόλυνε έτσι τη χύτευση και αφετέρου γιατί έκανε το μέταλλο πιο σκληρό στη σφυρηλάτηση¹¹.

Η Κρήτη, αν και υπήρξε μία από τις πρώτες περιοχές του αιγαιακού/ελλαδικού χώρου όπου αναπτύχθηκε η χαλκουργία, διέθετε λιγοστά κοιτάσματα χαλκού, ανεπαρκή για τις τοπικές ανάγκες, τα οποία, κατά τους περισσότερους μελετητές, εξαντλήθηκαν σύντομα¹².

Το χαλκό και τον κασσίτερο η Κρήτη τα προμηθεύονταν από την Κύπρο και την Ανατολή. Οι πρώιμες αλλά και συνεχείς επαφές της νήσου με τις παραπάνω περιοχές, λόγω της ιδιαίτερης γεωγραφικής της θέσης και του σημαντικού ρόλου της στο διαμετακομιστικό εμπόριο της Ανατολικής Μεσογείου, ήταν αυτές που της επέτρεψαν την προμήθεια των πρώτων υλών και συνέβαλαν στην ανάπτυξη μίας ισχυρής χωρίς διακοπή χαλκουργίας.

Η Κύπρος, γνωστή για τον πλούτο της σε κοιτάσματα χαλκού συγκεντρωμένα στον ορεινό όγκο του Τροόδους, υπήρξε ήδη από την Ύστερη

¹¹Ο χαλκός λιώνει στους 1083° C, το κράμα με προσθήκη 7% κασσίτερου στους 1050° C ενώ με προσθήκη 10% κασσίτερου στους 1020° C, βλ. σχετικά Mattusch (1988), 13. Αξιοσημείωτη είναι η ύπαρξη κασσίτερου στα κράματα των χάλκινων αντικειμένων στην Κρήτη ήδη από την ΠΜΙ-II περίοδο, Muhly, θ.π., 190. Για τη λέξη χαλκός και χαλκείς, βλ. Ventris and Chadwick (1973), 351-359, Muhly (1973), 188.

¹²Κοιτάσματα χαλκού στην Κρήτη αναφέρονται κυρίως από τους Branigan (1974), 59-66 και Faure (1966), για τα οποία ωστόσο δεν υπάρχουν σαφείς ενδείξεις σε ποια περίοδο χρησιμοποιήθηκαν. Βλ. επίσης Muhly (1978), 90, όπου σημειώνεται ότι η γεωλογική εξέταση των κοιτασμάτων χαλκού της Κρήτης απέδειξε ότι το νησί δεν θα είχε ποτέ αρκετά αποθέματα χαλκού. Μικρές μόνο ποσότητες βρέθηκαν στη Μιαμού, στον Λέντα, στη Θέση Χρυσόστομος κοντά στους Καλούς Λιμένες και στη Σκλαβοπούλα νότια των Χανίων.

Εποχή του Χαλκού η κύρια πηγή του μετάλλου για ολόκληρη την Ανατολική Μεσόγειο και για την Κρήτη¹³. Αντίθετα ο κασσίτερος ήταν περισσότερο σπάνιος, μία από τις βασικές πηγές του ήταν η περιοχή του σημερινού Αφγανιστάν και του ΒΔ Ιράν, από όπου μεταφερόταν προς τα λιμάνια της Συροπαλαιστινιακής ακτής και από εκεί σε όλη τη Μεσόγειο. Μία άλλη πλούσια πηγή κασσίτερου βρισκόταν στην περιοχή που εκτείνεται από τη σημερινή ΝΔ Αγγλία, τη ΒΔ Γαλλία και τη ΒΔ Ιβηρική χερσόνησο, όπου τοποθετούνται πιθανότατα και οι Κασσιτερίδες νήσοι που αναφέρει ο Ηρόδοτος¹⁴.

Τα τάλαντα, επίπεδες μονάδες μετάλλου με κοίλα περιγράμματα, αποτελούσαν την κοινά αποδεκτή μονάδα του χαλκού μέσω των οποίων γινόταν η διακίνησή του κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού¹⁵. Το σχήμα τους, το οποίο ομοιάζει με αυτό της δοράς βοοειδούς, διευκόλυνε τόσο τη μεταφορά, όπως δείχνουν οι γνωστές παραστάσεις σε τοιχογραφίες σε τάφους Αιγυπτίων αξιωματούχων του 15^{ου} αι. π.Χ. ή σε χάλκινους κυπριακούς υποστάτες, όσο και την αποθήκευσή τους, από τα μεγαλύτερα γνωστά φορτία είναι αυτό του ναυαγίου του Ulus Burun, του τέλους του 14^{ου} αι. π.Χ., και αυτό στο Ακρωτήριο της Χελιδονίας, του τέλους του 13^{ου} αι. π.Χ.¹⁶

Όμοιου τύπου τάλαντα φαίνεται ότι συνέχισαν να χρησιμοποιούνται και κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, όπως υποδηλώνει η εύρεση ανάλογων ταλάντων στη Σαρδηνία της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου αλλά και η απεικόνισή τους σε ασσυριακά ανάγλυφα της Nimrud τα οποία αποδεικνύουν ότι τάλαντα αυτού του τύπου χρησιμοποιούνταν στη Β. Συρία τουλάχιστον έως τα μέσα του 9^{ου} αι. π.Χ. Κατά κανόνα ωστόσο τάλαντα αυτού του τύπου απουσιάζουν από την περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου αυτή την περίοδο, στην Κύπρο δεν απαντώνται μετά το 1150 π.Χ.¹⁷ Ανάλογες τυποποιημένες μονάδες χρησιμοποιούνταν επίσης και για τον κασσίτερο, ορθογωνίου σχήματος τάλαντα έχουν βρεθεί στο ναυάγιο στο Ακρωτήριο της Χελιδονίας, στη Χαϊάφα και αλλού¹⁸.

Η παραγωγή του κράματος γινόταν στη συνέχεια στα μεταλλουργικά εργαστήρια, όπου τα τάλαντα θραύσανταν σε μικρότερα κομμάτια για την κατασκευή διαφορετικών αντικειμένων¹⁹. Μετά το λιώσιμο του μετάλλου και την παραγωγή του κράματος ξεκινούσε η διαδικασία της επεξεργασίας.

¹³ Γενικά για τα κοιτάσματα χαλκού, βλ. Forbes (1972), 10-17 και 45-114 και Muhly, ο.π., 180-239, όπου σημειώνεται ότι τα πιο σημαντικά κοιτάσματα βρισκόταν στην περιοχή της Συρίας, του Αφγανιστάν, της Καυκασίας, του Ταύρου, του Σινά, της Κύπρου, της Μακεδονίας, της Σαρδηνίας, της Ιβηρικής χερσονήσου και της Κεντρικής Ευρώπης. Για τα κοιτάσματα χαλκού στην Κύπρο, βλ. Muhly (1973), 192-199.

¹⁴ Για τα κοιτάσματα κασσίτερου, βλ. Forbes, ο.π., 140-148, Muhly, ο.π., 248-261: για τις Κασσιτερίδες νήσους, βλ. Ηρόδοτος, Γ' 115.

¹⁵ Για την κατεργασία του χαλκού και την εμπορευματική τυποποίησή του σε πλάκες σταθερού βάρους και σχήματος, βλ. Tylecote (1987), 106-202, Τσάιμου (1997), 47-101.

¹⁶ Τα τάλαντα χαλκού, τα οποία έχουν βρεθεί κυρίως στην Κρήτη, την περιοχή του Αιγαίου και τη Σαρδηνία, αλλά και σε ολόκληρη τη Μεσόγειο από τις ακτές της Ανατολής έως την Ιβηρική χερσόνησο, θεωρούνται αιγαιακή, πιθανότατα μινωική επινόηση, η οποία εξυπηρετούσε διοικητικούς σκοπούς, Muhly (1973), 195. Για το σχήμα, το βάρος, τη διασπορά και τις απεικονίσεις τους, βλ. Muhly (1973), 195, (1978) και (1981), 254-255, επίσης για την προέλευση των ταλάντων και την προσπάθεια ανίχνευσής της με τη μέθοδο των μετρήσεων των ισοτόπων του μολύβδου βλ. Gale (1989) και Stos-Gale and Macdonald (1989).

¹⁷ Crielaard (1997), 195-196.

¹⁸ Για τα τάλαντα κασσίτερου, το σχήμα, το βάρος και τις θέσεις όπου έχουν βρεθεί βλ. Muhly, ο.π., 245-246, (1981), 255-258.

¹⁹ Η διαδικασία αυτή είναι γνωστή και από ένα χεττιτικό κείμενο, βλ. σχετικά Muhly (1978), 95.

Τεχνικές επεξεργασίας

Για την κατασκευή των χάλκινων αντικειμένων χρησιμοποιούνταν, όπως και σήμερα, δύο τεχνικές, η χύτευση και η σφυρηλάτηση²⁰.

Τα χυτά συμπαγή αντικείμενα κατασκευάζονταν με τη χρήση απλής μήτρας είτε με τη μέθοδο του «χαμένου κεριού». Οι απλές μήτρες, κατασκευασμένες από πηλό, λίθο ή σπανιότερα μέταλλο, ανήκουν σε δύο τύπους: στις μονές ή ανοικτές και στις διπλές ή κλειστές. Οι πρώτες, οι οποίες έφεραν έγγλυφη τη μορφή του αντικειμένου, χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή αντικειμένων μίας όψεως, με επίπεδη δηλαδή την πίσω πλευρά τους, κυρίως για κοσμήματα ή εργαλεία. Οι διπλές ή κλειστές μήτρες αποτελούνταν από δύο συμμετρικά τμήματα σε καθένα από τα οποία ήταν λαξευμένο το ήμισυ του αντικειμένου που επρόκειτο να κατασκευασθεί, με ένα μικρό άνοιγμα για τη χύτευση του μετάλλου και αεραγωγό για την έξοδο του αέρα, και χρησιμοποιούνταν κυρίως για την κατασκευή όπλων. Η κατασκευή αντικειμένων με μήτρα είχε το πλεονέκτημα της γρήγορης αλλά πανομοιότυπης παραγωγής.

Η μέθοδος του χαμένου κεριού (άμεση μέθοδος) χρησιμοποιούνταν κυρίως για την κατασκευή ειδωλίων ή και υποστατών και προϋπέθετε την ύπαρξη προπλάσματος. Το αρχικό πρόπλασμα κατασκευάζοταν από πηλό και προσέγγιζε χονδρικά την επιθυμητή μορφή του τελικού αντικειμένου. Η επιφάνειά του επιστρωνόταν στη συνέχεια με ένα σχετικά παχύ στρώμα κεριού όπου σκαλίζονταν όλες οι επιθυμητές λεπτομέρειες με λεπτά εργαλεία. Το σύνολο κλεινόταν μέσα σε πήλινο περίβλημα, που στερεωνόταν στον πυρήνα με λεπτές καρφίδες, το οποίο στη συνέχεια θερμαίνονταν ώστε να λιώσει και να φύγει το κερί από ειδικούς αγωγούς οι οποίοι είχαν προβλεφθεί σε διάφορα σημεία. Άκολουθούσε η χύτευση του λιωμένου μετάλλου στο χώρο ανάμεσα στον εξωτερικό και στον εσωτερικό πυρήνα ενώ αεραγωγοί εξασφάλιζαν την έξοδο του αέρα ώστε να μη μείνουν φυσαλίδες στο μέταλλο. Όταν κρύωνε το μέταλλο έσπαζαν το εξωτερικό περίβλημα και αφαιρούσαν όσο ήταν δυνατό από τον εσωτερικό πυρήνα.

Η τεχνική της σφυρηλάτησης γινόταν σε φύλλα μετάλλου, τα οποία με την κατάλληλη εναλλαγή κρούσεων πάνω σε αμόνι και ανοπτήσεων για την αποφυγή ρωγμών στο μέταλλο έπαιρναν την τελική μορφή που ήθελε ο χαλκουργός. Η τεχνική αυτή χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα στα κρητικά εργαστήρια μεταλλοτεχνίας από τον 8^ο αι. π.Χ. Ιδιαίτερα στην κατασκευή των ασπίδων του τύπου του Ιδαίου Άντρου, στην κατασκευή χάλκινων αγγείων αλλά και σε μία σειρά άλλων έργων όπως στη χάλκινη ζώνη και τη φαρέτρα από τη Φορτέτσα ή στα χάλκινα ελάσματα επένδυσης από το Καβούσι. Οι μορφές της σφυρήλατης Τριάδας της Δρήρου, οι οποίες αποτελούν και τις πρωιμότερες γνωστές της αρχαιοελληνικής τέχνης, κατασκευάστηκαν με τη σφυρηλάτηση χάλκινων ελασμάτων πάνω σε ξύλινο πυρήνα με διαμορφωμένο πλαστικό όγκο. Τα ελάσματα, τα οποία αριθμούν πλέον των τριάντα στην ανδρική μορφή και από οκτώ έως δέκα στις δύο γυναικείες, συνενώθηκαν στη συνέχεια με μικρά καρφιά και ακολούθησε η συμπλήρωση των εξωτερικών λεπτομερειών διακόσμησης.

²⁰ Για τις τεχνικές επεξεργασίας και τη διακόσμηση των χάλκινων αντικειμένων, βλ. Blümner (1887), Coghlan (1975), 47-63 και 74-98, Bol (1985), 22-38, Maryon (1949), Mitten and Doeringer (1968), 9-15, Mattusch (1988), 15-30, Haynes (1992), Λεμπέση (1985), 58-66, Untracht (1986), 121-151, True and Podany (1990), Tylecote (1987), 209-226.

Εκτός από τη μέθοδο της προσήλωσης τα χάλκινα αντικείμενα, τα οποία κατασκευάζονταν κατά τμήματα, συνενώνονταν και με τη μέθοδο της συγκόλλησης με τη χρήση λιωμένου μετάλλου με βαθμό τήξεως χαμηλότερο ή σχεδόν ανάλογο του χαλκού. Η τελευταία μέθοδος ωστόσο ήταν περισσότερο δύσκολη να πραγματοποιηθεί λόγω της τάσης των ζεστών χάλκινων επιφανειών να οξειδώνονται γρήγορα, γεγονός που εμπόδιζε άλλα μέταλλα να κολλούν δια της τήξεως με το χαλκό.

Το αντικείμενο στη συνέχεια ήταν έτοιμο να υποστεί την τελική επεξεργασία, δηλαδή την απομάκρυνση των μετάλλινων στελεχών που αντιστοιχούσαν στους αγωγούς χύτευσης, την απάλειψη ατελειών της επιφάνειας, συνήθως μικρές κοιλότητες λαξεύονταν σε ορθογώνιο σχήμα όπου εφαρμοζόταν σφικτά συμπλήρωμα από το ίδιο κράμα, τη λείανση και το γυάλισμα της επιφάνειας.

Η διακόσμηση αποτελούσε το τελευταίο στάδιο επεξεργασίας των χάλκινων αντικειμένων. Εκτός από την εγχάραξη, η οποία κατά την περίοδο αυτή απέδιδε κυρίως τις λεπτομέρειες, ιδιαίτερα διαδεδομένη ήταν η τεχνική της έκκρουστης διακόσμησης. Η τεχνική εφαρμοζόταν σε σχετικά λεπτό φύλλο χαλκού πάνω σε μαλακό υπόστρωμα, συνήθως κερί, στην πίσω όψη του μετάλλου.

Το πρώτο στάδιο εργασίας ήταν το προσχέδιο, «ο υπογραμμός», το οποίο γινόταν με βελόνα προσαρμοσμένη σε λεπτό κυλινδρικό στέλεχος. Με οδηγό τα χαράγματα του υπογραμμού στην κύρια όψη του χάλκινου φύλλου άρχιζε το δεύτερο στάδιο δουλειάς, το σχέδιο, το σύνολο των έγκοιλων περιγραμμάτων της παράστασης τα οποία χτυπούσε ο τεχνίτης με σφυρί (σφύρα) και αμβλύ καλέμι (κολαπτήρ) για να βγουν τα περιγράμματα ανάγλυφα στην πίσω όψη του ελάσματος. Όσο πιο λεπτό ήταν το έλασμα και ελαστικότερο το υπόστρωμα της πίσσας τόσο πιο καθαρό έβγαινε το αποτύπωμα του σχεδίου στην πίσω όψη του χάλκινου φύλλου. Για τον τεχνίτη το προσχέδιο δεν ήταν απόλυτα δεσμευτικό, αφού διορθώνεται και παραλείπονται βασικά του στοιχεία, το σχέδιο αντίθετα της διακόσμησης τροποποιείται σπάνια. Οι αποκλίσεις ωστόσο του σχεδίου από το προσχέδιο δεν θα ήταν συχνές καθώς ίχνη του τελευταίου δεν διακρίνονται πάντα σε όλη την έκταση των παραστάσεων. Πιθανόν εγχαράξεις του προσχεδίου να εξαλείφονταν όταν συνέπιπταν με τις έγκοιλες γραμμές του σχεδίου.

Με οδηγό τις ανάγλυφες γραμμές του σχεδίου στην πίσω όψη του ελάσματος άρχιζε ο τεχνίτης τη σφυρηλάτηση των πλατιών επιφανειών της παράστασης με μεγάλο σχετικά πόντσι για να αποδώσει γρήγορα τους όγκους του αναγλύφου. Παράλληλα χρησιμοποιούσε όμοια μικρότερα εργαλεία για τις στενές ανάγλυφες ή έγκοιλες επιφάνειες και το σφυροκάλεμο που μειώνει ή διευρύνει κάποιο ανάγλυφο έξαρμα όταν το ανάγλυφο χρειαζόταν να διορθωθεί. Το έλασμα δουλευόταν διαδοχικά μπρος-πίσω τόσες φορές όσες απαιτούσε η παράσταση και ο επιδιωκόμενος βαθμός τεχνικής τελειοποίησης. Με βάση τα διαδοχικά αυτά στάδια ο τεχνίτης θα έβγαιζε πρώτα τα επίπεδα μέρη και έπειτα τους όγκους των μορφών και των λοιπών στοιχείων της παράστασης τα οποία παρουσίαζαν αναγλυφικό έξαρμα με τη χρήση ζορμπάδων διαφόρων μεγεθών και σχημάτων. Με βγαλμένους τους όγκους της παράστασης και τονισμένα τα περιγράμματά τους άρχιζε η προσθήκη των επί μέρους στοιχείων που ήταν κατά κύριο λόγο σφυρήλατα.

Παράλληλα με την έκκρουστη διακόσμηση γινόταν χρήση και της εγχάρακτης γραμμής, με τη χρήση σφυριού και αιχμηρού καλεμιού σε μία πτοικιλία διατομών και διαμόρφωσης της κοπτικής ακμής. Τα εργαλεία της έκκρουστης διακόσμησης και της εγχάραξης είναι βασικά τα ίδια και συχνά χρησιμοποιούνται

τα μεν στη θέση των δε²¹. Τα πρώτα είναι γενικά πιο στρογγυλεμένα στην άκρη ενώ τα εργαλεία εγχάραξης είναι πιο επίπεδα με στρογγυλεμένες μόνο τις άκρες και χρησιμοποιούνται κυρίως από την εμπρόσθια όψη του μετάλλου για να δώσουν οξύτερα περιγράμματα και να δημιουργήσουν φωτεινές αντιθέσεις. Μία άλλη διαφορά τους αφορά τον τρόπο χρήσης τους. Τα πρώτα κρατιούνται ως επί το πλείστον σχεδόν όρθια ενώ τα δεύτερα υπό γωνία σε σχέση με το αντικείμενο, ενώ και τα δύο χτυπιούνται με σφυρί. Το φινίρισμα της επιφάνειας του αντικειμένου γινόταν στο τέλος με ύφασμα ή μαλλί ζώων.

²¹ Η διάκριση της έγκοιλης από την εγχάρακτη γραμμή είναι δύσκολη με γυμνό μάτι γιατί η τελική λείανση της κύριας όψης και η οξείδωση τις περισσότερες φορές εξαλείφουν τα χαρακτηριστικά τους γνωρίσματα. Κατά κανόνα όμως η εγχάρακτη γραμμή, κατά την οποία αφαιρείται τμήμα του μετάλλου, είναι πιο λεπτή από την έγκοιλη και έχει πάντα τομή V, αντί της σφυρήλατης, κατά την οποία το μέταλλο μετατοπίζεται και συμπιέζεται αλλά δεν αφαιρείται, και η οποία έχει τομή U.

Διακίνηση του χαλκού

Μετά την πτώση του μυκηναϊκού κόσμου και την κατάρρευση του ανακτορικού οικονομικού και πολιτικού συστήματος τη θέση του άνακτα (*wa-na-ka* των πινακίδων της Γραμμικής B) πήραν οι τοπικοί αξιωματούχοι-κυβερνώντες, οι βασιλείς (*qa-si-re-u* των πινακίδων της Γραμμικής B) που ως τότε ήταν επιφορτισμένοι με τον έλεγχο της μεταλλουργίας²². Οι βασιλείς ωστόσο του τέλους της Εποχής του Χαλκού και των «Σκοτεινών Αιώνων», αν και είχαν περισσότερο τα χαρακτηριστικά των «ισχυρών» ανδρών παρά αυτά των κληρονομικών αρχηγών καθώς φαίνεται ότι αναρριχήθηκαν στην εξουσία χάρη στις προσωπικές τους ικανότητες και τον πλούτο τους, είχαν περιορισμένα καθήκοντα (ο βασιλιάς χαρακτηρίζεται ως *primus inter pares*) και δεν διαδραμάτιζαν αποφασιστικό ρόλο στον έλεγχο της παραγωγής και τον οικονομικό σχεδιασμό της περιόδου²³. Αντίθετα η τάξη των αριστοκρατών ήταν αυτή που έλεγχε την οικονομία, είχε εμπλακεί στο «διεθνές» εμπόριο και διαδραμάτιζε τον κυρίαρχο ρόλο στη διακίνηση και διανομή των αγαθών, μέσα από μία σειρά αλληλοσυνδεόμενων αριστοκρατικών σχέσεων που διαμόρφωσαν ένα ευρύτατο μεσογειακό σύστημα συναλλαγών²⁴.

Η μορφή του μπορούμε να υποθέσουμε ότι ήταν ανάλογη της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, αυτή που δίνουν τα δύο γνωστά ναυάγια του *Ulu Burun* και του Ακρωτηρίου της Χελιδονίας, των οποίων το φορτίο περιελάμβανε μεγάλη ποσότητα μετάλλων, ταλάντων χαλκού και κασσίτερου, κεραμικής, μαζί με άλλα πολυτελή αντικείμενα εμπορίου. Αν και στον Όμηρο, ο οποίος αποτελεί εκτός από τα αρχαιολογικά δεδομένα την κύρια πηγή για την κοινωνία και την οικονομία της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου²⁵, δεν υπάρχουν σαφείς αναφορές για οργανωμένο εμπόριο πρώτων υλών, κάτι τέτοιο δε φαίνεται άγνωστο ή ασύνηθες κατά την περίοδο αυτή, όπως υποδηλώνεται από το γνωστό ομηρικό χωρίο όπου η Αθηνά μεταφιεσμένη στον Μέντη αφηγείται στον Τηλέμαχο ότι έφθασε στην Ιθάκη κατά το δρόμο της προς την Τεμέση όπου πήγαινε να ανταλλάξει σίδερο με χαλκό²⁶. Εξάλλου είναι γνωστό ότι ένα από τα βασικά κίνητρα των Φοινίκων αλλά και των Ελλήνων Ευβοέων για την υπερπόντια εξάπλωσή τους και την ίδρυση αποικιών ήταν η αναζήτηση και εκμετάλλευση κοιτασμάτων μετάλλων²⁷.

Εκτός από το εμπόριο η απόκτηση πρώτων υλών-μετάλλων ή χάλκινων αντικειμένων ήταν δυνατή μέσω ανταλλαγής δώρων, αν και τα δώρα συμβόλιζαν περισσότερο τις σχέσεις ανάμεσα στις τοπικές élite και η ανταλλαγή τους είχε

²² Για τους βασιλείς-χαλκείς των πινακίδων της Γραμμικής B από την Πύλο, σειρά Jn, που ήταν επιφορτισμένοι με τον έλεγχο της παραγωγής μετάλλινων αντικειμένων, βλ. Ventris and Chadwick (1973), 312-353, Kouros (1993), 214-215, Smith (1992-93), 181-182.

²³ Γενικά για τους άνακτες και τους βασιλείς των μυκηναϊκών και ομηρικών χρόνων, βλ. Μαζαράκης Αινιάν (2000), 42 και υποσ. 128, όπου και συγκεντρωμένη σχετική βιβλιογραφία, επίσης ὁ.π., 216-217.

²⁴ Donlan (1997), 665-666, Raaflaub (1997), 633-634, Crielaard (1997), 187.

²⁵ Στα ομηρικά έπη το πιθανότερο είναι να συνυπάρχουν στοιχεία από τρία τουλάχιστον «ιστορικά στρώματα», ένα προϊστορικό, κατά κύριο λόγο μυκηναϊκό, ένα ενδιάμεσο των λεγόμενων «Σκοτεινών Χρόνων» και ένα του 8^{ου} αι. π.Χ., δηλαδή την περίοδο που έζησε ο Όμηρος. Ένα τέταρτο στρώμα θα πρέπει να προστεθεί στα παραπάνω, εκείνο που ανάγεται στη σφαίρα του μύθου και της επινόησης του αοιδού, επίσης θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη και οι μεταγενέστερες προσθήκες των αρχαϊκών χρόνων, βλ. τελευταία Μαζαράκης Αινιάν, ὁ.π., 13-18 και 223-224, όπου και συγκεντρωμένη βιβλιογραφία.

²⁶ Οδ., α 178-186.

²⁷ Markoe (1990) και (1997).

περισσότερο κοινωνικό και πολιτικό χαρακτήρα και λιγότερο οικονομικό²⁸, των οποίων η αξία ήταν ανάλογη από το πόσο σπάνια ή πολύτιμα ήταν²⁹. Ιδιαίτερα πολύτιμα δώρα ήταν τα χάλκινα αντικείμενα, κυρίως οι τριποδικοί λέβητες, αλλά και τα υφάσματα, που χαρακτηρίζονται και ως κειμήλια, σύμβολα πλούτου και γοήτρου, τα οποία και συγκεντρώνονταν στους οίκους της άρχουσας τάξης.

Η άρχουσα τάξη ήταν αυτή που εκτός από τον έλεγχο του εμπορίου, κατείχε, συγκέντρωνε και αποθήκευε τα μέταλλα και τα προϊόντα και αναδιένειμε στους τεχνίτες τις πρώτες ύλες για την κατασκευή των απαραίτητων για τις ανάγκες του οίκου ή τις προσωπικές τους ανάγκες προϊόντων. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του Ομήρου για το Νέστορα ο οποίος δίνει το χρυσάφι στο χρυσοχόδιο Λαέρκη για να χρυσώσει τα κέρατα του βοδιού που επρόκειτο να αναθέσει στην Αθηνά³⁰.

Η οικονομία της περιόδου διαγράφεται έτσι απλή στη λειτουργία της αλλά περίπλοκη στις σχέσεις της και οργανωμένη κατά ένα όχι ιδιαίτερα αυστηρό σύστημα κατά βάση δομημένο σε κοινωνικά και ιδεολογικά στοιχεία, μέσω του οποίου γινόταν η διακίνηση πρώτων υλών, πολύτιμων αντικειμένων και ποικίλων προϊόντων.

Αντίθετα με τον 11^ο και 10^ο αι. π.Χ., όπου η διακίνηση των προϊόντων βασίζεται στις σχέσεις μεταξύ των τοπικών élite και ελέγχεται στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου κατά κύριο λόγο από την Κύπρο³¹, από τον 9^ο αι. π.Χ. και κατά τη διάρκεια του 8^{ου} αι. π.Χ. διαμορφώνονται διαφορετικά συστήματα συναλλαγών με τη διακίνηση προϊόντων σε μεγάλες αποστάσεις μέσω του εμπορίου στο οποίο τώρα σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν οι Φοίνικες³².

Οι τελευταίοι είναι γνώριμοι και στον Όμηρο όπου αναφέρονται ως Φοίνικες και Σιδώνιοι και χαρακτηρίζονται ως «ναυσίκλητοι» που μετέφεραν στα μαύρα πλοία τους «αθύρματα» με προορισμό διαφορετικές κοινωνικοοικονομικές αγορές και λιμάνια³³, όπου συχνά έμεναν για μεγάλο χρονικό διάστημα για να αγοράσουν, να πουλήσουν ή και να κατασκευάσουν νέα προϊόντα³⁴. Οι ίδιοι ήταν «πτολυδαίδαλοι» και γνωστοί για την παραγωγή πολυτελών ειδών ιδιαίτερα μετάλλινων αντικειμένων και υφασμάτων³⁵.

Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, αντίθετα με τον 11^ο και 10^ο αι. π.Χ., η οικονομία και οι συναλλαγές στηρίζονται επίσης και σε άμεσες επαφές. Ιδιαίτερα στην Κρήτη η εγκατάσταση τεχνιτών φαίνεται να επιβεβαιώνεται μέσα από μία σειρά στοιχείων που αφορούν τόσο την τέχνη της³⁶ όσο και θρησκευτικές πεποιθήσεις και ταφικές πρακτικές³⁷.

²⁸ Donlan (1997), 663.

²⁹ Finley (χ.χ.), 73-88, Raaflaub (1997), 637-638. Κατά τον Finley, δ.π., 79, η λέξη "δώρο" σήμαινε μία μεγάλη ποικιλία από πράξεις και συναλλαγές, μισθούς, ανταμοιβές, πληρωμές για υπηρεσίες, βραβεία, δωροδοκίες, οι οποίες αργότερα διαφοροποιήθηκαν και απέκτησαν δικές τους ονομασίες.

³⁰ Οδ., γ 425-438. Βλ. σχετικά Σταμπολίδης (1998), 110.

³¹ Κατά τους πρώτους αιώνες της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου είναι γνωστό, ότι εκτός από την Κρήτη μόνο το Λευκαντί συνέχισε να διατηρεί επαφές με την Κύπρο και ίσως δεν είναι τυχαίο ότι οι πρωιμότερες παραστάσεις πλοίων σε αγγεία των ιστορικών χρόνων προέρχονται από την Κρήτη και το Λευκαντί, περιοχές που διατήρησαν την επαφή τους με τους λαούς της Ανατολικής Μεσογείου καθ' όλη τη διάρκεια των «Σκοτεινών Αιώνων», βλ. Μαζαράκης Αινιάν (2000), 144.

³² Crielaard (1997), 198-199.

³³ Οδ., ο 415-416.

³⁴ Οδ., ο 455-456.

³⁵ Ιλ., Ψ 740-745 και Ζ 288-292.

³⁶ Βλ. υποσ. 251.

³⁷ Βλ. υποσ. 252-254.

Εξάλλου το ότι οι τεχνίτες διακρίνονταν για την κινητικότητά τους, αντίθετα με άλλες κατηγορίες επαγγελματιών, δηλώνεται με σαφή τρόπο και στο στίχο εκείνο του Ομήρου σχετικά με τους "δημιοεργούς", μάντεις, γιατρούς, αιοιδούς, τέκτονες, που μπορεί να κληθούν από άλλη χώρα³⁸. Οι δημιοεργοί διαμόρφωναν μία «élite επαγγελματιών» τους οποίους συχνά καλούσαν από πόλη σε πόλη. Οι τεχνίτες, οι οποίοι επίσης ανήκαν σε αυτούς, μετακινούνταν από κοινότητα σε κοινότητα χωρίς αυτό όμως να σημαίνει ότι όλοι οι τεχνίτες ήταν ξένοι. Κάποιοι ήταν πλανόδιοι, κάποιοι όχι³⁹. Ήταν άτομα που μία κοινότητα θα είχε ενδιαφέρον να προσελκύσει, μία ειδική κατηγορία επαγγελματιών που γνώριζαν μία τέχνη την οποία κανείς άλλος δεν θα ήταν σε θέση να κατέχει. Ήταν περιζήτητοι και αντιμετωπίζονταν με θαυμασμό και μεγάλη εκτίμηση αλλά και φόβο. Αυτή η διπλή όψη του χαρακτήρα και της κοινωνικής τους θέσης αντανακλάται και στη μορφή του θεϊκού τεχνίτη και καλλιτέχνη Ήφαιστου τον οποίο θαύμαζαν και ζήλευαν αλλά και περιέπταιζαν την ίδια στιγμή⁴⁰.

Ωστόσο αν και κατά τη διάρκεια του 9^{ου} και 8^{ου} αι. π.Χ. διαμορφώθηκαν νέα συστήματα συναλλαγών, οι σχέσεις μεταξύ των τοπικών élite συνέχισαν να υφίστανται. Αμοιβαίες, κοινές επιρροές μπορούν να ανιχνευθούν σε ανάλογα ταφικά έθιμα ατόμων που κατείχαν υψηλή κοινωνική θέση από την Urartu και τη Φρυγία έως την Κύπρο και την Κρήτη, όπως είναι φανερό από την ανάθεση πολυτελών ειδών, όμοιου είδους δείπνων και ταφικών εθίμων⁴¹. Έτσι παράλληλα με την κυκλοφορία προϊόντων σε μεγάλες αποστάσεις μέσω του εμπορίου συνέχιζε να υφίσταται και η ανταλλαγή δώρων, η οποία και διαπιστώνεται κυρίως από κάποιες περισσότερο ή λιγότερο μεμονωμένες εισαγωγές, όπως το περίαπτο από το Λουριστάν από τον τάφο P της Φορτέτσας ή οι χάλκινες φιάλες από τη Φρυγία και την Ασσυρία από την Ελεύθερνα.

³⁸ Οδ., p 381-387.

³⁹ Donlan (1997), 650-651.

⁴⁰ Raaflaub (1997), 636.

⁴¹ Crielaard (1997), 199.

Β. ΧΑΛΚΙΝΑ ΑΝΑΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

Ειδώλια

Τα χάλκινα κρητικά ειδώλια συγκροτούν ένα πολυάριθμο και εξαιρετικά πτοικιλόμορφο σύνολο με μακρότατη διάρκεια ζωής. Τα πρωιμότερα χρονολογούνται στην Παλαιοανακτορική περίοδο⁴² ενώ η κατασκευή και διάδοσή τους, η οποία γενικεύεται από την Υστερομινωική περίοδο, φαίνεται να διαγράφει μία συνεχή πορεία έως και τα τέλη της Υστερογεωμετρικής⁴³. Αντίθετα στην υπόλοιπη Ελλάδα τα χάλκινα έργα μικροπλαστικής απουσιάζουν, με ελάχιστες εξαιρέσεις, έως και τα μέσα του 10^{ου} αι. π.Χ. Χάλκινα ειδώλια είναι σπάνια στη Μυκηναϊκή Ελλάδα⁴⁴ ενώ κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου τα πρωιμότερα εμφανίζονται στα μέσα περίπου του 10^{ου} αι. π.Χ. στην Ολυμπία. Πρόκειται για ανδρικά γυμνά ειδώλια των οποίων η χειρονομία θυμίζει αυτή των ανάλογων πήλινων τύπου Ψ ενώ λίγο υστερότερα ανάλογες ανδρικές μορφές, οι οποίες εικονίζονται με υψηλό γεωμετρικό κράνος, ταυτίζονται με το Δία⁴⁵.

Από τα οκτακόσια περίπου γνωστά χάλκινα κρητικά ειδώλια (690+/92 εκ των οποίων 619+/92 είναι ζωόμορφα και 71+ ανθρωπόμορφα) τα οποία τοποθετούνται στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου τα περισσότερα προέρχονται από την περιοχή της Κεντρικής Κρήτης και ιδιαίτερα από το ιερό της Κάτω Σύμης Βιάννου [πίν. I-III]. Το σύνολο σχεδόν αυτών προέρχεται από λατρευτικούς

⁴² Τα πρωιμότερα χάλκινα ειδώλια λάτρεων προέρχονται από το ιερό κορυφής στον Τραόσταλο Ζάκρου ανάλογου τύπου προς τα πήλινα της περιόδου, Αλεξίου (1964), 32.

⁴³ Λεμπέση (1987)a, 161.

⁴⁴ Κατά την Εποχή του Χαλκού τα χάλκινα ειδώλια είναι σπάνια στο χώρο του Αιγαίου και της ηπειρωτικής Ελλάδας, γνωστά είναι ένα ανδρικό ειδώλιο από τη Φυλακωπή της Μήλου και δύο ζωόμορφα από την Κέα και τις Μυκήνες (το τελευταίο πιθανόν να ανήκει στην Εποχή του Χαλκού), Hood (1993), 138: ένα γυναικείο ειδώλιο προέρχεται από τη θέση Παυλοπέτρι Λακωνίας, Harding et al. (1969), 138, πίν. 33m και δύο άλλα από τον YMI οικισμό της Ιαλυσού Ρόδου, Ρεθεμιωτάκης (1998), 99-100 και παρ. 307, 309. Επίσης δύο μολύβδινα ειδώλια (YMI) προέρχονται από θολωτό τάφο στον Κάμπο Λακωνίας, Hood, ο.π., Schweitzer (1971), 125, πίν. 113, 114.

⁴⁵ Για τα ανδρικά ειδώλια των οποίων η χειρονομία θυμίζει αυτή των ανάλογων πηλίνων τύπου Ψ, βλ. Kunze und Schleif (1944), 105-107, πίν. 32. 1-5 και Kunze (1967), 213-215 και 217-218, πίν. 106. 1-2, για τις ανδρικές μορφές που ταυτίζονται με το Δία, βλ. Kunze (1961), 138-141, εικ. 78-82.

χώρους, όπου προσκομίζονταν ως αναθήματα⁴⁶, πλην ενός πρωτογεωμετρικού γυναικείου ειδώλιου από οικία στο Βρόκαστρο και ενός ζωόμορφου ειδώλιου το οποίο βρέθηκε σε υστερογεωμετρικό-πρωτοαρχαϊκό τεφροδόχο αγγείο στο Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού.

Τα ειδώλια, των οποίων η εμφάνιση συνδέθηκε από την αρχή με θρησκευτικές πεποιθήσεις και πρακτικές, λειτουργησαν κυρίως ως φορείς θρησκευτικής και κοινωνικής ιδεολογίας, παρά ως απλά έργα τέχνης, η οποία ωστόσο γίνονταν αποδεκτή μόνο σε όσους μετείχαν στον τοπικό θρησκευτικό και κοινωνικό βίο γεγονός που φαίνεται να ερμηνεύει τον ιδιαίτερα μικρό αριθμό ανάλογων ειδώλιων εκτός Κρήτης αλλά και την απουσία οποιουδήποτε χάλκινου εισηγμένου ειδώλιου στην Κρήτη κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου⁴⁷.

Ως προς το θεματολόγιο τους, αυτό είναι πτοικίλο και περιλαμβάνει ανδρικές κυρίως και γυναικείες μορφές σε μία αξιοσημείωτη ποικιλία τύπων όπως επίσης και μορφές ζώων οι οποίες και συνεχίζουν να υπερέχουν αριθμητικά και κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου. Εκτός από τις μεμονωμένες μορφές μοναδικό είναι το σύνταγμα / σύμπλεγμα δύο κρανοφόρων πολεμιστών από το ιερό της Σύμης Βιάννου ενώ στη σειρά των χάλκινων έργων μικροπλαστικής της περιόδου ανήκουν και δύο ζεύγη ζώων από το ιερό της Σύμης και από την Πατσό. Αντίθετα στην ηπειρωτική Ελλάδα, όπου μεγάλο μέρος των χάλκινων ειδώλιων ανήκει στον πλαστικό διάκοσμο των τριπόδων, το θεματολόγιο περιλαμβάνει κυρίως ανδρικές μορφές στον τύπο του πολεμιστή, ενώ από τα ζωόμορφα ειδώλια αρχικά κυριαρχούν οι μορφές των ταύρων ενώ πολύ σύντομα αυτές των ίππων. Σημαντικός είναι επίσης ο αριθμός των συμπλεγμάτων /συνταγμάτων ανθρώπων και ζώων.

Η ύπαρξη δύο τεχνοτροπιών που αναγνωρίζονται στα κρητικά έργα, αυτής που αρέσκεται στις αδιάρθρωτες, χονδροειδείς φόρμες και αντιπροσωπεύει τις τοπικές τάσεις μορφοποίησης και αυτής που δίνει καθαρά γωνιώδη περιγράμματα και αρθρωμένο πλάσιμο και εκπροσωπεί το γεωμετρικό ρυθμό, προσδιορίζει τον πολύμορφο, ιδιαίτερο χαρακτήρα της χάλκινης κρητικής μικροπλαστικής. Η παράλληλη εξελικτική πορεία των δύο τεχνοτροπιών γίνεται περισσότερο πολύφωνη, ιδιαίτερα στα ανθρωπόμορφα ειδώλια, όταν διαπιστώνονται οι πρώτες ανατολικές επιρροές. Παράγονται έτσι μορφές στις οποίες συνυπάρχουν οι γεωμετρικές αρχές δομής με ανατολικές επιδράσεις και επί μέρους στοιχεία μινωίζοντος ύφους ενώ συμβαίνει επίσης να υπάρχουν καθαρά γεωμετρικά ειδώλια, αλλά και να δημιουργούνται σφυρήλατες μορφές μεγάλου μεγέθους, όπως της Απολλώνιας Τριάδας από τη Δρήρο, που προαναγγέλλουν τα χαρακτηριστικά της κρητικής τέχνης του 7^{ου} αι. π.Χ.⁴⁸

⁴⁶ Όσον αφορά στα χάλκινα ειδώλια των Πρώιμων Ιστορικών Χρόνων μόνο η Απολλώνια Τριάδα της Δρήρου έχει σαφώς λατρευτικό χαρακτήρα. Αν και η ταύτιση μίας μορφής ως θεϊκής ή ανθρώπινης τις περισσότερες φορές κρίνεται επισφαλής, το γεγονός ότι πολλά από τα ειδώλια έχουν βρεθεί σε στρώματα θυσιών φαίνεται να επιβεβαιώνει τον αναθηματικό χαρακτήρα τους.

⁴⁷ Το χάλκινο ειδώλιο πολεμιστή τύπου Reshef από την Πατσό, Boardman (1961), 76, αρ. 371, πίν. XXV, φαίνεται να ανήκει στην Εποχή του Χαλκού, βλ. και Hoffman (1997), 26-27 και 109-115, όπου και συγκεντρωμένη βιβλιογραφία σχετικά με την προέλευση και τη χρονολόγησή του.

⁴⁸ Λεμπέση (1987)a, 161-162.

Ανθρωπόμορφα ειδώλια⁴⁹

Υπομινωική Περίοδος

Κατά την περίοδο αυτή η χάλκινη μικροπλαστική συνεχίζει ουσιαστικά χωρίς διακοπή την πορεία της μετανακτορικής παράδοσης. Η ομαλή μετάβαση από την Εποχή του Χαλκού στην Εποχή του Σιδήρου διαφαίνεται μέσα από τη συνέχεια ιδεών και τύπων αλλά και μορφοπλαστικών αντιλήψεων που χαρακτηρίζουν τα ειδώλια της περιόδου.

Οι ανδρικές μορφές στον τύπο του λατρευτή/λατρευτή-πολεμιστή με το παραδοσιακό μινωικό σχήμα τελετουργικής χειρονομίας, αλλά και οι ανάλογες γυναικείες με τις χαρακτηριστικές μινωικές ενδυμασίες και λατρευτικές χειρονομίες αποτελούν τους κύριους τύπους της περιόδου. Μορφολογικά καμία καινοτομία δεν σημειώνεται καθώς συνεχίζεται η παράδοση των σχηματικών ειδωλίων. Η μορφή του ανθρώπινου σώματος αποδίδεται κατά κανόνα με γενικό και αφηρημένο τρόπο χωρίς ιδιαίτερη φροντίδα για την αποτύπωση των ανατομικών λεπτομερειών ή στοιχείων προσδιοριστικών του φύλου ή της ιδιότητας του εικονιζόμενου ατόμου.

Το ανδρικό ειδώλιο από το σπήλαιο της Φανερωμένης Πεδιάδος⁵⁰ αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικά έργα της περιόδου. Η μορφή εικονίζεται γυμνή με τονισμένο φύλο και φέρει το δεξιό χέρι υψωμένο προς το κεφάλι και το αριστερό προς το στήθος σύμφωνα με τον τύπο της γνωστής μινωικής χειρονομίας. Η συνύπαρξη του ελληνικού ιδεώδους της απόλυτης γυμνότητας⁵¹ με το παραδοσιακό μινωικό σχήμα της τελετουργικής χειρονομίας εκφράζει, ήδη από την περίοδο αυτή, το συγκερασμό ετερογενών στοιχείων μέσα από τον οποίο θα διαμορφωθεί η χάλκινη κρητική μικροπλαστική. Ανάλογου εικονογραφικού τύπου αλλά με παραλλαγή χειρονομίας είναι το ειδώλιο λατρευτή από το ιερό της Σύμης Βιάννου⁵² και ένα δεύτερο από το σπήλαιο του Ψυχρού⁵³ στο πρώτο, το οποίο τοποθετείται στη μεταβατική περίοδο από την Εποχή του Χαλκού στην Εποχή του Σιδήρου, η μορφή αποδίδεται στη γνωστή στάση του σεβίζοντος απουσιάζει όμως η κυρτή στάση του σώματος που χαρακτηρίζει τα μινωικά ειδώλια, ενώ στο δεύτερο τα χέρια της μορφής φέρονται σταυρωτά στο στήθος χειρονομία που επίσης ανάγεται σε μινωικά πρότυπα.

Κατά την Υπομινωική περίοδο οι ανδρικές ενδεδυμένες μορφές δεν απουσιάζουν, φορούν όμως κατά κανόνα το μινωικό ζώμα -ζώνη με αιδιοιθύλακα- ενώ πολλές φορές φέρουν και εγχειρίδιο⁵⁴. Αντιπροσωπευτικό είναι το ανδρικό ειδώλιο της Συλλογής Μητσοτάκη το οποίο πιθανότατα προέρχεται

⁴⁹ Για τα χάλκινα ανθρωπόμορφα ειδώλια από την Κρήτη, βλ. Naumann (1976) και Verlinden (1984).

⁵⁰ Μαρινάτος AA 1937, 223, εικ. 4δ (ΥΠΜ ή ΠρΓ), Naumann, ά.π., S15, πίν. 7.2, Verlinden, ά.π., 161, αρ. 196, πίν. 79, όπου και συγκεντρωμένη βιβλιογραφία.

⁵¹ Η απόλυτη γυμνότητα των ανδρικών μορφών είναι σπάνια στη Μινωική Κρήτη, μοναδικά γνωστά παραδείγματα είναι τέσσερα πήλινα ειδώλια από τον Πετσοφά (MMI-MMIIa), Σαπουνά-Σακελλαράκη (1971), 9, αρ. 2, ένα ανδρικό με τονισμένο φύλο από τον Πόρο Ηρακλείου (YMIIIIB), Ρεθεμιωτάκης (1998), 163, πίν. 84α-γ και δύο άλλα ανάλογα από την Αγ. Τριάδα (;) (YMIIIIΓ), Ρεθεμιωτάκης, ά.π., 34, 86, αρ. 102 και 104, πίν. 57β, βλ. επίσης υποσήμ. 222, όπου συγκεντρωμένη βιβλιογραφία σχετικά με το χαρακτήρα της γυμνότητας στην κρητική τέχνη.

⁵² Λεμπέση (1987), 289, πίν. 198β.

⁵³ Boardman (1961), 11, αρ. 10, πίν. II, Verlinden (1984), 161, αρ. 197, πίν. 79.

⁵⁴ Για το μινωικό ζώμα και τους τύπους αυτού, βλ. Σαπουνά-Σακελλαράκη (1971).

από την Αξό⁵⁵. Η σχηματοποίηση και η υποχώρηση του όγκου στο πλάσιμο των μορφών αλλά και η λιτότητα στην απόδοση των λεπτομερειών αποτελούν τα βασικά γνωρίσματα των παραπάνω ειδωλίων. Η υπέρμετρη ανάπτυξη του κορμού αντίθετα με τα κοντά σκέλη αποτελεί επίσης βασικό γνώρισμα της Υπομινωικής περιόδου.

Ανάλογα μορφοπλαστικά χαρακτηριστικά παρουσιάζουν και οι γυναικείες μορφές, που απαντούν ωστόσο σε ιδιαίτερα περιορισμένο αριθμό αυτή τη περίοδο, οι οποίες εικονίζονται αντίθετα με τις ανδρικές πάντα ενδεδυμένες.

Πρωτογεωμετρική / Πρώιμη Γεωμετρική περίοδος

Αντίθετα με το σχετικά μικρό αριθμό των χρονολογούμενων στην Υπομινωική περίοδο ειδωλίων⁵⁶ και την περιορισμένη τυπολογική ποικιλία τους, κατά την Πρωτογεωμετρική και Πρώιμη Γεωμετρική ο αριθμός των ειδωλίων είναι σημαντικός, ενώ αξιοσημείωτη είναι η μεγάλη ποικιλομορφία τους η οποία και καθιστά δύσκολη την κατάταξή τους σε συγκεκριμένους τύπους. Μορφοπλαστικά η σχηματοποίηση αλλά και η ανάπτυξη των μελών πάνω στο βασικό τεκτονικό πλαίσιο που χαρακτηρίζει τα υπομινωικά ειδώλια προετοίμασε το έδαφος για μία νέα δυναμική θεώρηση της ανθρώπινης μορφής σύμφωνα με τις αρχές του γεωμετρικού ρυθμού. Ωστόσο η διείσδυση των νέων δομικών αντιλήψεων στη μικροπλαστική δεν είναι ομοιόμορφη ούτε γενικευμένη. Οι τοπικές αντιστάσεις που φαίνεται να υπαγορεύει ο ενδογενής κρητικός συντηρητισμός και το ισχυρό μινωικό παρελθόν διευκόλυναν την επιβίωση δομικών στοιχείων της μινωικής πλαστικής.

Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου οι μορφές διατηρούν την ασυμμετρία που χαρακτηρίζει τις αναλογίες των μελών της Υπομινωικής, παρουσιάζουν ωστόσο μία σαφέστερη διάκριση των μελών. Το γυναικείο ειδώλιο από το Καβούσι⁵⁷ χαρακτηρίζεται από την υπέρμετρη ανάπτυξη του κορμού και του λαιμού, η χαλαρή όμως διάπλαση του σώματος λειτουργεί τώρα ως πυρήνας από τον οποίο εκτινάσσονται τα μικρά μέλη. Η δυσμορφία των χαρακτηριστικών του προσώπου, με τα μεγάλα στρογγυλά μάτια, τη γαμψή μύτη και το ισχυρό πηγούνι αποτελούν επίσης κύρια χαρακτηριστικά του ειδωλίου, όπως και οι μακριοί, πυκνοί πλόκαμοι που πέφτουν στη ράχη και οι οποίοι ανάγονται σε μινωικά πρότυπα. Ανάλογα εικονογραφικά χαρακτηριστικά παρουσιάζει και το ειδώλιο ανθρώπινης μορφής από το σπήλαιο της Φανερωμένης⁵⁸ το οποίο όμως εκφράζει τις τοπικές τάσεις μορφοποίησης των χονδροειδών, αδιάρθρωτων μορφών.

Την ίδια περίοδο οι μορφές παρουσιάζουν επίσης πιο ελεύθερη κίνηση των μελών. Ειδώλια όπως αυτό από το ιερό της Σύμης Βιάννου⁵⁹ ή από την Αγ. Τριάδα⁶⁰ εικονίζονται με εκτεταμένα χέρια προς τα πλάγια ή με λυγισμένα σκέλη.

Το ειδώλιο αυλητή από το ιερό της Σύμης Βιάννου⁶¹ είναι ένα από τα σημαντικότερα της περιόδου καθώς φαίνεται να πρόκειται για την παλαιότερη

⁵⁵ Naumann (1976), S28, πίν. 14.1, Verlinden, ό.π., 162, αρ. 199, πίν. 80.

⁵⁶ Η χρονολόγηση γενικά των ειδωλίων βασίζεται κατά κανόνα στο ρυθμό ενώ κατά περίπτωση βοηθείται από τα συνευρήματα καθώς το σύνολο σχεδόν αυτών, πλην ενός ανδρικού από τον Κομμό και του γνωστού ειδωλίου από το Αφρατί, προέρχεται από διαταραγμένα στρώματα.

⁵⁷ Άλεξιου (1956), 10-13, πίν. Α', εικ. 1, (γυναικεία μορφή), Naumann, ό.π., P5, πίν. 20.1, Verlinden, ό.π., 167, αρ. 213, πίν. 84 (γυναικεία (;) μορφή).

⁵⁸ Μαρινάτος ΑΑ 1937, 1-2, 222, εξ. εικ. 3β-δ, (Γ), Naumann, ό.π., πίν. 27.2, Verlinden, ό.π., 167, αρ. 212, πίν. 84.

⁵⁹ Λεμπέση (1976), 403, πίν. 222γ, Verlinden, ό.π., 166, αρ. 206, πίν. 82 (ανδρική μορφή).

⁶⁰ Naumann, ό.π., P6, πίν. 20.2 (γυναικεία μορφή), Verlinden, ό.π., 167, αρ. 214, πίν. 85 (γυναικεία (;) μορφή).

γνωστή εικόνα αυλητή της ελληνικής τέχνης, οι γνωστές έως τώρα παραστάσεις αυλητών σε αγγεία και οι σχετικές φιλολογικές μαρτυρίες για τον αυλό δεν είναι παλαιότερες του ύστερου 8^{ου} αι. π.Χ.⁶² Η μορφή εικονίζεται γυμνή και με ελαφρά λυγισμένα σκέλη ενώ στις παλάμες των υπέρμετρα μακριών χεριών, που θα απλώνονταν συμμετρικά μπροστά από το στήθος, κρατά τους βόμβυκες διαύλου⁶³. Η δυσανάλογη ανάπτυξη των μελών του σώματος, η εμφαντική δυσμορφία του προσώπου και τα επί μέρους, διηγηματικού ύφους, χαρακτηριστικά αποτελούν βασικά γνωρίσματα του ειδωλίου το οποίο τοποθετείται στο 10° ή στον πρώιμο 9^ο αι. π.Χ.

Στην ίδια περίοδο τοποθετείται το ειδώλιο ανδρικής μορφής από την Ιεράπετρα (;), σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο⁶⁴. Η δυσανάλογη όμως σχέση των μελών προς το σώμα είναι λιγότερο εμφανής και η σχέση ανάμεσα στον κάτω και στον επάνω κορμό είναι πιο σύμμετρη. Τα ίδια γνωρίσματα αλλά σε μία πιο εξελιγμένη μορφή παρουσιάζονται και στο ανδρικό ειδώλιο από την Αμνισό⁶⁵ το οποίο τοποθετείται στη μετάβαση από την Πρωτογεωμετρική στη Γεωμετρική περίοδο. Στο τελευταίο αναγνωρίζεται σαφέστερος διαχωρισμός των επί μέρους μορφών με περισσότερο ακριβή περιγράμματα και ιστόμη ανάπτυξη του κάτω προς τον άνω κορμό ενώ το εξανθρωπισμένο πρόσωπο διαφέρει επίσης από αυτό των δύο προηγούμενων ειδωλίων των οποίων το πρόσωπο προσεγγίζει περισσότερο το ζωικό σχήμα⁶⁶.

Όσον αφορά στις γυναικείες μορφές, στα πρωιμότερα έργα της περιόδου ανήκει το ειδώλιο ενδεδυμένης με ποδήρες ένδυμα μορφής η οποία φέρει και τα δύο χέρια στο στήθος, από την Πατσό⁶⁷. Το επίπεδο κεφάλι και ο ρωμαλέος λαιμός της μορφής αποτελούν πρωτογεωμετρικά στοιχεία αλλά η ασάφεια των χαρακτηριστικών δείχνει ότι η μορφή δεν είναι ακόμη απαλλαγμένη από την υπομινωική παράδοση. Από το ιερό του Ερμή Κραναίου προέρχεται επίσης το ειδώλιο γυμνής γυναικείας μορφής, της γνωστής ως *Venus Pudica*⁶⁸. Πρόκειται για ένα εξαιρετικά ενδιαφέροντα τύπο ειδωλίου που εικονίζει γυμνή γυναικεία μορφή

⁶¹ Λεμπέση (1989), πίν. 1α-β.

⁶² Από τη Σπάρτη προέρχεται επίσης χάλκινο υστερογεωμετρικό ειδώλιο αυλητή ή πότη, βλ. Schweitzer (1971), 160, πίν. 197, Coldstream (1997), 214-215, εικ. 53γ. Η παρουσία χάλκινων ειδωλίων μουσικών είναι εξαιρετικά σπάνια κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, εκτός από το γνωστό ειδώλιο της ανδρικής μορφής με λύρα, αρχές 7^{ου} αι. π.Χ., σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, βλ. Schweitzer, δ.π., 161, πίν. 203, γνωστό είναι ένα δεύτερο ανάλογο της συλλογής Sh. White and L. Levy, ένα τρίτο σήμερα στις Βρυξέλλες, καθώς και ένα "σύνταγμα" ανδρικών μορφών εκ των οποίων η μία κρατά λύρα της συλλογής J.P. Getty, τα οποία θεωρούνται κρητικά έργα, βλ. Carter (1997), 72-75, εικ. 1-2 και Padgett (1995).

⁶³ Ο αυλητής της Σύμης θέτει εκ νέου τον προβληματισμό για την καταγωγή και την εξέλιξη του μουσικού οργάνου, το οποίο παρουσιάζει τα τυπικά γνωρίσματα του φρυγικού αυλού του γνωστού από τις πηγές ελύμου, βλ. Λεμπέση (1989), όπου και εκτενής σχολιασμός του ειδωλίου το οποίο, κατά την ανασκαφέα, αποτελεί και το συνδετικό κρίκο που αποδεικνύει τη συνεχή χρήση του αυλού στην Κρήτη από την Εποχή του Χαλκού στην Εποχή του Σιδήρου.

⁶⁴ Verlinden (1984), 167, αρ. 211, πίν. 83, βλ. επίσης Λεμπέση, δ.π.

⁶⁵ Μαρινάτος (1935), 199, εικ. 3, (Γ), Naumann (1976), P21, πίν. 28.1, Λεμπέση, δ.π., 57, (μετάβαση από την ΠρΓ στη Γ περίοδο), Verlinden (1984), 170, αρ. 234, πίν. 91, (Γ).

⁶⁶ Πρόκειται για τρόπο μορφοποίησης που απαντάται στα πρώιμα ανθρωπόμορφα ειδώλια, βλ. ενδεικτικά τα χάλκινα ειδώλια από την Αγ. Τριάδα, Naumann, δ.π., P12, P13, πίν. 22.3 (ΠρΓ), Verlinden, δ.π., 161, αρ. 194-195, πίν. 79 (ΥπΜ).

⁶⁷ Κούρου-Καρέτσου (1994), 119, αρ. 86, εικ. 98, Naumann, δ.π., P15, πίν. 24.1, Verlinden, δ.π., 165, αρ. 202, πίν. 81.

⁶⁸ Boardman (1961), 9, 12, αρ. 33, πίν. VI, (Γ), Κούρου-Καρέτσου (1994), 119, αρ. 89, Naumann (1976), P23 πίν. 28.2, Verlinden (1984), 169, αρ. 229 (Γ).

του τύπου που διαδίδεται στα ελληνικά εργαστήρια κατά τα τέλη της Γεωμετρικής περιόδου και θεωρείται ότι έχει ανατολικά πρότυπα. Το κύριο πρόβλημα με αυτό τον τύπο είναι ο χρόνος εισαγωγής του στην ελληνική τέχνη. Ο τύπος, ο οποίος θεωρείται ότι αποτελεί την ελληνική εκδοχή της ανατολικής Αστάρτης, παρουσιάζει σχετικά μεγάλη διάδοση κατά την Υστερογεωμετρική περίοδο που θεωρείται ότι είναι η εποχή της εισαγωγής του στην ελληνική τέχνη. Ωστόσο ειδώλια γυμνών γυναικείων μορφών είναι γνωστά και στη Μινωική Κρήτη και το παραπάνω ειδώλιο, αν ανήκει πράγματι στην Πρώιμη Γεωμετρική περίοδο, είναι ένα από τα παλαιότερα του τύπου κατά τους Πρώιμους Ιστορικούς Χρόνους. Εάν όμως πρόκειται για ανατολικό τύπο είναι πιθανόν να επανεισάγεται στην ελληνική τέχνη μέσω της Κρήτης, όπου ο τύπος είχε ήδη μία προϊστορία, σε περίοδο όπου επανεμφανίζονται οι πρώτες ανατολικές επιρροές στην τέχνη της⁶⁹.

Το ειδώλιο ανθρώπινης μορφής από οικία του Βρόκαστρου -από τους περισσότερους ταυτίζεται με γυναικείο αλλά με επιφύλαξη⁷⁰ είναι ένα από τα πιο ενδιαφέροντα της υστερότερης φάσης της περιόδου. Η μορφή εικονίζεται γυμνή στη γνωστή μινωική λατρευτική στάση των υψωμένων χεριών. Η σχηματοποίηση και η απουσία όγκου χαρακτηρίζει τη μορφή αλλά η συμμετρική ως προς το σώμα απόδοση των χεριών και η σαφέστερη άρθρωση των μελών το τοποθετεί στα τελευταία χρόνια της Πρώιμης Γεωμετρικής περιόδου.

Μέση / Ύστερη Γεωμετρική περίοδος

Η αυστηρά προσθετική δομή, η αξονικότητα και η μετωπικότητα των μορφών, ό,τι ονομάζουμε «γεωμετρικό σχήμα», διαγράφεται με μεγαλύτερη σαφήνεια στα ειδώλια αυτής της περιόδου, όπως στο ειδώλιο γυναικείας (;) κρανοφόρου μορφής από την Αγ. Τριάδα⁷¹ ή στις ανδρικές μορφές στο σύμπλεγμα/σύνταγμα από το ιερό της Σύμης Βιάννου των μέσων του 8^{ου} αι. π.Χ.⁷².

Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου ενισχύονται επίσης και επικρατούν σταδιακά οι τάσεις για περισσότερο φυσιοκρατικές μορφές, η πιο πιστή προς την πραγματικότητα διάπλαση του σώματος, η αύξηση του όγκου αλλά και η τάση για απόδοση των λεπτομερειών είναι φανερή στα ειδώλια της περιόδου. Στο γυναικείο ειδώλιο από το Ιδαίον Άντρο του πρώτου μισού του 8^{ου} αι. π.Χ.⁷³ το πλάσιμο του σώματος γίνεται περισσότερο φυσιοκρατικό, με μαλακές μεταβάσεις και ρευστά περιγράμματα, ενώ ένα δεύτερο από την ίδια θέση της Υστερογεωμετρικής περιόδου⁷⁴ φαίνεται να έχει κερδίσει περισσότερο σε πλαστικότητα με την απόδοση των στρογγυλεμένων όγκων.

Ιδιαίτερη κατηγορία στη σειρά των ειδωλίων αυτής της περιόδου, όσον αφορά στον τύπο αλλά και στη μοναδικότητά τους, αποτελούν τρία ανδρικά ειδώλια από το ιερό της Σύμης Βιάννου. Το πρώτο από αυτά είναι γυμνής ανδρικής μορφής η οποία στέκει με ελαφρά λυγισμένα σκέλη σε βάση που έχει σχήμα ταλάντου και κρατά στο δεξιό της χέρι κωνικό κύπελλο (8^{ος} αι. π.Χ.⁷⁵). Ο τύπος του κυπέλλου απαντάται σε πήλινα μινωικά κύπελλα ενώ σε μινωικά

⁶⁹ Κούρου-Καρέτσου, ό. π., 146.

⁷⁰ Hall (1914), 121, αρ. 8, εικ. 71, Naumann, ό.π., P22, πίν. 29 (γυναικεία (;) μορφή), Verlinden, ό.π., 164, αρ. 215, πίν. 85 (γυναικεία μορφή). Αντίθετα ο Αλεξίου (1958), 276-277, παρ. 390 και ο Κορρές (1971), 428, ταυτίζουν το ειδώλιο με ανδρική μορφή.

⁷¹ Verlinden (1984), 221, αρ. 232, πίν. 91.

⁷² Λεμπέση (1972), 199, πίν. 188δ, Verlinden, ό.π., 219, αρ. 219, πίν. 87. Για την ερμηνεία των μορφών, βλ. Λεμπέση (1981) και (1992).

⁷³ Λαγογιάννη-Γεωργακάρακου (1996), 124-128, αρ. 6, εικ. 6 α-γ.

⁷⁴ Λαγογιάννη-Γεωργακάρακου, ό.π., 118-119, αρ. 1, εικ. 1 α-γ.

⁷⁵ Λεμπέση (1977), 407-409, πίν. 215^a, Verlinden (1984), 221, αρ. 233, πίν. 91.

πρότυπα ανάγεται και ο τύπος της κόμης του ειδωλίου η οποία πέφτει στον αυχένα σε μακριούς κυλινδρικούς πλοκάμους. Το σχήμα της βάσης συναντάται στο γνωστό χάλκινο ειδώλιο θεού από την Έγκωμη της Κύπρου (12^{ος} αι. π.Χ.) γεγονός που επιπρέπει την υπόθεση ότι και η μορφή της Σύμης ίσως είναι θεϊκή⁷⁶. Δεν μπορεί ωστόσο να αποκλεισθεί και η υπόθεση ότι το σχήμα καθιερώθηκε ως φόρμα βάσης χωρίς να διατηρεί την αρχική του σημασία⁷⁷. Η σχέση ωστόσο του ειδωλίου της Σύμης με κυπριακά έργα, που συνδέονται με συριακά, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ορισμένες ανατολικές επιδράσεις θα έφταναν στην Κρήτη με τη μεσολάβηση της Κύπρου. Οι επιδράσεις αυτές σε συνδυασμό με τα στοιχεία της μινωικής παράδοσης αφομοιώθηκαν από το γεωμετρικό ρυθμό του οποίου δημιουργία είναι το ειδώλιο.

Το δεύτερο ειδώλιο εικονίζει ανδρική μορφή η οποία φορά ζώνη και τελαμώνα ενώ στο δεξιό της χέρι κρατά μάστιγα (ΥΓ περίοδος⁷⁸). Η ιδιότυπη χειρονομία της μορφής οδηγεί κατά την ανασκαφέα στη σκέψη, ότι η μορφή παριστάνεται ως «αυτομαστιγούμενη». Ανάλογα παραδείγματα «μαστιγοφόρων» μορφών απαντώνται σε πτήλινα ειδώλια από την Αγ. Τριάδα, σε YMIIIIB-Γ πτήλινο ειδώλιο από τον Πρινιά, αλλά και στο χάλκινο ειδώλιο από την Ιεράπετρα (:)⁷⁹. Το ειδώλιο της Σύμης θέτει έτσι όχι μόνο το ζήτημα της επιβίωσης από την Εποχή του Χαλκού στην Εποχή του Σιδήρου της τελετουργικής πράξης της αυτομαστίγωσης αλλά και τη σχέση αυτής με την ανάλογη γνωστή πράξη στο ιερό της Ορθίας Αρτέμιδος στην Σπάρτη⁸⁰.

Το ειδώλιο κούρου από το ίδιο ιερό, το οποίο χρονολογείται περίπου στο 750 π.Χ.⁸¹ είναι ένα από τα σημαντικότερα γνωστά έργα της περιόδου. Η μορφή παρουσιάζει όλα τα εικονογραφικά χαρακτηριστικά του τύπου του κούρου, όντας δε έξω από οποιαδήποτε αιγυπτιακή επίδραση, θέτει σε νέες βάσεις το πολυυσηζητημένο θέμα των αιγυπτιακών επιρροών στους κούρους της μνημειακής πλαστικής του ύστερου 7^{ου} και του 6^{ου} αι. π.Χ., ενώ δείχνει ότι ο εικονογραφικός τύπος του κούρου θα πρέπει να αποδεσμευτεί από τη μνημειακή μορφοποίησή του στο λίθο, όταν εξετάζεται το πρόβλημα της καταγωγής του. Βάση αυτής διαπιστώνεται ότι ο εικονογραφικός τύπος αποτέλεσε αυτοδύναμη δημιουργία της κρητικής μεταλλοπλαστικής⁸².

Η ανδρική και οι δύο πανομοιότυπες γυναικείες μορφές, οι οποίες βρέθηκαν επί του θρανίου του ναού της Δρήρου και ταυτίστηκαν με την Απολλώνια Τριάδα⁸³ είναι τα πρωιμότερα γνωστά σφυρήλατα έργα πλαστικής της αρχαιοελληνικής τέχνης. Η γυναικεία μορφή στον τύπο της κόρης απαντάται ήδη από τα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ. στην Κρήτη⁸⁴ στις σφυρήλατες μορφές της Δρήρου στις οποίες διαπιστώνονται όλα εκείνα τα επιμέρους στοιχεία -η μετωπικότητα, η στατικότητα, η τυπική κρητική ένδυση- που θα χαρακτηρίσουν τις δαιδαλικές κόρες. Η ανδρική μορφή της σφυρήλατης Τριάδας -η οποία αποτελεί με το χρυσό κριοφόρο από το Κανιαλή Τεκκέ, του τρίτου τετάρτου του 8^{ου} αι. π.Χ.⁸⁵, τα δύο

⁷⁶ Λεμπέση, ά.π., 408-409.

⁷⁷ Τμήματα από βάσεις σε σχήμα ταλάντου οι οποίες ανήκουν σε τροχήλατα βοοειδή της YMIII περιόδου προέρχονται από το ίδιο ιερό, Λεμπέση (1983), 354-355.

⁷⁸ Λεμπέση (1976), 406, πίν. 226^c.

⁷⁹ Βλ. υποσ. 64.

⁸⁰ Lebessi (1991).

⁸¹ Λεμπέση (1977), 409-410, πίν. 215γ και Λεμπέση (2000), 176-178, εικ. 2.

⁸² Λεμπέση (2000), 177-178.

⁸³ Μαρινάτος (1935)α, εικ. 9, 11, Lemerle (1936), 485, πίν. LXIII.

⁸⁴ Λεμπέση (1980), 90, αρχή του τελευταίου τέταρτου του 8^{ου} αι. π.Χ. και υποσημ. 11, όπου και συγκεντρωμένη βιβλιογραφία σχετικά με τη χρονολόγηση του έργου, και 92.

⁸⁵ Boardman (1967), αρ. 47, 48, πίν. 11, από τον ίδιο τάφο προέρχεται δεύτερο όμοιο ειδώλιο από το οποίο σώζεται το ανώτερο τμήμα του σώματος.

πανομοιότυπα χάλκινα ειδώλια από το ιερό της Σύμης Βιάννου⁸⁶ και το χάλκινο ειδώλιο από το Αφρατί, των τελευταίων δεκαετιών του 8^{ου} αι. π.Χ.⁸⁷, στενά συνδεδεμένη ομάδα⁸⁸- παρουσιάζει επίσης τα τυπικά χαρακτηριστικά του τύπου του κούρου. Επιβεβαιώνει δε τη διαμόρφωση του τύπου μέσα από ένα χαρακτηριστικό απόθεμα της κρητικής μορφικής παράδοσης, όπως δεικνύει και το ειδώλιο κούρου από το ιερό της Σύμης.

Η χάλκινη κρητική μικροπλαστική φαίνεται έτσι να διαμορφώνεται μέσα από την εξέλιξη της ισχυρής της υπομινωικής παράδοσης η οποία μέσω της γεωμετρικής επίδρασης έγινε τεκτονική και εμπλουτίστηκε μέσω της ανατολικής. Αυτή οδήγησε και στη δημιουργία ενός πρωτοδαιαδαλικού στυλ το οποίο και αποτέλεσε τον πυρήνα του δαιδαλικού προοιμίου της μεγάλης πλαστικής.

Ζωόμορφα ειδώλια

Τα ζωόμορφα ειδώλια, όπως σημειώθηκε παραπάνω, συνεχίζουν να υπερέχουν αριθμητικά και κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου⁸⁹. Η κατηγορία των ταύρων ή βοοειδών εξακολουθεί να αποτελεί την πολυτηληθέστερη, όπως και αυτή των αιγοειδών, ενώ δεν απουσιάζουν και οι μορφές ίππων⁹⁰, πτηνών και σφιγγών. Μοναδικά είναι τα ειδώλια σκύλου, μέσα του 8^{ου} αι. π.Χ. (.), λιονταριού, τελευταίο τέταρτο του 8^{ου} αι. π.Χ. και φώκιας (.), Υστερογεωμετρική περίοδος, από το ιερό της Σύμης Βιάννου⁹¹, ελαφιού από το Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού⁹² και χοίρου από το ιερό στην Πατσό, της Υστερογεωμετρικής περιόδου⁹³. Επίσης από το σπήλαιο του Ψυχρού και το ιερό της Σύμης Βιάννου προέρχονται τα μόνα γνωστά ζεύγη ζώων ζευγμένα σε ζυγό αρότρου ή άρματος⁹⁴.

Τεχνοτροπικά και μορφοπλαστικά στα πολυάριθμα χάλκινα ζώδια της περιόδου διαπιστώνονται ανάλογα στάδια εξέλιξης με αυτά των ειδωλίων των ανθρώπινων μορφών. Τυπολογικά αξιοσημείωτη είναι η πρώιμη εμφάνιση ειδωλίου άπτερης σφίγγας από την Πατσό⁹⁵ καθώς δίνει την πρώτη γνωστή

⁸⁶ Λεμπέση (1977), 409, πίν. 215β.

⁸⁷ Λεμπέση (1970)α, 458, πίν. 400δ και (1980), πίν. 25.

⁸⁸ Λεμπέση (1980), όπου και εκτενής σχολιασμός για την παραπάνω ομάδα έργων.

⁸⁹ Για τα χάλκινα ζωόμορφα ειδώλια της Κρήτης, βλ. Pilali-Papasteriou (1985), Schürmann (1996), μετάλλινα ζώδια από το ιερό της Σύμης Βιάννου, Zimmermann (1989), 293-306, χάλκινα γεωμετρικά ειδώλια ίππων.

⁹⁰ Ο μεγαλύτερος αριθμός ειδωλίων ίππων στην Κρήτη απαντάται κατά τη Γεωμετρική και Υπογεωμετρική περίοδο, Zimmermann (1989), 298.

⁹¹ Schürmann (1996), 166, αρ. 532, πίν. 59, 165, αρ. 531, πίν. 59 και 165, αρ. 530, πίν. 59 αντίστοιχα.

⁹² KNC, 229. f2, εικ. 162, πίν. 273, το ειδώλιο αποτελεί το μοναδικό γνωστό από τάφο αυτής της περιόδου. Από ΠρΑ τεφροδόχο αγγείο του τάφου Ρ της Φορτέτσας προέρχεται επίσης χάλκινο ειδώλιο κριαριού, Brock (1957), 83 και 197, αρ. 925, πίν. 58.

⁹³ Boardman (1961), 77-78, αρ. 374, πίν. XXVI, Κούρου-Καρέτσου (1994), 120, αρ. 99.

⁹⁴ Pilali-Papasteriou (1985), 97-98, αρ. 245, πίν. 24 (κριάρι και βοοειδές, ΥΓ), Schürmann (1996), 168-169, αρ. 534, πίν. 60 (ζεύγος ίππων, τελευταίο τέταρτο του 8^{ου} αι. π.Χ.).

⁹⁵ Κούρου-Καρέτσου (1994), 120, αρ. 100, εικ. 99-100, Verlinden (1984), 227, αρ. III.3, όπου λανθασμένα αναφέρεται ως πτερωτή (ΠρΓ). Το ειδώλιο από την Πατσό δεν είναι το μοναδικό γνωστό χάλκινο ειδώλιο του τύπου της σφίγγας, από την Κρήτη υπάρχουν δύο ακόμη χάλκινα ειδώλια ένα που βρίσκεται στο Βρετανικό Μουσείο, Verlinden (1984), 228, αρ. III.4, πίν. 100 (Γ) ενώ Κούρου-Καρέτσου, δ.π., 148 (ΠρΓ) και ένα δεύτερο από την Αγ.

χάλκινη παραλλαγή της μετανακτορικής σφίγγας και επιβεβαιώνει έτσι την επικράτηση του τύπου και τη γενίκευση της κατασκευής του σε όλα τα υλικά του λάχιστον κατά την Υπομινωική περίοδο στην οποία ανήκει⁹⁶. Όσον αφορά στην τεχνική κατασκευής, αξιοσημείωτο είναι το σφυρήλατο ειδώλιο κριού από το ιερό της Σύμης Βιάννου, Υστερογεωμετρική περίοδος⁹⁷.

Τριάδα (πτερωτό), Verlinden (1984), 227, αρ. III.2, πίν. 100 (ΠρΓ) ενώ Κούρου-Καρέτσου, ό.π., 148, (τέλη ΠρΓ-αρχές Γ): βλ. επίσης Hoffman (1997), 30, (8^{ος}-7^{ος} αι. π.Χ.).

⁹⁶ Κούρου-Καρέτσου, ό.π., 147-148, όπου σημειώνεται και η εκπληκτική ομοιότητα του ειδωλίου της σφίγγας με ειδώλιο ανδρικής μορφής από το ίδιο ιερό, η οποία υποδηλώνει όχι μόνο το ίδιο εργαστήριο αλλά ενδεχομένως και τον ίδιο τεχνίτη.

⁹⁷ Schürmann (1996), 170, αρ. 536, πίν. 59.

Αγγεία

Τα χάλκινα αγγεία (101+/61+) αποτελούν την πλέον ιδιαίτερη κατηγορία χάλκινων αντικειμένων της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στην Κρήτη καθώς σχεδόν στο σύνολο τους αντιπροσωπεύουν ανατολικές εισαγωγές ή κρητικές μιμήσεις τους, αποδεικνύοντας τις πρώιμες επαφές της Κρήτης με την Κύπρο, την Εγγύς Ανατολή και την Αίγυπτο. Αντιπροσωπεύουν δέκα κατηγορίες: φιάλες (34+/37+), λέβητες (16+/5+), τριποδικούς λέβητες (25/15), πρόχους (22), χέρνιβες (1/1), λεκάνες (1+). Γνωστά είναι επίσης ένα αγγείο με προχοή και ένα δεύτερο αβαθές από το Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού, μία *situla* από το Ιδαίον Άντρο, μία πυξιδίσκη από την Ελεύθερνα και ένας αμφοροειδής κρατήρας από την Παντάνασσα Αμαρίου [πίν. IV-V] εκ των οποίων μόνο αυτή των τριποδικών λεβήτων θα μπορούσε να χαρακτηρισθεί ως καθαρά ελληνική/γεωμετρική.

Τα μεγαλύτερα σύνολα προέρχονται από το Ιδαίον Άντρο (49/12), το Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού (16+/12+), την Ελεύθερνα (8+/13+) και τη Φορτέτσα (18). Προέρχονται από τάφους (45+/25+) ιδιαίτερα από την περιοχή της Κνωσού και από την Ελεύθερνα, ενώ ανάλογα μεγάλος είναι και ο αριθμός τους από ιερά (49/22), εκ των οποίων τα περισσότερα προέρχονται από το Ιδαίον Άντρο και το Παλαίκαστρο.

Αξιοσημείωτη είναι η συγκέντρωση των ευρημάτων στην περιοχή της Κνωσού (Βόρειο νεκροταφείο, Αμπελόκηποι, Φορτέτσα) και του Ιδαίου (Ιδαίον Άντρο, Ελεύθερνα), γεγονός που υποδηλώνει την πιθανή ύπαρξη τοπικών εργαστηρίων στις περιοχές αυτές, ενώ ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι τις πολυπληθέστερες κατηγορίες χάλκινων αγγείων αντιπροσωπεύουν οι φιάλες και οι τριποδικοί λέβητες, αγγεία με διαφορετική καταγωγή και πρότυπα, τα οποία πιθανότατα κατασκευάζονταν την ίδια περίοδο στα παραπάνω εργαστήρια, αποδεικνύοντας το υψηλό επίπεδο της κρητικής χαλκουργίας.

Φιάλες

Οι χάλκινες φιάλες αποτελούν την πολυπληθέστερη κατηγορία χάλκινων αγγείων στην Κρήτη κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου (34+/37+). Οι περισσότερες προέρχονται από τάφους, όπου είχαν χρησιμοποιηθεί ως

καλύμματα τεφροδόχων αγγείων είτε είχαν τοποθετηθεί ως κτερίσματα, ενώ σημαντικός είναι και ο αριθμός αυτών που προέρχονται από λατρευτικά σπήλαια.

Χρονολογικά τοποθετούνται από το $10^{\circ}/9^{\circ}$ αι. π.Χ. έως τον 8° αι. π.Χ. και απαντώνται σε διάφορους τύπους: α) ημισφαιρικές ακόσμητες β) φοινικικού τύπου γ) ομφαλωτές δ) ομφαλωτές φρυγικού τύπου ε) ομφαλωτές γλωσσωτές και στ) αβαθείς με Ω-σχημη λαβή, επίσης από την Ελεύθερνα προέρχεται φιάλη-χέρνιβα με Ω-σχημη λαβή.

α) Ημισφαιρικές ακόσμητες φιάλες

Οι φιάλες αυτού του τύπου έλκουν την καταγωγή τους από την Ανατολή όπου είναι γνωστές από την 3^η χιλιετία π.Χ. Ιδιαίτερη διάδοση γνωρίζουν κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, κυρίως στην Κύπρο, όπου απαντώνται σε μεγάλο αριθμό. Στην κυρίως Ελλάδα και στην Κρήτη μεμονωμένα παραδείγματα είναι γνωστά από την YMIII/YEIII περίοδο, εμφανίζονται όμως κυρίως κατά το $10^{\circ}/9^{\circ}$ και 8° αι. π.Χ.⁹⁸

Από την Κρήτη τα περισσότερα παραδείγματα προέρχονται από την περιοχή της Κνωσού: Φορτέτσα (9), Βόρειο νεκροταφείο (1), Αμπελόκηποι (1). Επίσης από το Ιδαίον Άντρο (2), την Ελεύθερνα (1+) και τη Φοινικιά (1).

Η ημισφαιρική ενεπίγραφη φιάλη από τον τάφο J του Βόρειου νεκροταφείου της Κνωσού, ΠΠρΓΑ/ΜΠρΓΑ περιόδου⁹⁹ είναι το πρωιμότερο παράδειγμα του τύπου στην Κρήτη. Η φιάλη φέρει κάτω από το χείλος δώδεκα εγχάρακτα γράμματα φοινικικής επιγραφής, η οποία είναι και η πρωιμότερη αλφαριθμητική επιγραφή από το Αιγαίο. Το κείμενο, που αναγιγνώσκεται επί τα λεά, θεωρείται ότι αποδίδει το όνομα του κατόχου ακολουθούμενο από το πατρωνυμικό. Προφανώς η φιάλη ήταν στην κατοχή κάποιου Φοίνικα και στη συνέχεια τοποθετήθηκε στο θαλαμοειδή τάφο της Κνωσού. Από μικρό σπηλαιώδη τάφο στη Φοινικιά Ηρακλείου προέρχεται ημισφαιρική φιάλη ΠρΓ περιόδου¹⁰⁰ η οποία αντί λαβής, η οποία συναντάται σε άλλα παραδείγματα κυρίως κυπριακά, φέρει διαμπερή οπή ανάρτησης κάτω από το χείλος, στοιχείο που θεωρείται τυπικό κρητικό χαρακτηριστικό που εντοπίζεται σε χάλκινα κρητικά παραδείγματα των γεωμετρικών χρόνων, σε ορισμένες περιπτώσεις και του 7^{ου} αι. π.Χ. Ανάλογες φιάλες προέρχονται επίσης από θαλαμοειδή τάφο στους Αμπελόκηπους Κνωσού ΥΠρΓΑ-ΥΓ περιόδου, από τη Φορτέτσα ΠΠρΓ περιόδου, και από την Ελεύθερνα, ΥΓ περιόδου¹⁰¹. Αξιοσημείωτη είναι στη φιάλη από τη Φοινικιά Ηρακλείου η διατήρηση αποτυμήματος υφάσματος στην εξωτερική της επιφάνεια, το οποίο πιθανόν χρησίμευε για την ανάρτησή της ή για το τύλιγμα των προσφορών προς το νεκρό¹⁰².

⁹⁸ Catling (1964), 147-148, 181-182, Matthäus (1985), 71-104, (Κατσαμπάς Ηρακλείου, Σταμνιό, Τίρυνθα, YMIII/YEIII περίοδος, υστερότερα παραδείγματα προέρχονται από τον Κεραμεικό, το Λευκαντί, την Ελευσίνα, την Τραγάνα, την Ερέτρια κ.α.), βλ. επίσης, Κατ. Συλλ. Μητσοτάκη (1992), 236, αρ. 303 (YMIIIA), 238, αρ. 305-306 (YMIIIB).

⁹⁹ KNC, 30 αρ. 1, εικ. 157, επίσης Αν. Μεσόγειος (1998), 238-239, αρ. 286, όπου και συγκεντρωμένη σχετική βιβλιογραφία.

¹⁰⁰ Αλεξίου (1968), 404, Αν. Μεσόγειος, ό.π., 239, αρ. 288.

¹⁰¹ Αν. Μεσόγειος, ό.π., 239-240, αρ. 289, Αμπελόκηποι Brock (1957), 12, αρ. 46, 13, αρ. 55 (τάφος VI), 21, αρ. 184 (τάφος XI), επίσης έξι ανάλογες φιάλες έχουν βρεθεί στον τάφο P, 136, αρ. 1574-1579, πίν. 112, σε δύο από αυτές διατηρούνται λαβές, βλ. και Brock (1957), 200, σημ. 1, Φορτέτσα Σταμπολίδης (1994), 113, αρ. 65, Ελεύθερνα.

¹⁰² Ανάλογα παραδείγματα προέρχονται από την Ελευσίνα, την Τραγάνα, την Ετρουρία, το Γόρδιο, βλ. σχετικά Ωνάσογλου (1981), 47-48 και Σταμπολίδης (1994), 114, όπου και συγκεντρωμένη σχετική βιβλιογραφία.

Μία χάλκινη φιάλη από το Ιδαίον Άντρο με χυτό διακοσμητικό δακτύλιο στο εσωτερικό της περίπου στα 2/3 του ύψους του αγγείου Γ/ΠρΑ περιόδου αντιπροσωπεύει διαφορετικό τύπο, γνωστό από κυπριακά παραδείγματα του 8^{ου}-6^{ου} αι. π.Χ. Η παραπάνω φιάλη και μία δεύτερη από την ίδια θέση, σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών, αποτελούν τα μοναδικά γνωστά παραδείγματα του τύπου από το Αιγαίο και την ηπειρωτική Ελλάδα πλην ενός από την Ιθάκη¹⁰³.

β) Φιάλες φοινικικού τύπου¹⁰⁴

Χάλκινες φιάλες φοινικικού τύπου είναι γνωστές από την Εγγύς Ανατολή, την Κύπρο, το Αιγαίο, την ηπειρωτική Ελλάδα και την Ετρουρία. Οι φιάλες αυτού του τύπου χαρακτηρίζονται από τυπική διακόσμηση, αποδομένη με έκκρουστη τεχνική και εγχάρακτα περιγράμματα, η οποία συνίσταται σε ένα κεντρικό μετάλλιο και μία ή περισσότερες ομόκεντρες περιθέουσες ζώνες κοσμούμενες με εικονιστικές παραστάσεις. Τα πλησιέστερα παράλληλα της σε αγγεία ανιχνεύονται στην Αίγυπτο του Νέου Βασιλείου, ενώ ανάλογη διακοσμητική σύλληψη χαρακτηρίζει και τις χάλκινες ασπίδες που έχουν βρεθεί στο Ιδαίον Άντρο και στην περιοχή της Urartu. Χρονολογικά τοποθετούνται ανάμεσα στο 850 π.Χ. και το 625 π.Χ.¹⁰⁵

Στην Κρήτη ανάλογα παραδείγματα έχουν βρεθεί στο Ιδαίον Άντρο (12), τους Αρκάδες (2), την Ελεύθερνα (2) και τη Φορτέτσα (1), ενώ αξιοσημείωτη είναι η απουσία φιαλών αυτού του τύπου από το Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού, το οποίο ωστόσο έχει δώσει σημαντικό αριθμό χάλκινων αγγείων¹⁰⁶. Χαρακτηριστική είναι στην Κρήτη η εύρεση των φιαλών αυτών, πλην του συνόλου από το Ιδαίον Άντρο, σε πλούσιους τάφους πιθανότατα πολεμιστών, όπως δηλώνουν τα συνευρήματά τους, όπου είχαν χρησιμοποιηθεί ως καλύμματα τεφροδόχων αγγείων¹⁰⁷. Η τοποθέτηση φιαλών αυτού του τύπου σε τάφους απαντάται επίσης στην Εγγύς Ανατολή, την Κύπρο και την Ετρουρία ενώ αντίθετα είναι σπάνια στην υπόλοιπη Ελλάδα από όπου το σύνολο σχεδόν προέρχεται από ιερά¹⁰⁸.

Ο τύπος είναι γνωστός στην Κρήτη από την ΥΠρΓΑ/ΠΓ περίοδο, ιδιαίτερη διάδοση όμως γνωρίζει από την Ύστερη Γεωμετρική και μετά. Ως προς τη διακόσμησή τους τα κρητικά παραδείγματα ακολουθούν το γενικό σχήμα του τύπου, φέρουν κατά κανόνα στο κέντρο του πυθμένα ρόδακα, πλην μίας φιάλης από το Ιδαίον Άντρο που κοσμείται με σκαραβαίο¹⁰⁹, ενώ στο σώμα αποδίδονται σε μία ή περισσότερες ζωφόρους εικονιστικές παραστάσεις. Τα συνηθέστερα θέματα στα πρωιμότερα παραδείγματα είναι σειρές ζώων, κυρίως ταύρων ή

¹⁰³ Αν. Μεσόγειος (1998), 240, αρ. 290, βλ. επίσης Matthäus (1997), 137-138, εικ. 13-15.

¹⁰⁴ Ο όρος αφορά τη φοινικική τεχνοτροπία που χαρακτηρίζει τις συγκεκριμένες φιάλες και όχι τον τόπο κατασκευής ή εύρεσης των συγκεκριμένων αγγείων.

¹⁰⁵ Γενικά για τις φιάλες φοινικικού τύπου, βλ. Canciani (1970), Markoe (1985), επίσης Matthäus (1985), 160-178.

¹⁰⁶ Βλ. Markoe, ά.π., 162-169, όπου συγκεντρωμένα τα παραδείγματα από την Κρήτη και Αν. Μεσόγειος, ά.π., 249, αρ. 309 και 251, αρ. 313, Ελεύθερνα, 250, αρ. 310, Ιδαίον Άντρο.

¹⁰⁷ Αρκάδες, θολωτοί τάφοι M και L, Levi (1927-29), εικ. 408, πίν. XX και εικ. 491a-b αντίστοιχα Φορτέτσα, θαλαμοειδής τάφος P, Brock (1957), 133-134, 200, αρ. 1559, πίν. 114¹¹ Ελεύθερνα, θαλαμοειδής τάφος κάτω από το Π-σχηματικό μνημείο A1/K1, Σταμπολίδης (1997), 180 και Αν. Μεσόγειος, 249, αρ. 309 και 251, αρ. 313.

¹⁰⁸ Φοινικικού τύπου φιάλες έχουν βρεθεί σε τάφους στη Ρόδο, από την ηπειρωτική Ελλάδα γνωστό είναι ένα παράδειγμα από τον Κεραμεικό, βλ. σχετικά, Markoe (1985), 75-86.

¹⁰⁹ Αν. Μεσόγειος, ά.π., 250, αρ. 310.

αιγοειδών, και σφιγγών, ενώ υστερότερα απαντώνται και πομπές γυναικών με προσφορές που κατευθύνονται προς ένθρονη θεότητα.

Ένα χάλκινο φιαλίδιο από το Ιδαίον Άντρο είναι το πρωιμότερο παράδειγμα του τύπου στην Κρήτη, της ΥΠρΓΑ/ΠΓ περιόδου¹¹⁰. Το αγγείο διαμορφώνει χαμηλό ομφαλό στον πυθμένα γύρω από τον οποίο αποδίδεται εγχάρακτος ρόδακας περιβαλλόμενος από σχοινοειδές κόσμημα, ενώ στο σώμα αναπτύσσεται ζωφόρος με τρία ζεύγη αντωπών ταύρων που συγκρούονται χαμηλώνοντας τις κεφαλές τους. Η διακόσμησή του παραπέμπει σε βορειοσυριακά (Tell Halaf) λίθινα γλυπτά και ελεφαντοστέινα του 9^{ου} αι. π.Χ. Δύο φιάλες από το Ιδαίον Άντρο και μία τρίτη από την Ελεύθερνα της ΥΓ περιόδου¹¹¹, αναπτύσσουν στο σώμα ζωφόρο στην οποία αποδίδονται σφίγγες ενδεδυμένες με αιγυπτιακό περίζωμα ανάμεσα στις οποίες παρεμβάλλονται βωμοί με ταύρους ή συστάδες παπύρων. Πρόκειται για έργα αιγυπτιάζουσας φοινικικής τεχνοτροπίας του 8^{ου} αι. π.Χ. τα οποία παραπέμπουν στη χαλκουργία και στην ελεφαντουργία του Arslan Tash και της Nimrud. Θεωρούνται εισηγμένα έργα χωρίς ωστόσο να αποκλείεται η δημιουργία τους σε κρητικό εργαστήριο. Ως φοινικική εισαγωγή χαρακτηρίζεται επίσης και η χάλκινη φιάλη από τον τάφο Ρ της Φορτέτσας της ΥΓ περιόδου¹¹², η οποία κοσμείται στην εσωτερική ζωφόρο με τέσσερις ταύρους και στην εξωτερική με παράσταση αιγοειδών που αναρριχώνται σε σχηματοποιημένο ιερό δένδρο.

Αντίθετα ένας σημαντικός αριθμός φιαλών αυτού του τύπου, που χρονολογείται στην ΥΓ και ΥΓ/ΠρΑ περίοδο, αποδίδεται σε κρητικό εργαστήριο. Αντιπροσωπευτικές είναι μία φιάλη από το Ιδαίον Άντρο, Γ περιόδου¹¹³ με τρεις ζωφόρους στο σώμα στις οποίες αποδίδονται σειρές ζώων (ταύροι, αιγοειδή), ενώ προιόν κρητικού εργαστηρίου φαίνεται να είναι και μία δεύτερη από την Ελεύθερνα, ΥΓ (;) περιόδου¹¹⁴, στην οποία αποδίδονται στην κατώτερη ζωφόρο έξι βοοειδή που πλαισιώνουν δύο λέοντες και στην ανώτερη δύο ζεύγη γονατιστών κυνηγών με κράνη και φαρέτρες που τοξεύουν από ένα αιλουροειδές, θέμα γνωστό και από τις χάλκινες ασπίδες του Ιδαίου. Οι φιάλες αυτές συνδυάζουν στοιχεία συροφοινικικής καταγωγής που απαντώνται σε ευρήματα από τη Nimrud, το Arslan Tash, αλλά και την Urartu με τυπικά κρητικά χαρακτηριστικά, όπως η ακόσμητη ζώνη στο σώμα των φιαλών ή το ιδιαίτερο σχοινοειδές κόσμημα κρητικού τύπου.

γ) Ομφαλωτές φιάλες

Χάλκινες φιάλες με ομφαλό στον πυθμένα, τύπος που πιθανότατα προέρχεται από την Ανατολή, όπου είναι γνωστός από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, απαντώνται σποραδικά στην Κρήτη από τη Νεοανακτορική περίοδο. Υστερότερα εμφανίζονται στην Ελλάδα και την Κρήτη κατά την Πρωτογεωμετρική, ιδιαίτερη διάδοση όμως γνωρίζουν από τα τέλη της Γεωμετρικής, οπότε απαντώνται σε διάφορες παραλλαγές κυρίως σε τάφους και σε ιερά¹¹⁵.

¹¹⁰ Av. Μεσόγειος, θ.π., 247-248, αρ. 306.

¹¹¹ Markoe, θ.π., 163-164, Cr2-Cr3 και Av. Μεσόγειος, θ.π., 249, αρ. 309.

¹¹² Brock (1957), 133-134, 200, αρ. 1559, πίν. 114, Markoe, θ.π., 162-163, Cr1, βλ. επίσης Av. Μεσόγειος, θ.π., 252, αρ. 315.

¹¹³ Markoe, θ.π., 164-165, Cr4, Av. Μεσόγειος, θ.π., 250, αρ. 311.

¹¹⁴ Av. Μεσόγειος, θ.π., 251, αρ. 313.

¹¹⁵ Γενικά για τις ομφαλωτές φιάλες βλ. Luschey (1939), Matthäus (1985), 139-149 βλ. επίσης Κατ. Συλλ. Μητσοτάκη (1992), 233, αρ. 300, χάλκινη ομφαλωτή φιάλη με εγχάρακτη επιγραφή Γραμμική Α, πιθανόν από το ιερό του Κόφινα (Νεοανακτορική περίοδος, 1800-1425 π.Χ.) και 234, αρ. 301 (ΥΜΙ περίοδος, 1600/1580-1425 π.Χ.).

Ανάλογες φιάλες από την Κρήτη είναι γνωστές από τη Φορτέτσα (2) και την Ελεύθερνα, ΥΓ/ΠρΑ περιόδου¹¹⁶. Η τελευταία είναι ένα από τα σπάνια παραδείγματα στα οποία έχει διατηρηθεί απότυμη υφάσματος στο εσωτερικό του αγγείου, πάνω στον ομφαλό. Πιθανότατα το ύφασμα κάλυπτε το τεφροδόχο αγγείο που σκέπαζε ανεστραμμένη η φιάλη, είτε τα συλλεγμένα υπολείμματα των απανθρακωμένων οστών, και για το λόγο αυτό διατηρήθηκε στο εσωτερικό της φιάλης.

δ) Ομφαλωτές φιάλες φρυγικού τύπου

Φιάλες με ομφαλό στον πυθμένα ο οποίος περιθέται από πλαστικούς οξυκόρυφης ή κυκλικής διατομής δακτυλίους, δύο έως τέσσερις ή και περισσότερους, έλκουν την καταγωγή τους από τη Φρυγία όπου απαντώνται κυρίως στους ταφικούς τύμβους της (750-700 π.Χ.)¹¹⁷. Φιάλες αυτού του τύπου έχουν βρεθεί στο Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού (3), ΥΓ (;) περιόδου, στην Ελεύθερνα (2), ΥΓ/ΠρΑ και στο σπήλαιο της Ειλειθιίας στην Ίνατο, ΥΓ/ΠρΑ¹¹⁸. Χαρακτηριστική είναι στα κρητικά παραδείγματα η ύπαρξη οπή ανάρτησης κάτω από το χείλος του αγγείου. Παραλλαγή του τύπου αντιπροσωπεύει χάλκινη φιάλη από την Ελεύθερνα η οποία συνδυάζει τον ομφαλό με τους πλαστικούς δακτυλίους με ανάγλυφη διακόσμηση, η οποία καλύπτει ολόκληρη την εσωτερική επιφάνεια του αγγείου και η οποία συνιστάται σε πολυάριθμα πέταλα μικρού και μεγαλύτερου μεγέθους που διατάσσονται ακτινωτά στο σώμα, ανάμεσα στην ΥΓ/ΠρΑ περίοδο¹¹⁹.

ε) Ομφαλωτές γλωσσωτές φιάλες

Η καταγωγή του τύπου ανάγεται επίσης στην Εγγύς Ανατολή όπου παραδείγματα είναι γνωστά από τις αρχές της 1^{ης} χιλιετίας π.Χ., στην Ελλάδα ανάλογες φιάλες χρονολογούνται από την Ύστερη Γεωμετρική περίοδο και μετά. Πρόκειται για φιάλες με ημισφαιρικό ή κωνικό ομφαλό γύρω από τον οποίο αναπτύσσονται γλωσσοειδή φύλλα ακτινωτά διατεταγμένα, οι οποίες απαντώνται σε διάφορες παραλλαγές¹²⁰.

Από την Κρήτη παραδείγματα του τύπου προέρχονται από τους Αμπελόκηπους Κνωσού (1), την Ελεύθερνα (2) και το Ιδαίον Άντρο (1)¹²¹. Η φιάλη από τους Αμπελόκηπους, ΜΓ/ΥΓ περιόδου, διαμορφώνει μικρό κωνικό ομφαλό στον πυθμένα ενώ και η σχέση ύψους-διαμέτρου (1:2), η οποία συνιστά

¹¹⁶ Brock (1957), 136, 200, τάφος Ρ, αρ.1582-1583, η μία φέρει οπή ανάρτησης, Φορτέτσα, Σταμπολίδης (1994), 113-114, αρ. 66, πίν. XV, Ελεύθερνα.

¹¹⁷ Ανάλογες φιάλες αναφέρονται επίσης και από άλλες περιοχές της Φρυγίας αλλά και έξω από αυτήν (Karkemish, Sendschirli, Ἐφεσος, Elmali, αργυρή φιάλη). Γενικά για τις φρυγικές φιάλες βλ. Knudsen (1961), επίσης Σταμπολίδης (1994), 114-115, αρ. 67, όπου και συγκεντρωμένη σχετική βιβλιογραφία και παράλληλα παραδείγματα.

¹¹⁸ KNC, 56.f66, 292.f36, 46, 78, G.f8, 9, Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού Σταμπολίδης (1994), 114-115, αρ. 67, πίν. XVIIIa, 116, αρ. 68, πίν. XVI, επίσης Αν. Μεσόγειος, ό.π., 240-241, αρ. 292 και 246, αρ. 304, Ελεύθερνα ό.π., 241, αρ. 293, Ίνατος.

¹¹⁹ Σταμπολίδης (1994), 116, αρ. 68, πίν. XVI και Αν. Μεσόγειος, ό.π., 246, αρ. 304.

¹²⁰ Παραδείγματα του τύπου προέρχονται από την Ασσυρία, τη Συρία, τη Φοινίκη. Ανάλογα από την Ελλάδα είναι γνωστά από τους Δελφούς, την Περαχώρα, το Ήραίο Άργους κ.α., βλ. σχετικά Matthäus (1985), 150-153.

¹²¹ Αν. Μεσόγειος, ό.π., 241, αρ. 293, Αμπελόκηποι Κνωσού ό.π., 244-245, αρ. 300-301, Ελεύθερνα ό.π., 246, αρ. 303, Ιδαίον Άντρο.

χρονολογικό κριτήριο για τις φιάλες, την κατατάσσει στα πρωιμότερα γνωστά παραδείγματα του τύπου στην Κρήτη. Από την Ελεύθερνα προέρχεται μία υστερογεωμετρική γλωσσωτή φιάλη η οποία αντί του ημισφαιρικού ομφαλού διαμορφώνει χαμηλό, ευρύ ομφαλό και περισσότερα γλωσσωτά φύλλα, ενώ μία άλλη από το Ιδαίον Άντρο, ΥΓ/ΠρΑ περιόδου, εμφανίζει χαμηλό ομφαλό γύρω από τον οποίο αποδίδονται αβαθείς έκτυπτες εγχαράξεις ακτινωτά διατεταγμένες εν είδει γλωσσοειδούς κοσμήματος. Η συγκεκριμένη φιάλη ίσως είναι κρητική απομίμηση.

Παραλλαγή του τύπου αντιπροσωπεύει επίσης γλωσσωτή φιάλη από την Ελεύθερνα η οποία κοσμείται στο κέντρο του πυθμένα με ρόδακα, στοιχείο που παραπέμπει στη Συρία, το Λουριστάν ή την Ασσυρία ως πιθανές περιοχές προέλευσής της και χρονολογείται στην ΥΓ/ΠρΑ περίοδο¹²². Με εγχάρακτο ρόδακα γύρω από τον ομφαλό κοσμείται επίσης χάλκινη φιάλη από ΠρΓΒ/ΠΓ τάφο του Βόρειου νεκροταφείου της Κνωσού¹²³.

στ) Αβαθείς φιάλες με Ω-σχημη λαβή.

Ο τύπος αντιπροσωπεύεται στην Κρήτη με τέσσερα σχεδόν πανομοιότυπα παραδείγματα, τρεις φιάλες αυτού του τύπου προέρχονται από την Ελεύθερνα και μία ακόμα από το Ιδαίον Άντρο, ΥΓ/ΠρΑ περιόδου¹²⁴. Πρόκειται για φιάλες με αβαθείς πεπλατυσμένο σώμα, στενό ελαφρά έσω νεύον χείλος και συρμάτινη Ω-σχημη λαβή, η οποία αρθρώνεται σε δύο κάθετους δακτυλίους ταινιωτού ελάσματος το οποίο προσηλώνεται με δύο ηλίσκους σχεδόν κάτω από το χείλος. Σε μία από τις φιάλες της Ελεύθερνας υπάρχουν δύο κάθετες συρμάτινες θηλείες που προσαρμόζονται απευθείας στα τοιχώματα του αγγείου αντίθετα με το γενικό τύπο¹²⁵, ενώ η φιάλη από το Ιδαίον Άντρο φέρει οπή ανάρτησης κάτω από το χείλος αντιθετικά από την Ω-σχημη λαβή.

Φιάλες με ταινιωτό προσηλωμένο έλασμα και κινητές λαβές έχουν μακρά παράδοση στην Εγγύς Ανατολή και την Ανατολική Μεσόγειο, όπου κατασκευάζονταν σε πολλές περιοχές. Ο συγκεκριμένος τύπος λαβής έλκει την καταγωγή του από την Αίγυπτο. Εισαγωγές αγγείων αυτού του τύπου από την Ανατολή έχουν βρεθεί στην κυρίως Ελλάδα των οποίων τα πρωιμότερα καλά χρονολογημένα παραδείγματα προέρχονται από το Λευκαντί, του 9^{ου} αι. π.Χ., το μεγαλύτερο μέρος του υλικού όμως χρονολογείται στον 8^ο / 7^ο αι. π.Χ.¹²⁶

Μία χάλκινη φιάλη-χέρνιβα από την Ελεύθερνα, ΜΓ ():-ΥΓ περιόδου βάσει των συνευρημάτων της¹²⁷ έχει ανάλογου τύπου λαβή. Η συγκεκριμένη φιάλη ωστόσο διαφοροποιείται από τις παραπάνω ως προς το σχήμα της, που ομοιάζει με ανάλογης από τα Τερατούδια της Κύπρου (ΥΚIII περίοδος) και η οποία μπορεί να θεωρηθεί σε γενικές γραμμές πρόδρομος για άλλες χέρνιβες από την ίδια θέση.

¹²² Σταμπολίδης (1994), 117-118, αρ. 69, πίν. XVII, Αν. Μεσόγειος, ό.π., 245, αρ. 302.

¹²³ KNC, G.f1, εικ. 156, πίν. 269.

¹²⁴ Σταμπολίδης (1994), 112, αρ. 63-64, πίν. XIXα και Αν. Μεσόγειος, ό.π., 242-243, αρ. 295, 297, Ελεύθερνα Museo Italiano II (1888), πίν. XII:10, Αν. Μεσόγειος, ό.π., 242, αρ. 296, όπου αναφέρεται η ύπαρξη πολλών λαβών αυτού του τύπου από το Ιδαίον Άντρο.

¹²⁵ Σταμπολίδης (1994), 112, αρ. 63, πίν. XIXα.

¹²⁶ Παραδείγματα του τύπου προέρχονται από την Ασσυρία, τη Β. Συρία, τη Φοινίκη και την Κύπρο, από την Ελλάδα ανάλογα είναι γνωστά από τους Δελφούς, το Ηραίο Άργους και τη Σάμο, βλ. σχετικά Matthäus (1985), 128-133.

¹²⁷ Αν. Μεσόγειος, ό.π., 241, αρ. 294.

Λέβητες

α) Κινητοί λέβητες

Οι χάλκινοι κινητοί λέβητες, γνωστοί από την ΥΜΙ/ΥΕΙ περίοδο, αποτελούν μία από τις πλέον κοινές κατηγορίες χάλκινων αγγείων της Γεωμετρικής περιόδου, που γνωρίζουν ιδιαίτερη διάδοση κατά την ύστερη φάση της. Προέρχονται στην πλειονότητά τους από τάφους, όπου είχαν χρησιμοποιηθεί ως τεφροδόχα αγγεία είτε ως καλύμματα ανάλογων αγγείων ή είχαν τοποθετηθεί ως κτερίσματα, δηλώνοντας την οικονομική ευμάρεια των κατόχων τους. Οι χάλκινοι υποστάτες είναι γενικά αποδεκτό ότι χρησίμευαν για τη στήριξη τους, προβληματική ωστόσο παραμένει η απουσία πρώιμων δειγμάτων κινητών λέβητων ανάλογων των υποστατών οι οποίοι εμφανίζονται πολύ πρωιμότερα και γνωρίζουν ιδιαίτερη διάδοση κατά το 10°/9° αι. π.Χ.¹²⁸

Από την Κρήτη παραδείγματα είναι γνωστά από το Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού (7), την Ελεύθερνα (5+), τη Φορτέτσα (4), το Άδελε Ρεθύμνου (1) και την Τύλισο (1). Επίσης δύο αποσπασματικά σωζόμενοι λέβητες προέρχονται από το ιερό του Διός Θενάτα στην Αμνισό (1) και από το ιερό στον Κομμό (1)¹²⁹.

Ο υπομινωικός λέβητας από την Τύλισο είναι ο πρωιμότερος, τουλάχιστον όσο δείχνουν τα συνευρήματά του, γνωστός λέβητας της εξεταζόμενης περιόδου. Ο λέβητας είναι σφυρήλατος κατασκευασμένος από ένα λεπτό φύλλο χαλκού, με ημισφαιρικό σώμα, ελαφρά έσω νεύον χείλος, το οποίο φέρει αυλάκωση στην περιφέρεια, χωρίς λαβές. Είχε χρησιμοποιηθεί ως τεφροδόχο αγγείο καλυμμένο με λίθους και είναι ένα από τα πρωιμότερα γνωστά παραδείγματα καύσης στην Κρήτη. Τρεις λέβητες από τον τάφο XI της Φορτέτσας, οι οποίοι τοποθετούνται στην ΠΠρΓ περίοδο, αντιπροσωπεύουν διαφορετικό τύπο. Οι δύο από αυτούς είναι σχεδόν όμοιοι και έχουν ευρεία επίπεδη βάση, ημισφαιρικό σώμα, επίπεδο χαμηλό χείλος και τοξειδή λαβή, στον έναν αξιοσημείωτη είναι η χρήση σιδερένιας λαβής. Ο τρίτος λέβητας, ο οποίος διατηρείται αποσπασματικά, είναι μεγαλύτερων διαστάσεων με ανάλογο σχεδόν σχήμα αλλά με δύο τοξειδείς λαβές και είχε χρησιμοποιηθεί ως τεφροδόχο αγγείο.

Από την Ελεύθερνα προέρχεται χάλκινος λέβητας Γεωμετρικής περιόδου¹³⁰ με ημισφαιρικό σώμα και κωνικό ώμο που γωνιάζει λίγο επάνω από το ύψος της μέγιστης διαμέτρου, με τροπίδωση στο σώμα, χαμηλό ελαφρά έξω νεύον χείλος και Ω-σχημες, σήμερα χαμένες, λαβές οι οποίες αγκιστρωνόταν σε δύο αντιθετικά ζεύγη κρίκων. Πρόκειται για ένα σχετικά σπάνιο τύπο λέβητα.

¹²⁸ Catling (1964), 167-168 και Matthäus (1985), 192-219, βλ. επίσης Matthäus (1980), 82-95, για τους μινωικούς/μυκηναϊκούς λέβητες.

¹²⁹ KNC, 100.f33, 37, 107.f63, 72, 219 (δεκαέξι θραύσματα), 283.f29, 38, 76, 80, Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού, από την ίδια θέση προέρχεται επίσης χάλκινος δίνος, 285.f26, εικ. 170, πίν. 285' Αν. Μεσόγειος (1998), 238, αρ. 285 (λέβητας με γωνιώδη ώμο), Σταμπολίδης (1994), 109, αρ. 59 (λέβητας από το χώρο καύσης Κ) και αρ. 60, πίν. XXa, 110, αρ. 61, πίν. XXβ (λέβητες με καμπτόμενο ώμο), Ελεύθερνα¹ Brock (1957), 21-22, 200, τάφος XI, αρ. 183, 185, πίν. 13 και 138 (λέβητας με σιδερένια λαβή), αρ. 190 (τεφροδόχο αγγείο), από τον τάφο X προέρχεται επίσης χάλκινος δίνος, δ.π., 200, αρ. 579, Φορτέτσα¹ Αν. Μεσόγειος, δ.π., 234-235, αρ. 280, Άδελε Ρεθύμνου¹ Μαρινάτος (1931), βλ. επίσης Ανδρόνικος (1968), 115-116, Τύλισος¹ Schäffer (1992), 229, αρ. D.1.b12, πίν. 75,3-4 και 103,2, Αμνισός¹ Schwab (2000)a, 396-397, αρ. 1, 2, 6, πίν. 5.52, 5.54, Κομμός.

¹³⁰ Αν. Μεσόγειος, δ.π., 238, αρ. 285.

Γνωστό είναι ένα ακόμα ανάλογο παράδειγμα από τους Αρκάδες¹³¹. Από την ίδια θέση προέρχονται επίσης τρεις χάλκινοι λέβητες οι οποίοι χρονολογούνται στην ΥΓ/ΠρΑ περίοδο. Ο ένας, μεγαλύτερων διαστάσεων, σώζεται αποσπασματικά και προέρχεται από το χώρο καύσης Κ της νεκρόπολης της Ορθής Πέτρας όπου βρέθηκε μαζί με τρίματα σιδερένιων οβελών και είναι πιθανόν να συνδέεται με τις προκαταρκτικές πρακτικές της ταφικής τελετής είτε να τοποθετήθηκε ως κτέρισμα. Οι δύο άλλοι μπορούν να καταταγούν στον τύπο του λέβητα με καμπτόμενο ώμο. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο μικρότερος από αυτούς¹³². Το στοιχείο που τον διαφοροποιεί από το γενικό τύπο είναι οι μικρές του διαστάσεις, η μεγάλη διάμετρος του χείλους σε σχέση με το σώμα και η διαμόρφωση του γωνιώδους ώμου σε υψηλότερο σημείο του σώματος, λίγο πιο κάτω από το χείλος. Με βάση αυτή τη διαφοροποίηση ο λέβητς της Ελεύθερνας ομοιάζει με δύο λέβητες από τη Φρυγία, το σχήμα του ωστόσο παραπέμπει επίσης και στα πήλινα καλύμματα ταφικών πίθων της Ανατολίζουσας περιόδου από τη Φορτέτσα με προτομές ζώων στην κορυφή, με τα οποία πιθανόν να είχε ανάλογη χρήση βάση των δύο οπών που επίσης φέρει κάτω από το χείλος και τα οποία χρησίμευαν για το πέρασμα σύρματος για την ανάρτηση του αγγείου.

Από το Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού προέρχονται επίσης αποσπασματικά σωζόμενοι λέβητες για τους οποίους όμως δεν μπορεί να υπολογισθεί ούτε ο ακριβής αριθμός ούτε το σχήμα, άρα και η χρονολόγησή τους. Η χρήση των τάφων όπου βρέθηκαν χρονολογείται από την ΠρΓΒ έως την ΠρΑ περίοδο. Κατά τον Catling¹³³ οι λέβητες θα πρέπει να ήταν μεγάλων διαστάσεων χωρίς λαβές και πιθανότατα χρησιμοποιήθηκαν ως τεφροδόχα αγγεία, αν και σαφείς ενδείξεις απουσιάζουν. Πλησιέστεροι χρονολογικά με τους παραπάνω είναι αυτοί από την Ερέτρια, οι οποίοι τοποθετούνται περίπου στο 720 π.Χ.

Ιδιαίτερα σημαντικός στην Κρήτη είναι ο αριθμός των λεβήτων με διακόσμηση άνθους λωτού στις λαβές. Ο τύπος είναι γνωστός από αγγεία της κυπριακής μεταλλοτεχνίας της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου¹³⁴. Ήταν δημοφιλής και στην υπόλοιπη Ελλάδα, ιδιαίτερα όμως στην Κρήτη, όπου ανάλογα παραδείγματα είναι γνωστά από την Ελεύθερνα (1), ΥΠρΓΑ/ΠρΓΒ περιόδου, το Άδελε Ρεθύμνου (1), ΠρΓ(;), την Αμνισό (1), ΥΓ, και το Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού (2 τουλάχιστον). Ανάλογου τύπου λαβές απαντώνται επίσης σε χάλκινη λεκάνη από θαλαμοειδή τάφο στους Αμπελόκηπους Κνωσού, Γεωμετρικής περιόδου, σε δύο χάλκινες φιάλες από το Ιδαίον Άντρο, ΜΓ/ΥΓ περίοδος, εκ των οποίων η μία φέρει στο εσωτερικό της έκτυπη διακόσμηση με σφίγγες, η οποία αποτελεί το μοναδικό αγγείο αυτού του τύπου με εικονιστικό διάκοσμο, επίσης σε αποσπασματικά σωζόμενη φιάλη από τους Αρκάδες Γεωμετρικής περιόδου και σε χάλκινη φιάλη από το Καβούσι¹³⁵.

¹³¹ Levi (1927-29), 472-474, εικ. 590a-b. Λέβητες με γωνιώδη ώμο πάνω από το ύψος της μέγιστης διαμέτρου απαντώνται σε περιορισμένο αριθμό κατά την ΥΕΙΙΙΓ περίοδο, ενώ ανάλογοι λέβητες αλλά άωτοι με στενότερο στόμιο και έσω νεύον χείλος προέρχονται από την Κύπρο και χρονολογούνται στην ΚΑ περίοδο (725-600 π.Χ.), Αν. Μεσόγειος, δ.π., 238.

¹³² Σταμπολίδης (1994), 110, αρ. 61, πίν. XXβ.

¹³³ KNC II, 560.

¹³⁴ Παραδείγματα αυτού του τύπου έχουν εντοπισθεί στην Παλαίπαφο-Σκάλες και την Αμαθούντα, επίσης από την Ελλάδα ανάλογα είναι γνωστά από την Ολυμπία, τους Δελφούς, τη Χίο και την Ιθάκη, βλ. σχετικά, Matthäus (1985), 124-127.

¹³⁵ Σταμπολίδης (1993), 65, αρ. 37, εικ. 21, και (1997), 176, Αν. Μεσόγειος, δ.π., 235-236, αρ. 282, Ελεύθερνα · βλ. σημ. 129, Άδελε Ρεθύμνου και Αμνισός · KNC, 219.f85, 93, 97, εικ. 166, πίν. 283, Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού · Αν. Μεσόγειος, δ.π., 235, αρ. 281, Αμπελόκηποι Κνωσού · Matthäus (1997), 135-137, εικ. 7, φιάλη με λωτόσχημη διακόσμηση στις λαβές σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών, και εικ. 8-12, ανάλογη φιάλη με εικονιστική διακόσμηση, για την τελευταία βλ. επίσης, Αν. Μεσόγειος,

Οι λαβές αυτού του τύπου είναι τοξοειδείς κυλινδρικής διατομής και στο ανώτερο τμήμα τους διαμορφώνεται δίφυλλος κάλυκας λωτού μέσα από τον οποίο αναπτύσσεται το κλειστό άνθος. Χαρακτηριστικό είναι το σύστημα προσήλωσης των λαβών το οποίο συντίθεται από δύο δισκάρια, ακόσμητα ή κοσμημένα, που συνδέονται οριζόντια με ταινιόσχημο έλασμα είτε φέρουν κυρτή οκτώσχημη βάση. Το κάθε σύστημα προσηλώνεται στο ανώτερο τμήμα του σώματος του αγγείου με οριζόντια ή τριγωνικά διατεταγμένους ήλους οι οποίοι εσωτερικά διαμορφώνονται ως ημισφαιρικές ή κωνικές εφηλίδες. Τα κυπριακά παραδείγματα φέρουν συχνά αντί του άνθους λωτού προτομές αιγάγρων, πλεξιδωτά ή σχοινοειδή αντιστηρίγματα στις λαβές και δακτύλιο στη βάση του άνθους ή του λαιμού του αιγάγρου, χαρακτηρίζονται επίσης από την τριγωνική τοποθέτηση των ήλων με εφηλίδες. Αντίστοιχα η απουσία ή διαφοροποίηση των παραπάνω, η οποία παρατηρείται στα περισσότερα κρητικά παραδείγματα, ίσως δηλώνει κρητική παραγωγή¹³⁶.

Ανάλογου τύπου με τα κυπριακά παραδείγματα είναι οι λαβές λέβητα με διακόσμηση άνθους λωτού από την Ελεύθερνα ΥΠρΓΑ/ΠρΓΒ περιόδου. Το κάθε σύστημα λαβών διαθέτει πλοχμοειδές αντιστήριγμα των κυλινδρικών στελεχών και προσηλώνεται με τρεις ήλους ανά δισκάριο σε τριγωνική διάταξη ενώ και τη βάση του μίσχου του λωτού περιθέει δακτύλιος ανάλογος των κυπριακών παραδειγμάτων.

Χαρακτηριστικός είναι επίσης ο χάλκινος λέβητας από το Άδελε Ρεθύμνου ο οποίος φέρει και τα δύο συστήματα λαβών ΠρΓ(:) περιόδου, πιθανότατα λόγω επισκευής του κατά την αρχαιότητα, κατά την οποία αντικαταστάθηκε η αρχική δισκοειδής μετ' ελάσματος βάση της λαβής του λέβητα από το σχετικά νεώτερο τύπο της οκτώσχημης βάσης. Τόπος κατασκευής του λέβητα θεωρείται η Κύπρος ενώ ως τόπος επισκευής του η Κρήτη, όπου πιθανότατα λόγω της ιδιαίτερης αξίας του αντικειμένου ο κάτοχός του φρόντισε για την επισκευή του.

β) Τριποδικοί λέβητες

Οι τριποδικοί λέβητες έλκουν την καταγωγή τους από τη Μινωική Κρήτη, γνωστοί από το 16^ο αι. π.Χ., από όπου και εισάγονται στην ηπειρωτική Ελλάδα κατά τον ύστερο 15^ο αι. π.Χ. Οι λέβητες αυτοί στηρίζονται σε τρία μεταλλικά πόδια προσηλωμένα στο χείλος και το σώμα τους ενώ στο χείλος των αγγείων στερεώνονται με τη βοήθεια ελασμάτων και καρφιών κάθετες δακτυλιόσχημες λαβές, οι οποίες συχνά διακοσμούνται με ζωόμορφα ή ανθρωπόμορφα ειδώλια συχνότερα ίππτων και ιππηλατών.

Οι τριποδικοί λέβητες εξυπηρετούσαν αρχικά χρηστικούς σκοπούς, ως μαγειρικά σκεύη ή ως σκεύη για το ζέσταμα του νερού, υστερότερα όμως πιθανότατα λόγω του μεγέθους και του πολύτιμου υλικού τους απαντώνται ως αναθήματα είτε ως έπαθλα αγώνων στα μεγάλα iερά. Σπανιότερα βρίσκονται σε τάφους, όπου συχνά είναι και τα πήλινα ομοιώματά τους. Τα μεγαλύτερα σύνολα προέρχονται από την Ολυμπία και τους Δελφούς, ανάλογοι λέβητες έχουν βρεθεί

ό.π., 237-238, αρ. 284, Ιδαίον Άντρο. Αν. Μεσόγειος, δ.π., 236-237, αρ. 283, Αρκάδες. Boardman (1971), 6, αρ. 7-8, πίν. Α'-Β', Καβούσι. Επίσης από την Πραισό προέρχεται ημισφαιρική φιάλη με προτομή αιγάγρου αντί άνθους λωτού στις λαβές, Levi (1927-29), 472, υποσήμ. 6.

¹³⁶ Αν. Μεσόγειος, δ.π., 233-238, αρ. 278-284, ιδιαίτερα 234-235, αρ. 280 και 235-236, αρ. 282.

επίσης στην Ακρόπολη Αθηνών, την Ιθάκη, τη Δήλο, τη Δωδώνη, το Ηραίο Άργους κ. α.¹³⁷

Η προέλευση των περισσοτέρων από ασαφή χρονολογικά στρώματα και η αποσπασματική διατήρησή τους λόγω του φθαρτού υλικού δημιουργούν αρκετά χρονολογικά, τυπολογικά και στυλιστικά προβλήματα για τα οποία δεν υπάρχει ομοφωνία μεταξύ των μελετητών. Με τη χρονολογική και τυπολογική κατάταξη των τριποδικών λεβήτων έχουν ασχοληθεί πολλοί μελετητές, ο Furtwängler, η Benton, ο Willemse, ο Schweitzer, ο Rolley και ο Maass, βασιζόμενοι κυρίως στην τεχνική κατασκευής και το σχήμα τους¹³⁸.

Κατά τον Rolley, η κατάταξη του οποίου είναι η πλέον αποδεκτή από τους περισσότερους μελετητές, οι χάλκινοι τριποδικοί λέβητες χρονολογούνται από το 10° έως και τον 8° αι. π.Χ. Ο Rolley διακρίνει τους τρίποδες σε δύο μεγάλες κατηγορίες τους χυτούς και τους σφυρήλατους, βασιζόμενος δε στην εξέλιξη της τομής των ποδιών και των λαβών, αλλά και της διακόσμησής τους ακολουθεί την εξής κατάταξη¹³⁹: Τα πόδια των χυτών τριπόδων τα διακρίνει σε τρεις κατηγορίες:

α) συμπαγή χωρίς επίπεδη εξωτερική όψη. Η τομή έχει σχήμα ρόμβου, εξαγώνου ή οκταγώνου με πλευρές περισσότερο ή λιγότερο ευθύγραμμες. Η διακόσμηση είναι σπάνια και όταν υπάρχει περιορίζεται σε κάθετες στενές ταινίες οι οποίες απολήγουν άνω σε Υ.

β) ευθύγραμμα με περίπλοκη τομή, όχι όμως διπλού Τ (από τα τέλη του 9^{ου} αι. π.Χ.). Κοινό χαρακτηριστικό τους είναι ότι δεν έχουν την πολυγωνική κυρτή τομή της πρώτης κατηγορίας αλλά ούτε αυτή του διπλού Τ, κοινή είναι επίσης η τάση προς αύξηση του μήκους των ποδιών. Όταν κοσμούνται κυριαρχούν οι σπείρες οι οποίες ενώνονται με σειρές ημικυκλίων, εμφανίζονται επίσης πιο σπάνια κάθετες τεθλασμένες και σε μερικά παραδείγματα, στα υστερότερα της κατηγορίας, οριζόντιες τεθλασμένες. Για να συσχετίσει τις ενδείξεις των δύο κριτηρίων (τομής και διακόσμησης) διακρίνει τα έργα αυτής της κατηγορίας σε δύο ομάδες, θεωρώντας ότι ο συνδυασμός των δύο κριτηρίων μπορεί να δώσει ενδείξεις για τη χρονολογική και γεωγραφική κατανομή των αντικειμένων: Α) χωρίς διακόσμηση, τα οποία διακρίνει α) με αποκλίνουσες πλευρικές όψεις β) με παράλληλες πλάγιες όψεις γ) με εξέχουσες πλευρικές νευρώσεις. Β) με διακόσμηση τα οποία διακρίνει: α) με σπείρες και πλατιές ζώνες σε πόδια ορθογώνιας τομής β) με στενές ταινίες και τομή με αποκλίνουσες πλευρικές όψεις και γ) με στήλες οριζόντιων τεθλασμένων, τα οποία ως προς την τομή προσεγγίζουν περισσότερο την τομή διπλού Τ.

γ) με τομή διπλού Τ (δεύτερο ήμισυ του 8^{ου} αι. π.Χ.). Τα έργα αυτής της κατηγορίας τα διακρίνει σε τρεις ομάδες: Α) «με μετόπη» Β) με οριζόντιες και κάθετες τεθλασμένες και Γ) βαθμιδωτά.

Τις λαβές τις διακρίνει σε δύο μεγάλες κατηγορίες: α) συμπαγείς με τομή περίπου τριγωνική, τις οποίες θεωρεί ως τις πρωιμότερες και β) ταινιωτές, λεπτές με παράλληλες όψεις και ενισχυμένο εσωτερικό όριο. Ως προς την τοπική παραγωγή θεωρεί ότι οι σφυρήλατοι τρίποδες, οι οποίοι παράγονται όψιμα, είναι

¹³⁷ Για τους τριποδικούς λέβητες της Μινωικής/Μυκηναϊκής και Πρωτογεωμετρικής περιόδου, βλ. Catling (1964), 169-170, Matthäus (1980), 100-121, για τους ανάλογους γεωμετρικούς, βλ. Matthäus (1985), 220-221.

¹³⁸ Furtwangler (1890), Benton (1934-35), Willemse (1957), Schweitzer (1971), Rolley (1977), Maass (1978). Βλ. επίσης για τις θέσεις των παραπάνω, Φαράκλας (1987), 37-72.

¹³⁹ Για τη χρονολόγηση των τριποδικών λεβήτων βλ. Rolley (1977), 105-113, 132-134, για τη συνέχεια της παραγωγής τους κατά τη διάρκεια των "Σκοτεινών Αιώνων", ό.π., 132-134, βλ. επίσης Φαράκλας (1987), 79-80, ο οποίος αποδίδει την επιβίωση των γνώσεων της τέχνης και της τεχνικής τους σε κλειστές ομάδες μεταλλουργών "δημιουργών", οι οποίοι κράτησαν τη συνέχεια από τα προϊστορικά χρόνια ως το 10^ο αι. π.Χ. Για την τυπολογική κατάταξη των τριποδικών λεβήτων βλ. Rolley, ό.π., 31-75.

στην πλειονότητά τους απτικοί, οι περισσότεροι από τους χυτούς τρίποδες των Δελφών είναι πιθανό να είναι πελοποννησιακοί, διακρίνει επίσης μία «συντηρητική» κρητική παραγωγή της οποίας έργα αντιπροσωπεύονται και στους Δελφούς.

Χάλκινοι τριποδικοί λέβητες από την Κρήτη προέρχονται από το Ιδαίον Άντρο (23), το Παλαίκαστρο (10), τους Αρκάδες (2), το Καρφί (1), την Ανάβλοχο (1), τον Άστρικα Κισάμου (1), την Ελεύθερνα (1) και την Πραισό (1)¹⁴⁰.

Οι τριποδικοί λέβητες από το Καρφί και την Ανάβλοχο ανήκουν στα πρωιμότερα κρητικά παραδείγματα βάση του τύπου τους. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τριποδικός λέβητας με χυτά συμπαγή πόδια από τον Άστρικα Κισάμου, ο οποίος βρέθηκε σε θαλαμοειδή τάφο των αρχών του 8^{ου} αι. π.Χ., λόγω της σχετικά πρώιμης χρονολόγησής του. Ο τριποδικός λέβητας από την Ελεύθερνα που χρονολογείται στην ΥΓ/ΠρΑ περίοδο ανήκει στα υστερότερα κρητικά παραδείγματα. Ο λέβητας στηρίζόταν σε τρία σιδερένια πόδια, όπως δηλώνουν οι οπές και τημήματα από καρφιά σύνδεσης καθώς και ίχνη από τα μεταλλικά πόδια στο σώμα του και έχει τοξοειδείς, σχεδόν τετραγωνισμένες λαβές. Το παράδειγμα της Ελεύθερνας είναι το μοναδικό γνωστό που είχε χρησιμοποιηθεί ως κάλυμμα πήλινου τεφροδόχου αγγείου.

Από το Ιδαίον Άντρο προέρχεται ένας σημαντικός αριθμός χάλκινων τριποδικών λεβήτων με περίτεχνη διακόσμηση ανάλογη αυτών που έχουν βρεθεί στα μεγάλα ιερά της κυρίως Ελλάδας. Οι τριποδικοί λέβητες του Ιδαίου αποτελούν το τρίτο μεγαλύτερο σύνολο μετά από αυτό της Ολυμπίας και των Δελφών και η κατασκευή τους αποδίδεται σε τοπικό εργαστήριο. Το έναυσμα για την κατασκευή τέτοιων σκευών ήρθε μάλλον από την ηπειρωτική Ελλάδα στην Κρήτη αλλά γρήγορα οι ντόπιοι μεταλλοτεχνίτες ανέπτυξαν μία δική τους παραλλαγή με πλάσιμο και διακόσμηση απλούστερη από τα πελοποννησιακά παραδείγματα. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των κρητικών τριποδικών λεβήτων είναι οι διάτρητες κυκλικές τους λαβές τύπος εξαιρετικά σπάνιος αλλού. Σπανιότερα οι λαβές διακοσμούνται με ειδώλια ή πτηνά ενώ άλλες μορφές ζώων ή ανθρώπων, αντίθετα με την υπόλοιπη Ελλάδα, απουσιάζουν. Μοναδικό είναι το παράδειγμα λαβής από το Ιδαίον Άντρο, η οποία διακοσμείται με ειδώλιο ήππου στο ανώτερο τμήμα της και δύο άλλα πτηνών πλευρικά στο μέσο περίπου του ύψους της λαβής¹⁴¹. Τα πόδια των κρητικών λεβήτων είναι συνήθως κοίλα με ορθογώνια τομή, σπάνια έχουν τομή διπλού Τ και κοσμούνται τις περισσότερες φορές με ανάγλυφη κάθετη νεύρωση η οποία απολήγει στο ανώτερο τμήμα του ποδιού σε V¹⁴², διακόσμηση που ομοιάζει με αυτή των ραβδωτών κρητικών τριπόδων Ιδιαίτερα αυτού από το Βρόκαστρο. Επίσης το διακοσμητικό μοτίβο της απλής ή ενάλληλης τεθλασμένης, ιδιαίτερα συνηθισμένο στα παραδείγματα της ηπειρωτικής Ελλάδας, απουσιάζει από τα αντίστοιχα κρητικά¹⁴³.

¹⁴⁰ Boardman (1961), 79, 86-87, αρ. 377, πίν. XXVII, επίσης Zimmermann (1989), 293-296, CRE 1, 3, 4, 8, πίν. 68, Ιδαίον Άντρο, βλ. επίσης Benton (1934-35) και (1939-40), Ιδαίον Άντρο, Αρκάδες, Παλαίκαστρο, Πραισός για τους τριποδικούς λέβητες από το Παλαίκαστρο, βλ. επίσης Bosanquet (1904-1905), 306, όπου αναφέρονται δεκατέσσερις τριποδικοί λέβητες και Benton (1939-40), 51, όπου αναφέρονται οκτώ έως δέκα Pendlebury and Money-Coutts (1937-1938), 121, αρ. 638, πίν. XXIX,2, Καρφί Demargne (1931), 378-379, εικ. 16, Ανάβλοχος Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (1993), Άστρικας Κισάμου Σταμπολίδης (1993), 66, αρ. 40, εικ. 23 και (1994), 111, αρ. 62, πίν. XX, Ελεύθερνα.

¹⁴¹ Boardman (1961), 79, 86-87, αρ. 377, πίν. XXVII.

¹⁴² Βλ. ενδεικτικά το χάλκινο τριποδικό λέβητα από το Παλαίκαστρο, Benton (1934-35), 97, εικ. 10a.

¹⁴³ Για τα χαρακτηριστικά των κρητικών τριποδικών λεβήτων, βλ. Benton (1934-35) Ιδιαίτερα 119 και (1939-1940), 51, Maass (1977), επίσης Coldstream (1997), 377.

Εξαιρετικά σπάνια είναι επίσης η διακόσμηση με μορφές ζώων στα πόδια των τριποδικών λεβήτων, η οποία απαντάται σε ένα παράδειγμα από το Παλαίκαστρο και σε δύο άλλα από το Ιδαίον Άντρο, στο ένα παράδειγμα από το Ιδαίο πιθανόν να πρόκειται για ανθρώπινη μορφή¹⁴⁴. Ελάχιστα είναι επίσης τα παραδείγματα τριποδικών λεβήτων με τροχούς, τύπος που στην Κρήτη αντιπροσωπεύεται από ένα παράδειγμα από το Παλαίκαστρο και δύο τουλάχιστον από το Ιδαίον Άντρο¹⁴⁵. Όσον αφορά στους σφυρήλατους τριποδικούς λέβητες, ο αριθμός τους θα πρέπει να ήταν ιδιαίτερα περιορισμένος στην Κρήτη, τα μοναδικά γνωστά παραδείγματα αυτού του τύπου προέρχονται από το Ιδαίον Άντρο και το Παλαίκαστρο¹⁴⁶.

Πρόχοι

Χάλκινες πρόχοι προέρχονται από το Ιδαίον Άντρο (17), το Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού (3) και τη Φορτέτσα (2). Ο τύπος με λωτόσχημη διακόσμηση στις λαβές αποτελεί τον πρωιμότερο γνωστό τύπο στην Κρήτη, ο οποίος απαντάται από τα τέλη της 2^{ης} χιλιετίας/αρχές 1^{ης} χιλιετίας π.Χ. Πρόκειται για αγγεία με ευρεία επίπεδη βάση, σφαιρικό πιεσμένο σώμα και ευρύ, σχετικά βραχύ, κυλινδρικό λαιμό με δακτυλιόσχημο χείλος. Η κάθετη χυτή λαβή συνίσταται σε τρεις κυλινδρικής διατομής ραβδίσκους, εκ των οποίων οι δύο πλευρικοί απολήγουν σε οριζόντιο ταινιόσχημο έλασμα με κάθετα προς τα έξω εξέχοντα άκρα, ενώ ο κεντρικός αναπτύσσεται ως μίσχος με λωτόσχημο άνθος. Το ταινιόσχημο έλασμα προσηλώνεται οριζόντια στο χείλος με δύο ήλους στα άκρα από μέσα προς τα έξω ενώ τρεις επιπλέον ανάλογοι χάλκινοι διακοσμητικοί ήλοι υπάρχουν ανάμεσα στους δύο ακραίους. Εσωτερικά οι πέντε ήλοι επενδύονται με ημισφαιρικές εφηλίδες. Αγγεία αυτού του τύπου απαντώνται στην Κύπρο, το Αιγαίο και την ηπειρωτική Ελλάδα και θεωρούνται από τις πλέον επιτυχείς δημιουργίες των Αιγυπτίων τεχνιτών της ύστερης 2^{ης} χιλιετίας / πρώιμης 1^{ης} χιλιετίας π.Χ.¹⁴⁷

Από το Ιδαίον Άντρο προέρχονται περίπου δεκαπέντε τέτοια προχοΐδια, ύστερης 2^{ης} χιλιετίας / πρώιμης 1^{ης} χιλιετίας π.Χ.¹⁴⁸ τα οποία συνιστούν το πολυπληθέστερο σύνολο αυτής της κατηγορίας αγγείων στην Ελλάδα της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου και φαίνεται να αντιπροσωπεύουν τις πρωιμότερες βέβαιες εισαγωγές από την Ανατολή. Δύο ανάλογες πρόχοι προέρχονται από τον

¹⁴⁴ Benton (1934-35), 96, αρ. 6-7, πίν. 23.5 και 23.3 (Παλαίκαστρο και Ιδαίον Άντρο αντίστοιχα, κεφαλή βοοειδούς), αρ. 8, πίν. 22.4 (Ιδαίον Άντρο, ανθρώπινη γενειοφόρος μορφή).

¹⁴⁵ Benton (1934-35), 88, πίν. 19.4, 20.5, Παλαίκαστρο, 88-89, Ιδαίον Άντρο. Ανάλογοι προέρχονται από την Ιθάκη, δ.π., 88, την Ολυμπία και τους Δελφούς, δ.π., 89, υποσημ. 2. Γενικά για τους τριποδικούς λέβητες με τροχούς οι οποίοι, κατά την Benton, ανάγουν την καταγωγή τους σε τελετουργικά σκεύη με τροχούς της Ανατολής, βλ. δ.π., 119-120.

¹⁴⁶ Benton (1934-35), 124 και (1939-1940), 52, αρ. 10, πίν. 22.10.

¹⁴⁷ Παραδείγματα είναι γνωστά από τη Θήρα, το Λευκαντί και το ιερό της Αθηνάς Αλέας στην Τεγέα, βλ. Matthäus (1985), 250-251, επίσης Gershuny (1985), 19-20, ανάλογα παραδείγματα από την Εγγύς Ανατολή και Falsone (1988).

¹⁴⁸ Αν. Μεσόγειος, δ.π., 228, αρ. 268.

τάφο Ρ της Φορτέτσας, 9^{ου} αι. π.Χ.¹⁴⁹, στις οποίες όμως οι μεσαίοι διακοσμητικοί ήλοι περιορίζονται από τρεις σε ένα, με μεγαλύτερες πεπλατυσμένες εφηλίδες, χαρακτηριστικό των φοινικικής καταγωγής αγγείων αντίθετα με τα ανάλογα αιγυπτιακής τα οποία φέρουν τρεις ήλους ανάμεσα στους δύο λειτουργικούς¹⁵⁰. Από το Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού προέρχονται επίσης τρία ανάλογα αποσπασματικά σωζόμενα παραδείγματα¹⁵¹, τα οποία κατά τον Catling πιθανότατα έφθασαν στην Κρήτη ως προσωπικά δώρα.

Μία τρίλοβη πρόχους από το Ιδαίον Άντρο, η οποία χρονολογείται στον 9^ο / 8^ο αι. π.Χ.¹⁵², αντιπροσωπεύει ένα διαφορετικό τύπο. Η πρόχους έχει βάση χαμηλή, δακτυλιόσχημη, σώμα σφαιρικό ελαφρά πιεσμένο στους ώμους, λαιμό υψηλό ραδινό με τρίλοβο χείλος. Η κάθετη δίδυμη λαβή είναι κοίλη εσωτερικά κατασκευασμένη από δύο σφυρήλατα ταινιωτά ελάσματα, η οποία προσηλώνεται με δύο ηλίσκους στο χείλος και δύο ανάλογους στο σώμα στο ύψος της μέγιστης διαμέτρου. Η πρόχους ανήκει σε ένα γνωστό τύπο απιόσχημων πρόχων που παρήγοντο σε φοινικικά εργαστήρια της Φοινίκης και ίσως στην Κύπρο από τον 9^ο αι. π.Χ. έως τον 7^ο αι. π.Χ. Κατά τον ύστερο 8^ο και πρώιμο 7^ο αι. π.Χ. πρόχοι του ίδιου τύπου, μολονότι στυλιστικά πιο πρωθημένες και πλουσιότερα διακοσμημένες, εξήγοντο από τη Φοινίκη στη Δύση, τη Κεντρική και Νότια Ιταλία, τη Σαρδηνία, την Ισπανία και την Πορτογαλία. Η πρόχους από το Ιδαίον Άντρο είναι το μοναδικό γνωστό παράδειγμα στο Αιγαίο.

Από την ίδια θέση προέρχεται επίσης χάλκινο προχοϊδίο με σώμα σφαιρικό, ευρύ, κυλινδρικό λαιμό και κάθετη ταινιωτή λαβή. Το σώμα και ο λαιμός του αγγείου έχουν σφυρηλατηθεί από λεπτό χαλκό ενώ το χείλος και η λαβή προσφύονται στο αγγείο με την τεχνική της συγκόλλησης¹⁵³. Το αγγείο ανήκει σε ένα τύπο γνωστό από το Ισραήλ και την Ιορδανία της Ύστερης Εποχής του Χαλκού / Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου (13^{ος} αι. π.Χ.-11^{ος} αι. π.Χ.). Πρόκειται για το μοναδικό γνωστό παράδειγμα αυτού του τύπου από την Κρήτη και την υπόλοιπη Ελλάδα, το οποίο τοποθετείται στα τέλη της 2^{ης} / αρχές της 1^{ης} χιλιετίας π.Χ.¹⁵⁴.

Αμφοροειδής κρατήρας

Από θολωτό τάφο της Παντάνασσας Αμαρίου προέρχεται αμφοροειδής κρατήρας, ο οποίος είχε χρησιμοποιηθεί ως τεφροδόχο αγγείο και χρονολογείται στον 11^ο αι. π.Χ.¹⁵⁵. Το σώμα του αγγείου είναι κατασκευασμένο από ένα ενιαίο φύλλο χαλκού και από δύο ξεχωριστά οι λαβές και το χείλος του, τα οποία στερεώνονται στα τοιχώματα του αγγείου και μεταξύ τους με καρφιά. Το αγγείο έχει πόδι χαμηλό σχεδόν κωνικό με δακτυλιόσχημη βάση, σώμα απιόσχημο

¹⁴⁹ Brock (1957), 136, 200-201, αρ. 1571-1572, πίν. 113, κατά τον Brock τα αγγεία τοποθετούνται όχι πρωιμότερα από την Ανατολίζουσα περίοδο, βλ. επίσης, Av. Μεσόγειος, δ.π., 229, αρ. 270, όπου και σχετική ανάλυση σχετικά με τη χρονολόγηση.

¹⁵⁰ KNC II, 565, Av. Μεσόγειος, δ.π.

¹⁵¹ KNC, 100.f31, G.f5, N.f10, εικ. 156-157, πίν. 268, 269, 271, βλ. επίσης KNC II, 565.

¹⁵² Av. Μεσόγειος, δ.π., 230, αρ. 272.

¹⁵³ Museo Italiano II (1888), πίν. XII:13, Av. Μεσόγειος, δ.π., 229-230, αρ. 271. Για ανάλογα προχοϊδία από το Ισραήλ και την Ιορδανία, βλ. Gershuny (1985), 20.

¹⁵⁴ Av. Μεσόγειος, δ.π.

¹⁵⁵ Τέγου (1999), ιδιαίτερα 131-135, αρ. 12, εικ. 27-33 και 143-150, Av. Μεσόγειος (1998), 84, αρ. 55.

πεπιεσμένο, υψηλό κυλινδρικό λαιμό με οριζόντιο επίπεδο χείλος και κάθετες ταινιωτές λαβές. Το κάτω ήμισυ του λαιμού διακοσμείται με ζώνη με έκτυπτες σπονδικές πρόχους η οποία ορίζεται από δύο ανάγλυφους δακτυλίους. Ο τύπος, ο οποίος ανάγεται σε πήλινα και χάλκινα αγγεία της YMIII/YEIII περιόδου, απαντάται επίσης σε χάλκινα κυπριακά αγγεία του 12^{ου} / 11^{ου} αι. π.Χ. ενώ και το επαναλαμβανόμενο διακοσμητικό μοτίβο της σπονδικής πρόχου απαντάται στο χείλος αμφορέα από το Κούριο-Καλορίζικη¹⁵⁶.

Situla

Η χάλκινη situla από το Ιδαίον Άντρο, αρχών της 1^{ης} χιλιετίας π.Χ.¹⁵⁷, αποτελεί το μοναδικό γνωστό παράδειγμα του τύπου από την Κρήτη. Το αγγείο σώζει μικρό τμήμα από το ανώτερο ακόσμητο μέρος του σώματος με το χυτό δακτυλιόσχημο χείλος και μεγάλη κινητή Ω-σχημη λαβή η οποία αρθρώνεται σε δύο επίσης χυτούς με το χείλος δακτυλίους. Ανάλογα αγγεία με κοσμημένο ή ακόσμητο σώμα είναι γνωστά από την Αίγυπτο, όπου ο τύπος έχει μακρά παράδοση, που χρησιμοποιούνταν σε νεκρικές τελετές ή ως τελετουργικά αγγεία σε ναούς. Οι situlae μεγάλου μεγέθους είναι σπάνιες εκτός Αιγύπτου. Εκτός αυτής από το Ιδαίον Άντρο γνωστό είναι ακόμα ένα παράδειγμα από το Λευκαντί του 9^{ου} αι. π.Χ.¹⁵⁸.

Χέρνιβες

Χάλκινα αβαθή αγγεία τα οποία τις περισσότερες φορές έχουν δύο κάθετες λαβές και χρησιμοποιούνταν για το πλύσιμο των χεριών σε τελετουργίες είναι γνωστά από την YMΙ περίοδο στην Κρήτη και την YEIII στην υπόλοιπη Ελλάδα¹⁵⁹. Από τη νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας στην Ελεύθερνα προέρχονται δύο αβαθή σκεύη με δισκοειδή υπερυψωμένη βάση και πλατύ, οριζόντιο έξω νεύον χείλος, χωρίς λαβές, τα οποία ομοιάζουν με αβαθής λεκανίδες ή με φιάλες μεγάλου μεγέθους και έχουν κοσμημένη την εξωτερική τους επιφάνεια. Το γενικό διακοσμητικό τους σχήμα είναι ανάλογο με αυτό των φιαλών φοινικικού τύπου και των ασπίδων του Ιδαίου Άντρου. Είναι κοσμημένα με την έκκρουστη τεχνική και με εγχάρακτα περιγράμματα σε ομόκεντρες κυκλικές ζώνες. Γύρω από το μετάλλιο της βάσης, όπου αποδίδεται εγχάρακτος πολύφυλλος ρόδακας, αναπτύσσονται ζώνες με ποικίλα παραπληρωματικά διακοσμητικά μοτίβα και ζωφόροι με

¹⁵⁶ Γενικά για τον τύπο, βλ. Catling (1964), 156-161, Matthäus (1985), 228-232 για τον αμφορέα από το Κούριο-Καλορίζικη, βλ. Catling, ὥ.π., 58-59, αρ. 3, πίν. 24 και Matthäus, ὥ.π., 228-229, αρ. 526, πίν. 66-67, επίσης Αν. Μεσόγειος, ὥ.π., 82-84, αρ. 54.

¹⁵⁷ Αν. Μεσόγειος, ὥ.π., 231, αρ. 273.

¹⁵⁸ Μικρογραφικές αντίθετα situlae του ίδιου γενικού τύπου των αρχών της 1^{ης} χιλιετίας είναι γνωστές και έξω από την Αίγυπτο, στη Συροπαλαιστίνη (Karkemish, Byblos, Sendschirli, Deve Hüyük), την Κύπρο (Αμαθούντα, Κούριο, Σαλαμίνα), την Ελλάδα (Βελεστίνο) και την Ιταλία (Ετρουρία, Σελινούντα), βλ. Αν. Μεσόγειος, ὥ.π., όπου και συγκεντρωμένη σχετική βιβλιογραφία.

¹⁵⁹ Catling (1964), 153-154.

εικονιστικές παραστάσεις. Στη μία από αυτές αποδίδονται σε δύο ζωφόρους ελάφια σε βοσκή με περίτεχνα διακλαδιζόμενα κέρατα και πολυποίκιλτα δέρματα, ΠΓ/ΥΓ περιόδου¹⁶⁰, ενώ στο δεύτερο παράδειγμα από την ίδια θέση η ζωφόρος περιλαμβάνει αντωπές ομάδες από οκλάζοντες βρυχώμενους λεοντόγρυπτες ΥΓ/ΠρΑ περιόδου¹⁶¹.

Πυξιδίσκη (;) με συρμάτινη λαβή

Από νεκρική πυρά της ίδιας θέσης, η οποία χρονολογείται στο 720-690 π.Χ., προέρχεται χάλκινη πυξιδίσκη με οξυπύθμενο σώμα, κωνικό ώμο, κάθετο βραχύ λαιμό, ταινιωτό χείλος και Ω-σχημη συρμάτινη λαβή¹⁶².

Αγγείο με προχοή και Ω-σχημη λαβή

Από το Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού προέρχονται περισσότερα από ενενήντα χάλκινα αγγεία, κυρίως λέβητες και φιάλες, τα οποία χρονολογούνται από την Υπομινωική έως και την Ανατολίζουσα περίοδο. Τα περισσότερα από αυτά διατηρούνται αποσπασματικά, σε ιδιαίτερα κακή κατάσταση, γεγονός που δεν επιτρέπει τον προσδιορισμό του ακριβή αριθμού τους αλλά πολλές φορές και την ταύτισή τους¹⁶³. Ένα από τα λίγα ακέραια αγγεία του Βόρειου νεκροταφείου είναι χάλκινο αγγείο με προχοή και Ω-σχημη λαβή, το οποίο βάσει των συνευρημάτων του δεν θα πρέπει να τοποθετηθεί υστερότερα από τη ΜΓ περίοδο¹⁶⁴. Ο τύπος είναι άγνωστος στην Κρήτη χωρίς όμως αυτό να αποκλείει την κρητική παραγωγή του αγγείου, αν και πιθανότερη φαίνεται να είναι η ξένη προέλευσή του.

Από την ίδια θέση επίσης προέρχεται αβαθές αγγείο ΥΓ/ΠρΑ περιόδου, του οποίου παράλληλα ανιχνεύονται σε κυπριακά παραδείγματα¹⁶⁵.

¹⁶⁰ Αν. Μεσόγειος, δ.π., 241, αρ. 294.

¹⁶¹ Αν. Μεσόγειος, δ.π., 254, αρ. 317, βλ. επίσης Stampolidis (1997), 180-181.

¹⁶² Σταμπολίδης (1996), 54-55, αρ. 25, εικ. 104.

¹⁶³ Αναφέρονται ενενήντα (90) αγγεία, εκ των οποίων τα είκοσι τέσσερα (24) είναι αταύτιστα, τα οποία προέρχονται από είκοσι δύο (22) τάφους και αντιπροσωπεύουν εννέα (9) κατηγορίες αγγείων. Ο σημαντικός αριθμός ωστόσο των θραυσμάτων υποδηλώνει ότι ο αριθμός τους θα πρέπει να ήταν πιθανότατα πολύ μεγαλύτερος. Αξιοσημείωτη είναι η διατήρηση σε πολλά από αυτά τμημάτων υφάσματος που παραπέμπει στη χρήση τους ως τεφροδόχων αγγείων, αν και απουσιάζουν άλλα σχετικά στοιχεία, καθώς και η ύπαρξη ενδείξεων σε πολλά από αυτά για επιδιόρθωσή τους κατά την αρχαιότητα, βλ. KNC II, 545, 559-568.

¹⁶⁴ KNC, 285.f34, G.f4, εικ. 156, 170, πίν. 269, 285.

¹⁶⁵ KNC, Q.f19, εικ. 156.

Υποστάτες

Οι υποστάτες ως έργα εξαίρετης τεχνικής και ιδιαίτερα πολύτιμα επιβεβαιώνουν το υψηλό επίπεδο της κρητικής χαλκουργίας της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου ενώ παράλληλα διαγράφουν την πρώιμη αλλά και μακρόχρονη επαφή ανάμεσα στην Κρήτη και την Κύπρο, όπου και ανέγεται η καταγωγή τους.

Στην Κρήτη αντιπροσωπεύονται οι δύο κύριοι τύποι των χάλκινων υποστατών, οι ραβδωτοί τρίποδικοί υποστάτες και τα τετράπλευρα υποκρητήρια, οι οποίοι εμφανίζονται στην Κρήτη, τουλάχιστον οι πρώτοι, σε περίοδο αντίστοιχη αν όχι πρωιμότερη αυτής των παραδειγμάτων της Κύπρου, στο δεύτερο ήμισυ του 13^{ου} αι. π.Χ. και γνωρίζουν ιδιαίτερη διάδοση κατά τη διάρκεια του 10^{ου} αι. π.Χ. και 9^{ου} αι. π.Χ. Ιδιαίτερα σημαντική είναι επίσης η παρουσία πήλινων ομοιωμάτων υποστατών, των οποίων παράλληλα παραδείγματα τουλάχιστον ως προς τη χρήση είναι γνωστά από την YMIIIA περίοδο, που απαντώνται σποραδικά καθ' όλη τη διάρκεια της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου και επιβεβαιώνουν τη συνέχεια της σειράς αλλά και τη διάδοσή τους, η οποία τουλάχιστον όσον αφορά στην Κρήτη διαρκεί έως τα τέλη της Γεωμετρικής περιόδου.

Οι χάλκινοι υποστάτες αντιπροσωπεύονται στην Κρήτη με ένα από τα μεγαλύτερα σύνολα στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου (17+/5+) [πίν. VI-VII]. Τόσο οι ραβδωτοί τρίποδες (15+) όσο και τα τετράπλευρα υποκρητήρια (1+/4+) της Κρήτης αποτελούν έργα τοπικού εργαστηρίου στα οποία φαίνεται να ανήκουν και τα ανάλογα παραδείγματα της υπόλοιπης Ελλάδας και τα οποία συγκροτούν μία σαφώς διακρινόμενη ομάδα από αυτή της Κύπρου, τόσο χρονολογικά, όπως σημειώθηκε παραπάνω, όσο και στυλιστικά.

Ραβδωτοί τρίποδες

Οι χάλκινοι ραβδωτοί τρίποδες, σκεύη κατασκευασμένα κυρίως από χυτές ράβδους, αποτελούν τον πιο διαδεδομένο τύπο υποστατών¹⁶⁶. Η καταγωγή τους ανάγεται στην Κύπρο, όπου απαντώνται κατά τον ύστερο 13^ο αι. π.Χ. / πρώιμο 12^ο αι. π.Χ. έως τον 11^ο αι. π.Χ. -πιθανόν η παραγωγή τους να συνεχίσθηκε έως και το 1000 π.Χ. περίπου-. Εκτός από την Κύπρο παραδείγματα προέρχονται κυρίως από την Κρήτη και την κυρίως Ελλάδα, ενώ μεμονωμένα δείγματα έχουν βρεθεί επίσης στην Εγγύς Ανατολή, την Ιταλία και τη Σαρδηνία¹⁶⁷.

Οι ραβδωτοί τρίποδες αποτελούνται από τέσσερα κύρια τμήματα: α) τη στεφάνη, ταινιωτή ή κατασκευασμένη από λεπτές ράβδους, η οποία στήριζε το σκεύος το οποίο τοποθετούνταν επάνω στον τρίποδα β) τα πόδια, ανάλογης κατασκευής, τα οποία διαμορφώνουν στο ανώτερο τμήμα τους διπλή έλικα εν είδει ιωνικού κιονοκράνου και απολήγουν στο κατώτερο σε οπλές βοοειδούς ή σε μικρή ορθογώνια ή δισκόσχημη βάση γ) τους κανόνες, κυρτές ή οριζόντιες ράβδους που ενισχύουν τη στήριξη των ποδιών και δ) το δακτύλιο, παράλληλο και νοητά εγγραφόμενο στο κέντρο της στεφάνης τοποθετημένο χαμηλότερα από αυτή, τον οποίο συγκρατούν οι οριζόντιοι κανόνες. Χρησίμευαν δε για τη στήριξη λεβήτων ή φιαλών ενώ η εύρεση των περισσότερων από αυτούς σε τάφους (πολύ λιγότερα είναι τα παραδείγματα από ιερά) υποδηλώνει πιθανή σχέση τους με ταφικά έθιμα και πρακτικές.

Χάλκινοι ραβδωτοί τρίποδες από την Κρήτη προέρχονται από το Ιδαίο Άντρο (7+), την Αμνισό (1), το Βρόκαστρο (1), την Ελεύθερνα (1), το Καρφί (1), την Κίσαμο; (1), την Κνωσό (1), το Παλαίκαστρο (1) και τη Φορτέτσα (1). Επίσης σε τάφους στους Αρκάδες έχουν βρεθεί τμήματα ραβδωτών τριπόδων, οι οποίοι σήμερα δε σώζονται και οι οποίοι κατά τον ανασκαφέα χρησίμευαν στη στήριξη χάλκινων τεφροδόχων αγγείων¹⁶⁸.

Οι ραβδωτοί τρίποδες της Κρήτης, αντίθετα με τα κυπριακά παραδείγματα, χρονολογούνται από τον 11^ο αι. π.Χ. έως και τον 8^ο αι. π.Χ. και στην πλειονότητά τους προέρχονται από λατρευτικούς χώρους γεγονός που πιθανόν παραπέμπει

¹⁶⁶ Γενικά για τους χάλκινους ραβδωτούς τρίποδες, βλ. Catling (1964), 191-199 και (1984), Matthäus (1985), 299-309 και (1986), Schweitzer (1971), 164-167. Βλ. επίσης Αν. Μεσόγειος (1988), 231- 232 και Σταμπολίδης (1998), 104-105. Οι χάλκινοι υποστάτες διακρίνονται, κατά τον Catling (1964), σε τέσσερις κύριους τύπους: τους ραβδωτούς (rod tripods), 192-199, τους χυτούς (cast tripods), 199-203, τους τετράπλευρους με ή χωρίς τροχούς (four-sided stands), 203-210, και τους υποστάτες για προσφορές (offering stands), 212-213. Ο Matthäus (1985) διαχωρίζει τους τετράπλευρους υποστάτες και διακρίνει πέντε τύπους: τους ραβδωτούς (Stabdreifüsse), 299-309, τους χυτούς (gegossene Dreifüsse), 309-313, τους τετράπλευρους χωρίς τροχούς (Viereckige Ständer), 313-316, τους τετράπλευρους με τροχούς (Kesselwagen), 316-321, και τους υποστάτες για προσφορές (Opferständer), 321-324. Στην Κρήτη και την υπόλοιπη Ελλάδα απαντώνται οι ραβδωτοί και οι τετράπλευροι υποστάτες, ένα μεμονωμένο δείγμα χυτού τρίποδα έχει βρεθεί στην Ολυμπία, βλ. Catling (1964), 223, Matthäus (1985), 313.

¹⁶⁷ Από την Κύπρο γνωστά είναι παραδείγματα από την Έγκωμη, το Κούριο, τα Κούκλια-Σκάλες, την Πύλα-Κοκκινόκρεμος, κ.α. από την κυρίως Ελλάδα, από την Τίρυνθα, την Ανθηδώνα, την Πνύκα, τη Θήρα, την Ολυμπία και τη Σάμο, (από το Λευκαντί προέρχονται επίσης θραύσματα από πήλινες μήτρες ραβδωτών τριπόδων με διακόσμηση σπείρας, 900 π.Χ., Catling (1984), 90, Snodgrass (1971), 285, εικ. 101, Coldstream (1997), 56, Boardman (1980), 42-43, εικ. 15) από την Εγγύς Ανατολή από το Beth-Shan και το ναυάγιο στο Cape Gelidonya από την Ιταλία και τη Σαρδηνία, από τη S. Maria in Paulis, το Piediluco και το Contigliano, βλ. Catling (1964), 223 και Matthäus (1985), 313 και υποσ. 125.

¹⁶⁸ Levi (1927-29), 473.

σε χρήση ανάλογη με αυτή των κρητικών πήλινων υποστατών της Εποχής του Χαλκού.

Ως προς τη διακόσμησή τους είναι περισσότερο λιτοί και διακρίνονται από τους κυπριακούς κυρίως λόγω της ευρείας ταινιωτής στεφάνης που διαμορφώνουν και η οποία ορίζεται από ανάγλυφους δακτυλίους, των ταινιωτών ποδιών που απολήγουν σε μικρή ορθογώνια ή δισκόσχημη βάση, η οποία δεν απαντάται στα κυπριακά παραδείγματα, καθώς και της χαρακτηριστικής γεωμετρικής διακόσμησης που φέρουν οι περισσότεροι από αυτούς.¹⁶⁹

Αποτελούν μία σαφώς διακρινόμενη ομάδα, στην οποία φαίνεται να ανήκει επίσης ο τρίποδας ανάλογου τύπου από τον τάφο της Πνύκας ΜΓ περιόδου¹⁷⁰ και δύο άλλοι από το νεκροταφείο της Σελλάδας στη Θήρα ΥΓ περιόδου¹⁷¹, οι οποίοι κατά τον Matthäus αποτελούν έργα κρητικού εργαστηρίου, τοπικές μιμήσεις των κυπριακών προτύπων¹⁷². Αντίθετη άποψη έχει διατυπώσει ο Catling¹⁷³, ο οποίος θεωρεί ότι οι ραβδωτοί τρίποδες κατασκευάσθηκαν στο σύνολο τους στην Κύπρο σε ένα ή περισσότερα εργαστήρια με σημαντικότερο αυτό της Έγκωμης και τους τοποθετεί από το 12° αι. π.Χ. έως τον 11° αι. π.Χ., περίοδο που κατά τον ίδιο χρονολογούνται οι κυπριακοί τρίποδες. Σύμφωνα με τον ίδιο τα αντικείμενα αυτά έφθασαν εκτός Κύπρου μέσω συναλλαγών ή ανταλλαγής δώρων, όπου διατηρήθηκαν ως κειμήλια κατά τους επόμενους αιώνες και αποτέλεσαν κτερίσματα σε τάφους σημαντικών ατόμων.

Ο πρωιμότερος από τους κρητικούς τρίποδες προέρχεται από το θαλαμοειδή τάφο I στο Βρόκαστρο, ο οποίος είναι και από τους μεγαλύτερους της σειράς (ύψ.: 0,377μ.) ΥπΜ / ΠρΓ περιόδου¹⁷⁴. Η στεφάνη του τρίποδα είναι ταινιωτή, ακόσμητη και πλαισιώνεται από απλό έξεργο δακτύλιο. Τα πόδια του είναι επίσης ταινιωτά και απολήγουν σε μικρή δισκόσχημη βάση. Φέρουν έξεργη ανάγλυφη ράβδωση στα πλάγια και μία κεντρική, η οποία απολήγει άνω σε V του οποίου τα άκρα προεκτείνονται και σχηματίζουν διπλή έλικα εν είδει ιωνικού κιονοκράνου με οριζόντια ραβδόσχημη επίστεψη. Από το Ιδαίο Άντρο προέρχεται επίσης τμήμα από πόδι τρίποδα, ανάλογου τύπου με αυτού από το Βρόκαστρο, ο οποίος τοποθετείται στις αρχές της 1^{ης} χιλιετίας π.Χ.¹⁷⁵.

Λίγο υστερότερος φαίνεται να είναι ο τρίποδας που έχει βρεθεί στον τάφο XI της Φορτέτσας, ΠρΓΑ περιόδου -κατά Brock-¹⁷⁶, ο οποίος όμως έχει μικρότερες

¹⁶⁹ Matthäus (1986), 287.

¹⁷⁰ Catling (1964), 194, αρ. 6, πίν. 28^a, Matthäus (1985), 305, πίν. 133.2.

¹⁷¹ Matthäus, ο.π., 305, πίν. 134.4-5.

¹⁷² Κατά τον Matthäus οι τρίποδες μπορούν να διακρίθουν χρονολογικά και στυλιστικά σε δύο ομάδες: στην κυπριακή/ανατολική, στην οποία ανήκουν οι τρίποδες που έχουν βρεθεί στην Κύπρο και την Εγγύς Ανατολή και χρονολογούνται από τον ύστερο 13° αι. π.Χ. / πρώιμο 12° αι. π.Χ. έως τον 11° αι. π.Χ. -πιθανόν η παραγωγή τους να συνεχίσθηκε έως και το 1000 π.Χ. περίπου- σε αυτήν κατατάσσονται επίσης οι τρίποδες από την Τίρυνθα και την Ανθηδώνα Βοιωτίας 12^{ου} αι. π.Χ., οι οποίοι θεωρούνται κυπριακές εισαγωγές: και στην κρητική/ελληνική, στην οποία ανήκουν οι τρίποδες που έχουν βρεθεί στην Κρήτη και ελάχιστα δείγματα από την κυρίως Ελλάδα και χρονολογούνται από το 13° αι. π.Χ. ως τον 8° αι. π.Χ. Για την κυπριακή / ανατολική ομάδα, βλ. Matthäus (1985), 301-304 και 305 (Ανθηδώνα), 305-306, πίν. 135.1 (Τίρυνθα), για την κρητική / ελληνική ομάδα, βλ. ο.π., 304-306: τοπικές μιμήσεις, κατά τον ίδιο, υπήρξαν και στη Σαρδηνία, ο.π., 289. Βλ. επίσης Schweitzer (1971), 164-167, Matthäus (1985), 326-334 και (1986).

¹⁷³ Catling (1984).

¹⁷⁴ Hall (1914), 132, αρ. 1, εικ. 80, πίν. XXXIV.1, Catling (1964), 199, αρ. 20, πίν. 31b, Matthäus (1985), 306, πίν. 136.1.

¹⁷⁵ Matthäus (1997), 129, εικ. 1.

¹⁷⁶ Brock (1957), 22, αρ. 188, πίν. 13, Catling (1964), 198-199, αρ. 19, πίν. 31^a, Matthäus (1985), 305, πίν. 134.1.

διαστάσεις (ύψ.: 0,17μ.) και φέρει ανάγλυφη διακόσμηση σχηματοποιημένου δένδρου και σπείρας στη στεφάνη και στα πόδια αντίστοιχα¹⁷⁷.

Ο επίσης μικρός τρίποδας του τάφου 3 της Κνωσού Μ-ΥΠρΓΑ περιόδου¹⁷⁸, (ύψ.: 0,165μ.), αποτελεί το μοναδικό γνωστό παράδειγμα από την Κρήτη που διαμορφώνει τρία κάθετα τρίδυμα σκέλη με οπλές βοοειδούς στο κατώτερο τμήμα τους, αντί των γνωστών ταινιωτών με δισκόσχημη ή ορθογώνια βάση και θυμίζει περισσότερο τα κυπριακά παραδείγματα. Από θαλαμοειδή τάφο στους Αμπελόκηπους Κνωσού ΥΠρΓΑ περιόδου προέρχεται επίσης τρίποδας μεγάλου σχετικά μεγέθους (ύψ.: 0,393μ.) με ταινιόσχημη στεφάνη, επίπεδο έξω νεύον χείλος και πόδια που απολήγουν στο κατώτερο τμήμα τους σε μικρό ορθογώνιο πλακίδιο¹⁷⁹.

Αποσπασματικά σωζόμενοι τρίποδες αυτού του τύπου έχουν βρεθεί ακόμη στο ιερό του Διός Θενάτα στην Αμνισό ΥΠρΓΑ/ΠρΓΒ περιόδου¹⁸⁰, τη νεκρόπολη της Ελεύθερνας ΥΠρΓΑ/ΠρΓΒ περιόδου¹⁸¹, ενώ τμήματα μεγάλου ραβδωτού τρίποδα ανάλογων διαστάσεων με αυτόν από το Βρόκαστρο και τους Αμπελόκηπους, έχουν βρεθεί και στο Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού, ΥΠρΓ περιόδου¹⁸².

Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το σύνολο των τριπόδων από το Ιδαίον Άντρο οι οποίοι δίνουν τη συνέχεια της σειράς στην Κρήτη έως και τα τέλη της Γεωμετρικής περιόδου. Πρόκειται για τμήματα από ταινιωτά σκέλη ραβδωτών τριπόδων με πλούσια γεωμετρική διακόσμηση, τα οποία χρονολογούνται από την ΠρΓΒ έως και την ΥΓ περίοδο¹⁸³. Αξιοσημείωτη είναι η ομοιότητα της διακόσμησης σε δύο από αυτούς με την αντίστοιχη τριποδικών λεβήτων από την ίδια θέση, η οποία υποδηλώνει την ταυτόχρονη παραγωγή αντικειμένων κυπριακής έμπνευσης και ελληνικού στυλ στα ίδια κρητικά εργαστήρια.

Από το Καρφί επίσης προέρχεται διακοσμητικό εξάρτημα τρίποδα 11^{ου} αι. π.Χ.¹⁸⁴, ενώ ένα δεύτερο σε σχήμα ροδιού με εγχάρακτη διακόσμηση προέρχεται από τάφο (;) στην Κίσαμο, Γεωμετρικής περιόδου¹⁸⁵.

Ωστόσο, αν και η καταγωγή των ραβδωτών τριπόδων ανάγεται στην Κύπρο, κυρίως λόγω της συγκέντρωσης των πρωιμότερων δειγμάτων σε αυτή, θα πρέπει να σημειωθεί ότι πήλινοι υποστάτες απαντώνται στην Κρήτη ήδη από το 14^ο αι. π.Χ., ενώ και τα χάλκινα δείγματα αυτών εμφανίζονται στην Κρήτη ήδη από το δεύτερο ήμισυ του 13^{ου} αι. π.Χ., αν όχι ενωρίτερα.

Κυκλικοί πήλινοι υποστάτες είναι γνωστοί στην Κρήτη από την YMIIIA1 περίοδο. Πρόκειται για υποστάτες με κυλινδρικό σώμα και ανοικτή βάση οι οποίοι είχαν χρησιμοποιηθεί για τη στήριξη αγγείων με ιδιαίτερα μικρή βάση, πιθανόν

¹⁷⁷ Ανάλογη διακόσμηση σπείρας σώζεται στις πήλινες μήτρες ραβδωτών τριπόδων από το Λευκαντί, βλ. υποσ. 167.

¹⁷⁸ Hogarth (1899-1900)a, 83, Catling (1964), 198, αρ. 18, πίν. 30e, Matthäus (1985), 305, πίν. 134.2, Αν. Μεσόγειος (1998), 231-232, αρ. 274.

¹⁷⁹ Αν. Μεσόγειος, δ.π., 232, αρ. 275.

¹⁸⁰ Schäffer (1992), 229, D.1 b.10, πίν. 75.1 και 102.9, Matthäus (1985), 306, Αν. Μεσόγειος, δ.π., 232, αρ. 276. Από την ίδια θέση αναφέρεται επίσης και τμήμα δεύτερου ραβδωτού τρίποδα (,), ΠρΓ περίοδος (,), Schäffer, δ.π., 229, D.1 b.11, πίν. 75.2 και 103.1.

¹⁸¹ Αν. Μεσόγειος, δ.π., 232-233, αρ. 277.

¹⁸² KNC, 100.f4, f8, f21, f22, f23, f30, εικ. 160, πίν. 271.

¹⁸³ Matthäus (1997), 131, εικ. 3-4.

¹⁸⁴ Pendlebury and Money-Coutts (1937-1938), 95, 119, αρ. 539, πίν. XXIX.1, (από τους ανασκαφέis ταυτίζεται με ενώπιο). Για την ταύτιση του αντικειμένου με διακοσμητικό εξάρτημα τρίποδα, βλ. Catling (1964), 211, αρ. 47, Matthäus (1985), 325, πίν. 138.4, επίσης Boardman, (1961), 92.

¹⁸⁵ Boardman (1961), 90-93, αρ. 388, εικ. 37, πίν. XXX.

αμφοροειδών κρατήρων, των οποίων ο τρόπος της κατασκευής και της ανάγλυφης διαμόρφωσης των τμημάτων τους παραπέμπει σε μεταλλικά πρότυπα¹⁸⁶. Ιδιαίτερα σημαντική είναι επίσης η παρουσία στην Κρήτη πήλινων ομοιωμάτων ραβδωτών τριπόδων, τα οποία απαντώνται από το τέλος της Ύστερης Εποχής του Χαλκού αλλά και καθ' όλη τη διάρκεια της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου. Γνωστά είναι παραδείγματα από τη Σύμη Βιάννου, YMIIIΓ/ΥΠΜ περιόδου, ένα ανάλογο από το ιερό του Ερμή Κραναίου στην Πατσό, από τους Αρκάδες, ΥΠΜ/ΠρΓ περιόδου, και από τους Αμπελόκηπους Κνωσού, ΥΓ περιόδου¹⁸⁷.

Στην YMIIIA2-YMIIIB περίοδο χρονολογούνται επίσης τα εργαστηριακά κατάλοιπα μεταλλουργίας που έχουν βρεθεί στο Παλαιάστρο, ανάμεσα στα οποία βρέθηκαν και μήτρες ραβδωτού τρίποδα μεγάλου μεγέθους που είναι ένας από τους πρωιμότερους της σειράς¹⁸⁸. Πρόκειται για την πρώτη μαρτυρία σχετικά με την κατασκευή ραβδωτών τριπόδων σε κρητικό εργαστήριο¹⁸⁹ σε τόσο πρώιμη περίοδο, η οποία αποδεικνύει ότι η κατασκευή τους ξεκίνησε στην Κρήτη πολύ ενωρίτερα από ό,τι έως σήμερα ήταν γνωστό, σε περίοδο αντίστοιχη των πρωιμότερων κυπριακών τριπόδων. Η προέλευση των ραβδωτών τριπόδων φαίνεται έτσι να οφείλει πολύ περισσότερα στο Αιγαίο και ιδιαίτερα στην Κρήτη από ό,τι έως σήμερα ήταν γενικά αποδεκτό.

Τετράπλευρα υποκρητήρια

Τα τετράπλευρα υποκρητήρια χρησίμευαν για τη στήριξη αγγείων πιθανότατα σε θρησκευτικές τελετές και θεωρούνται έργα επίσης κυπριακής καταγωγής. Πρόκειται για αντικείμενα εξαίρετης τεχνικής τα οποία αποτελούνται από ένα τετράπλευρο κεντρικό τμήμα προσαρμοσμένο σε τέσσερα πόδια με ή χωρίς τροχούς στο οποίο στηρίζοταν κυκλική στεφάνη. Το τετράπλευρο τμήμα και η στεφάνη ήταν πλούσια διακοσμημένη με εικονιστικές παραστάσεις σε περίτμητη ή σπανιότερα σε χυτή τεχνική¹⁹⁰. Τα σωζόμενα δείγματα είναι σχετικά μικρών διαστάσεων και θεωρούνται μικρογραφίες μεγαλύτερων τα οποία δεν έχουν σωθεί. Τέτοιου μεγέθους φαίνεται να ήταν τα γνωστά από την Αγ. Γραφή

¹⁸⁶ Av. Μεσόγειος (1998), 71-72, αρ. 34, θαλαμοειδής τάφος Γρα Λυγιά Ιεράπετρας, YMIIIA2 περίοδος, 72-73, αρ. 35, θαλαμοειδής τάφος Κριτά Λασιθίου, YMIIIΓ περίοδος.

¹⁸⁷ Κάντα-Καρέτσου (1997), 161-162' βλ. επίσης Av. Μεσόγειος, δ.π., 73, αρ. 36, πήλινο ομοίωμα από τους Αρκάδες (από την ίδια θέση προέρχεται επίσης πήλινος υποστάτης ΠρΓ περιόδου ο οποίος θυμίζει τους κυκλικούς υποστάτες της YMIIIA1 περιόδου, βλ. Κάντα- Καρέτσου, δ.π., 162, εικ. 4, Av. Μεσόγειος, δ.π., 207-208, αρ. 232), Av. Μεσόγειος, δ.π., 208, αρ. 233, Αμπελόκηποι Κνωσού. Πήλινα ομοιώματα ραβδωτών τριπόδων προέρχονται επίσης από τον Κεραμεικό, την Ελευσίνα, το Θορικό και την Κόρινθο, ΜΓ-ΥΓ περίοδος, Catling (1964), 215, πίν. 39d 1, 2, 4.

¹⁸⁸ Hemingway (1996).

¹⁸⁹ Οι μήτρες του Παλαιάστρου, κατά τον Hemingway, δ.π., 242-243, ανήκουν σε τοπικό εργαστήριο, γεγονός που επιβεβαιώνεται κυρίως από την απουσία εισηγμένης κεραμικής ή άλλων αντικειμένων ανάμεσα στα ευρήματα καθώς και από το σημαντικό αριθμό χάλκινων αντικειμένων στους YMIIIB τάφους του Παλαιάστρου, γεγονός που υποδηλώνει την ύπαρξη χαλκού προς χρήση στη συγκεκριμένη θέση, αυτή την περίοδο τουλάχιστον.

¹⁹⁰ Γενικά για τα χάλκινα τετράπλευρα υποκρητήρια, βλ. Catling (1964), 203-210 και (1984), Matthäus (1985), 313-321 και (1986). Βλ. επίσης Rolley (1977), 116-118, πίν. LII-LIII.

mekonoth¹⁹¹, που έχουν ταυτιστεί με τετράπλευρα υποκρητήρια με τροχούς, τα οποία υπήρχαν στο ναό του Σολομώντα και είχαν κατασκευασθεί από τον Hiram, γνωστό χαλκουργό από την Τύρο¹⁹².

Τα πρωιμότερα παραδείγματα χρονολογούνται στο 13^ο αι. π.Χ. και προέρχονται από την Κύπρο, όπου εμφανίζονται έως τον 11^ο αι. π.Χ. Αντίστοιχης περιόδου είναι και τα παραδείγματα από την Εγγύς Ανατολή (Megiddo). Οι τετράπλευροι υποστάτες αντίθετα από την Κρήτη (Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού, Ιδαίον Άντρο, ιερό Σύμης Βιάννου)¹⁹³, την κυρίως Ελλάδα (Δελφούς)¹⁹⁴ και τη Δύση (Bisenzio) εμφανίζονται υστερότερα και χρονολογούνται από τον 11^ο έως τον 7^ο αι. π.Χ.¹⁹⁵

Οι τετράπλευροι υποστάτες από την Κρήτη και την κυρίως Ελλάδα θεωρούνται, όπως και οι ραβδωτοί τρίποδες, έργα κρητικού εργαστηρίου το οποίο ακολουθούσε την παλαιότερη κυπριακή παράδοση¹⁹⁶. Τυπολογικά είναι ανάλογοι των κυπριακών, διαφέρουν όμως ως προς την τεχνική κατασκευής τους όσο και ως προς τη διακόσμησή τους. Τα εικονογραφικά θέματα αλλά και η στυλιστική τους απόδοση παραπέμπουν σε κρητικά έργα της περιόδου¹⁹⁷, ενώ ως προς την τεχνική κατασκευής τα κρητικά παραδείγματα διαφέρουν στην απόδοση των μορφών, οι οποίες είναι ολόγλυφες αντίθετα με τους κυπριακούς των οποίων η οπίσθια επιφάνεια είναι επίπεδη¹⁹⁸.

Το πήλινο ομοίωμα από το Καρφί, του τέλους του 12^{ου} /αρχών 11^{ου} αι. π.Χ.¹⁹⁹ είναι το πρωιμότερο γνωστό παράδειγμα του τύπου από την Κρήτη και την κυρίως Ελλάδα. Από υπομινωικό τάφο του Βόρειου νεκροταφείου της Κνωσού προέρχεται το πρωιμότερο παράδειγμα χάλκινου τετράπλευρου υποστάτη χωρίς τροχούς²⁰⁰, το οποίο θεωρείται κυπριακή εισαγωγή και είναι το μοναδικό γνωστό παράδειγμα από την Κρήτη που προέρχεται από τάφο. Ο υποστάτης σώζεται αποσπασματικά, όπως και όλα τα παραδείγματα της κρητικής ομάδας, διατηρούνται ωστόσο τμήματα της εικονιστικής του διακόσμησης με παραστάσεις ανθρώπινων μορφών, ζώων και πτηνών.

Από το ιερό της Σύμης Βιάννου προέρχεται σημαντικός αριθμός τετράπλευρων υποστατών, ανάμεσα τους και ακέραιοι τροχοί, οι οποίοι κατασκευάζονταν πιθανότατα στην Κρήτη²⁰¹. Ο αριθμός και η ακριβής

¹⁹¹ I. Βασ. 7, 27-37.

¹⁹² Η ταύτιση έγινε από τον Furtwangler στη δημοσίευση του χάλκινου υποστάτη με τροχούς από την Κύπρο, σήμερα στο Μουσείο Βερολίνου, βλ. σχετικά, Catling (1984), 76, Matthäus (1986), 291. Βλ. επίσης Falsone (1988), 228.

¹⁹³ Τετράπλευρα υποκρητήρια, τα οποία διατηρούν μέρος της εικονιστικής τους διακόσμησης (κεφαλές αλόγων και ελαφιού), προέρχονται επίσης από το δρόμο του Θολωτού τάφου του Κανιαλή Τεκκέ, 7^{ος} αι. π.Χ., βλ. Hutchinson and Boardman (1954), 223, πίν. 30.56-58, καθώς και διακοσμητικό εξάρτημα υποστάτη σε σχήμα ροδιού, δ.π., 223, πίν. 29.61.

¹⁹⁴ Rolley (1977), 115-118, αρ. 503-509, πίν. LII-LIII, σώζονται τμήματα από πέντε ή εππάτα τετράπλευρους υποστάτες. Από το Λευκαντί προέρχεται επίσης ζεύγος χάλκινων τροχών οι οποίοι πιθανόν ανήκουν σε τετράπλευρο υποστάτη, 900 π.Χ., βλ. Catling (1984), 86.

¹⁹⁵ Βλ. υποσ. 190.

¹⁹⁶ Matthäus (1985), 326-334 και (1986).

¹⁹⁷ Catling (1984), 90-91, Coldstream (1997), 377.

¹⁹⁸ Rolley (1977), 123.

¹⁹⁹ Pendlebury and Money-Coutts (1937-1938), πίν. 34.

²⁰⁰ KNC, 201.f1, εικ. 165-166, πίν. 276.

²⁰¹ Λεμπέση (1973), 190, πίν. 188^a (με παράσταση γρυπών εκατέρωθεν σχηματοποιημένου δένδρου), (1974), 227, πίν. 168^a (με παράσταση ζώου επιπλέοντος εναντίον άλλου μικρότερου), (1975), 329, πίν. 259 (με παράσταση γρυπών εκατέρωθεν σχηματοποιημένου δένδρου), (1976), 406, (1977), 410, (1981), 394, πίν. 259β, (1988), 450, (1992), 217-218. Βλ. επίσης, Λεμπέση (1975), 329.

χρονολόγηση των υποστατών, οι οποίοι αναφέρονται ως υποστάτες του κυπριακού τύπου και του τύπου του Ιδαίου Άντρου, δεν είναι γνωστή. Ανάμεσά τους σημειώνεται θραύσμα μετόπης με ιθυφαλλική μορφή με υψωμένα χέρια στο γνωστό από έργα της πρωτογεωμετρικής κρητικής χαλκοπλαστικής τύπο της επιφαινόμενης θεότητας²⁰², ένα δεύτερο με παράσταση γρυπών εκατέρωθεν σχηματοποιημένου δένδρου, ο οποίος τοποθετείται στον 9^ο αι. π.Χ. και θεωρείται κρητικό έργο με κυπριακά πρότυπα στο σχήμα και βορειοσυριακά στο στυλ²⁰³, και τμήμα μετόπης με παράσταση αιγοειδούς το οποίο χρονολογείται στην Ύστερογεωμετρική περίοδο²⁰⁴.

Από το Ιδαίον Άντρο σώζονται επίσης τμήματα τετράπλευρου υποστάτη σχετικά μεγάλου μεγέθους, τα οποία επίσης διατηρούν μέρος της εικονιστικής του διακόσμησης, με παράσταση πλοίου με κωπηλάτες και πολεμιστές, γυναικείας μορφής με υψωμένα χέρια, ζώων κ.ά.²⁰⁵.

²⁰² Λεμπέση (1981)α, 394, πίν. 259β.

²⁰³ Λεμπέση (1973), 190, πίν. 188^a και (1975), 329, πίν. 259, βλ. επίσης Matthäus (1997), 133.

²⁰⁴ Λεμπέση (1976), 406.

²⁰⁵ Museo Italiano II (1888), πίν. XI, Boardman (1961), 132-133, πίν. 49A, βλ. επίσης Rolley (1977), 118-125, εικ. 40-58. Ανάμεσα στα ευρήματα αναφέρονται επίσης δύο εξάκτινοι τροχοί και ένας τρίτος τετράκτινος, οι οποίοι ανήκουν σε τετράπλευρους υποστάτες κυπριακού τύπου, Σακελλάρακης (1983), 438-439, πίν. 206β-γ.

Όπλα

Τα χάλκινα όπλα είναι σχετικά ολιγάριθμα (43+), κυρίως λόγω της επικράτησης του σιδήρου από τον 11^ο αι. π.Χ., σε σχέση με τις άλλες κατηγορίες των χάλκινων κρητικών αντικειμένων [πίν. VIII]. Τα περισσότερα προέρχονται από το Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού (10), ιδιαίτερα από τον υπομινωικό τάφο 201 (7), σημαντικός είναι επίσης ο αριθμός αυτών από το Καρφί (8), το Βρόκαστρο (6) και τον Κομμό (5). Απαντώνται κυρίως σε τάφους (23) και σε οικισμούς (14) και σπανιότερα σε ιερά. Τα περισσότερα ανήκουν στην Υπομινωική περίοδο, αντίθετα με την κυρίως Ελλάδα, όπου ανάλογα παραδείγματα είναι ελάχιστα, και σε τύπους γνωστούς από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού επιβεβαιώνοντας τη συνέχεια αυτής της κατηγορίας χάλκινων αντικειμένων στην Κρήτη.

Τα δόρατα (20) αποτελούν την πολυπληθέστερη κατηγορία κρητικών όπλων και απαντώνται σε αξιοσημείωτη ποικιλία τύπων (Α, Δ, Ι, Ρ, Κ, Λ/Ν, Τ του Snodgrass). Ενδιαφέρον είναι ένα σχετικά σπάνιο τύπου παράδειγμα από το Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού πιθανότατα κυπριακής καταγωγής, ενώ αξιοσημείωτη είναι επίσης η παρουσία πρώιμων τύπων σε πρωτογεωμετρικά ή και υστερογεωμετρικά ταφικά σύνολα, όπως αυτό της Φοινικιάς Ηρακλείου και της Ελεύθερνας.

Τα χάλκινα βέλη, αντίθετα με την υπόλοιπη Ελλάδα από όπου απουσιάζουν από τον 11^ο έως και τον 8^ο αι. π.Χ., αντιπροσωπεύονται στην Κρήτη από αρκετά παραδείγματα (14), τα περισσότερα από τα οποία ανήκουν σε ένα χαρακτηριστικό τύπο που εμφανίζεται την Υπομινωική περίοδο και συναντάται έως την Κλασική.

Τα ξίφη και τα εγχειρίδια, αντίθετα με τη Μινωική περίοδο, είναι λιγοστά (7+) και ανήκουν σχεδόν στο σύνολό τους στο γνωστό μυκηναϊκό τύπο Naue II. Ιδιαίτερα σημαντική σε αυτή την κατηγορία αντικειμένων είναι η ανάγλυφη επένδυση φαρέτρας από τον τάφο Ρ της Φορτέτσας, ΜΓ περιόδου, η οποία ανήκει στην πρώτη ομάδα της πρωτοανατολίζουσας κνωσιακής μεταλλοτεχνίας.

Δόρατα

Οι χάλκινες αιχμές δοράτων, γνωστές από την Παλαιοανακτορική περίοδο στην Κρήτη από όπου διαδόθηκαν στην κυρίως Ελλάδα κατά την Ύστεροελλαδική περίοδο, αποτελούν την πλέον κοινή κατηγορία όπλων της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στην Κρήτη²⁰⁶. Παραδείγματα είναι γνωστά από το Βρόκαστρο (5), το Δικταίον Άντρο (3), το Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού (3), την Παντάνασσα Αμαρίου (2), επίσης από τις Αρχάνες (1), την Ελεύθερνα (1), το Καρφί (1), τον Κομμό (1), την Τύλισο (1), τη Φοινικιά Ηρακλείου (1) και τη Φορτέτσα (1)²⁰⁷. Προέρχονται κυρίως από τάφους Υπομινωικής-Πρωτογεωμετρικής περιόδου πλην αυτών από τον οικισμό στο Βρόκαστρο και αυτών από το Δικταίον Άντρο και το ναό στον Κομμό.

Κατά την Υπομινωική περίοδο απαντώνται σε αξιοσημείωτη ποικιλία τύπων οι περισσότεροι από τους οποίους έλκουν την καταγωγή από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, δηλαδή οι τύποι R, T, P, L/V του Snodgrass²⁰⁸.

Από υπομινωικό τεφροδόχο αγγείο από τη θέση Καρνάρι στις Αρχάνες προέρχεται αιχμή δόρατος με σχεδόν επίπεδη λεπίδα και κεντρική νεύρωση η οποία εκτείνεται έως το μέσο περίπου του μήκους της, τύπος που ομοιάζει με τον τύπο R, αν και κατά τον Snodgrass ο συγκεκριμένος τύπος απαντάται μόνο σε σιδερένια δόρατα γνωστά από την Ολυμπία. Ένας πρώιμος και σπάνιος τύπος δόρατος προέρχεται από τεφροδόχο χάλκινο λέβητα από την Τύλισο²⁰⁹, του οποίου χαρακτηριστικό είναι ο βραχύς, ευρύς αυλός ο οποίος μειούμενος στο ανώτερο τμήμα του διαμορφώνει λεπτή νεύρωση (τύπος T Snodgrass). Επίσης σπάνιος είναι ο τύπος δόρατος από υπομινωικό τάφο του Βόρειου νεκροταφείου της Κνωσού²¹⁰ με μακρόστενη φυλλόσχημη λεπίδα, κεντρική νεύρωση και ιδιαίτερα μακρύ αυλό. Ο τύπος, αν και τα ακριβή του παράλληλα απουσιάζουν, ομοιάζει με τον κυπριακής καταγωγής τύπο D του Snodgrass και τον τύπο V, παραλλαγή του πρώτου ή του κυπριακού σιγύννα²¹¹. Αξιοσημείωτη είναι επίσης η εύρεση δύο χάλκινων αιχμών δόρατος σε πυρά στο δρόμο υπομινωικού θολωτού τάφου στην Παντάνασσα Αμαρίου. Οι δύο αιχμές, με σφυρήλατο σχιστό αυλό, ανήκουν στους τύπους P και L/V του Snodgrass.

Πρώιμοι τύποι απαντώνται επίσης και σε υστερότερους κρητικούς τάφους. Από τάφο στη Φοινικιά Ηρακλείου ΠρΓΑ περιόδου προέρχεται χάλκινη αιχμή δόρατος με φυλλόσχημη λεπίδα με κυρτές πλευρές, πλατειά, επίπεδη κεντρική νεύρωση η οποία εκτείνεται ως την αποστρογγυλευμένη αιχμή και σχετικά μακρύ

²⁰⁶ Για τα χάλκινα δόρατα βλ. Lorimer (1950), 254-261, Snodgrass (1964), 115-139. Βλ. επίσης Desborough (1995), 354-361, γενικά για τον οικισμό και τα όπλα.

²⁰⁷ Hall (1914), 103-106, δωμ. 11, αρ. 7-11, πίν. 59A, B, C, D, F, Βρόκαστρο: Boardman (1961), 28, αρ. 99, A. M. H. 330, αρ. 104, εικ. 10, πίν. XII, Δικταίον Άντρο: KNC, 186.f1, 201.f8, εικ. 163, πίν. 274 και 292.f63, πίν. 286 (τάφος ΠρΓΒ-ΥΑ περιόδου), Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού: Τέγου (1999), 135-136, αρ. 13-14, εικ. 34-35, Παντάνασσα Αμαρίου: Σακελλαράκης (1978), 322, εικ. 3, Αρχάνες: Σταμπολίδης (1993), 68, εικ. 26 και (1996), 52-53, αρ. 20, εικ. 98, Ελεύθερνα: Pendlebury and Money-Coutts (1937-8), αρ. 550, K.114, πίν. XXIX.1, Καρφί: Shaw and Harlan (2000), 364, αρ. 2, πίν. 5.26, Κομμός: Μαρινάτος (1931), 113, αρ. 2, εικ. 3, Τύλισος: Αλεξίου (1967), 213, πίν. 201γ Φοινικιά Ηρακλείου: Brock (1957), 22, τάφος XI, αρ. 191, Φορτέτσα.

²⁰⁸ Snodgrass (1964), 119 (τύπος B), 120 (τύπος C), 130 (τύπος R), 131 (τύπος T).

²⁰⁹ Μαρινάτος (1931), 113, αρ. 2, εικ. 3 και Snodgrass, ο.π., 131, T2, εικ. 8j.

²¹⁰ KNC 186.f1, 201.f8, εικ. 163, πίν. 274.

²¹¹ KNC, 520-521, Snodgrass, ο.π., 120-121 (τύπος D), 131-132 (τύπος V).

κωνικό αυλό (τύπος A του Snodgrass²¹², που είναι ο πλέον διαδεδομένος πρώιμος τύπος, του οποίου η καταγωγή ανάγεται στη Μυκηναϊκή Ελλάδα).

Η χάλκινη αιχμή δόρατος από ταφική πυρά της νεκρόπολης της Ορθής Πέτρας στην Ελεύθερνα η οποία χρονολογείται ανάμεσα στο 720 και το 690 π.Χ., αν και απουσιάζουν τα ακριβή της παράλληλα, παραπέμπει βάση του σχήματός της σε ανάλογες υπομινιωκές/πρωτογεωμετρικές αιχμές. Η χρονική απόσταση 300-400 χρόνων από τα υπόλοιπα συνευρήματα της πυράς ερμηνεύεται με την υπόθεση ότι είτε πρόκειται για παλαιό όπλο που ανήκε στο νεκρό και χρησιμοποιείτο κατά τη διάρκεια της ζωής του, είτε για παλαιό οικογενειακό κειμήλιο που εναποτέθηκε ως προσφορά/κτέρισμα ή χρησιμοποιήθηκε ως σκήπτρο. Πιθανόν δε κατά μία άλλη ερμηνεία να μην ανήκε στον ατομικό οπλισμό του πολεμιστή, αλλά η παρουσία της στην ταφική πυρά να μπορεί να συσχετισθεί με την πληροφορία του Αρπτοκρατίωνα Γραμματικού, ο οποίος αναφέρει ότι οι Αθηναίοι συνήθιζαν να κρατούν ένα δόρυ μπροστά από την εκφορά ενός δολοφονημένου νεκρού²¹³.

Κατά την Πρωτογεωμετρική περίοδο γνωστά είναι δύο αποσπασματικά σωζόμενα παραδείγματα, το ένα προέρχεται από τον τάφο XI της Φορτέτσας και αποτελεί το μοναδικό χάλκινο όπλο από τους τάφους της συγκεκριμένης θέσης και ένα δεύτερο από το ναό στον Κομμό που ανήκει στην Α1 φάση του ιερού (1020-875 π.Χ.).

Κατά τη Γεωμετρική περίοδο απαντώνται οι τύποι J και K του Snodgrass²¹⁴. Ο τύπος J έλκει την καταγωγή του από τη Μυκηναϊκή Ελλάδα και διαμορφώνει μακρόστενη φυλλόσχημη λεπίδα με κεντρική νεύρωση και σχετικά επιμήκη αυλό. Ο τύπος αντιπροσωπεύεται από δύο παραδείγματα από το Βρόκαστρο με χυτό αυλό, στο ένα εκ των οποίων αξιοσημείωτη είναι η ύπαρξη σιδερένιου στελέχους²¹⁵. Από την ίδια θέση προέρχονται τρία ακόμη παραδείγματα ιδιαίτερα μικρού μεγέθους με επίπεδη λεπίδα χωρίς κεντρική νεύρωση η οποία αναδιπλούμενη στο κατώτερο της τμήμα αναπτύσσει σφυρήλατο αυλό²¹⁶ (τύπος K). Ανάλογου τύπου μικρογραφική αναθηματική αιχμή δόρατος έχει βρεθεί επίσης στο Δικταίον Άντρο²¹⁷. Φέρει στη λεπίδα έκτυπη διακόσμηση κυκλίσκων σε δύο κάθετες σειρές εκατέρωθεν της κεντρικής νεύρωσης.

Βέλη

Τα βέλη, γνωστά επίσης από την Παλαιοανακτορική περίοδο στην Κρήτη, αποτελούν το κατεξοχήν κυνηγετικό και πολεμικό όπλο των Κρητών²¹⁸. Αντίθετα με την κυρίως Ελλάδα, όπου από τον 11^ο έως και τον 8^ο αι. π.Χ. απουσιάζουν ανάλογα παραδείγματα και μετά το 750 π.Χ. η χρήση τους υποδηλώνεται μόνο

²¹² Snodgrass (1964), 116-119.

²¹³ Σταμπολίδης (1996), 82-83 και 173-174.

²¹⁴ Snodgrass, ὥ.π., 123-126 (τύπος J), 126 (τύπος K).

²¹⁵ Hall (1914), 104-105, αρ. 11, πίν. 59A, Snodgrass, ὥ.π., 124, J7 και Hall, ὥ.π., 103-104, αρ. 10, πίν. 59B, Snodgrass, ὥ.π., 132 (με σιδερένιο στελέχος).

²¹⁶ Hall (1914), 103, αρ. 7-9, πίν. 59C, D, F, Snodgrass (1964), K2-K4, εικ. 8j.

²¹⁷ Boardman (1961), 28, αρ. 104, εικ. 10.

²¹⁸ Γενικά για τα βέλη βλ. Snodgrass, ὥ.π., 141-156 και Desborough (1995), 365.

από παραστάσεις τοξοτών στην υστερογεωμετρική αττική αγγειογραφία, η εικόνα στην Κρήτη είναι εντελώς διαφορετική²¹⁹.

Χάλκινα βέλη απαντώνται καθ' όλη τη διάρκεια της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στην Κρήτη, τα περισσότερα από τα οποία έλκουν την καταγωγή τους από ένα τύπο γνωστό από την Εποχή του Χαλκού, γεγονός που επιβεβαιώνει τη μακρά παράδοση και συνέχεια της χρήσης τους στο νησί.

Παραδείγματα προέρχονται από το Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού (5), το Καρφί (3), τον Κομμό (3), το Καβούσι (2) και τη Σύμη Βιάννου (1)²²⁰. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο υπομινωικός τάφος 201 του Βόρειου νεκροταφείου της Κνωσού από όπου προέρχονται πέντε παραδείγματα, αριθμός που σπάνια απαντάται σε τάφους²²¹. Από τον ίδιο τάφο προέρχεται επίσης αποσπασματικά σωζόμενο χάλκινο όπλο άγνωστου τύπου πιθανόν αιχμή βέλους μεγάλου μεγέθους²²².

Από ιερά ανάλογα, χάλκινα τουλάχιστον²²³, παραδείγματα είναι σπάνια, αν και η ανάθεση όπλων στην Κρήτη ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη. Τα μοναδικά γνωστά παραδείγματα προέρχονται από τον Κομμό. Σημαντική είναι η εύρεση κατά χώρα ενός εξ αυτών στο τριμερές ιερό. Ένα ακόμα προέρχεται από το ιερό της Σύμης Βιάννου και χρονολογείται στον 8^ο- πρώιμο 7^ο αι. π.Χ.

Ο πιο διαδεδομένος κρητικός τύπος της περιόδου είναι αυτός με φυλλόσχημη αιχμή, δύο ευθέα ή ελαφρά κοίλα πτερύγια, ρομβοειδούς διατομής κεντρική νεύρωση, η οποία μειούμενη στο κατώτερο τμήμα της αιχμής διαμορφώνει κομβιόσχημο έξαρμα που αναπτύσσεται χαμηλά στο επίμηκες στέλεχος της (τύπος Ia Snodgrass)²²⁴. Ο τύπος εμφανίζεται πρώτη φορά κατά την Υπομινωική περίοδο στο Καρφί²²⁵ και απαντάται έως την Κλασική στην Κρήτη.

Ξίφη / Εγχειρίδια

Τα χάλκινα ξίφη και εγχειρίδια τα οποία υπήρχαν τα πλέον διαδεδομένα όπλα κατά τη Μινωική/Μυκηναϊκή περίοδο, αντιπροσωπεύονται κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου στην Κρήτη με ελάχιστα παραδείγματα²²⁶.

²¹⁹ Από την κυρίως Ελλάδα γνωστά είναι πέντε παραδείγματα, ένα σιδερένιο βέλος από πρωτογεωμετρικό τάφο του Κεραμεικού, δύο από οφιανό από τάφο Πρώιμης Γεωμετρικής περιόδου στην Τίρυνθα και δύο σιδερένια από τάφους ανάλογης περιόδου στην Κόρινθο και στην Αθήνα. Επίσης ολιγάριθμες αιχμές βελών έχουν βρεθεί σε τάφο στις Φερές Θεσσαλίας και μία σε τάφο του Άργους. Πλην των παραστάσεων στην υστερογεωμετρική αττική αγγειογραφία γνωστή είναι επίσης παράσταση δύο τοξοτών σε υδρία από το Λευκαντί του πρώιμου 10ου αι. π.Χ., βλ. σχετικά Snodgrass (1971), 274-275.

²²⁰ KNC, 201.f2-6, εικ. 163, πίν. 280, Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού Pendlebury and Money-Coutts (1937-38), ap. 454, 552, 672, K.75, K. Peak Sanctuary, πίν. 29.1, Καρφί Shaw and Harlan (2000), 364, ap. 1, 4, 5 πίν. 5.26, 5.29, Κομμός Boyd (1901), 145g-h, Καβούσι Λεμπέση (1983), 355, εικ. 3β, Σύμη Βιάννου.

²²¹ Η εύρεση τέτοιου αριθμού βελών σε τάφους είναι σπάνια, τάφοι με ανάλογο αριθμό βελών έχουν βρεθεί μόνο στην Κω και στην Κύπρο (Σαλαμίνα, Λάπαθος), βλ. σχετικά KNC, 522.

²²² KNC, 201.f17, εικ. 163, πίν. 280.

²²³ Σημαντικός αριθμός σιδερένιων αιχμών βελών έχει βρεθεί στο Ιδαίον Άντρο και στο ιερό της Σύμης Βιάννου, βλ. σχετικά Λεμπέση (1984), 456.

²²⁴ Snodgrass (1964), 146.

²²⁵ Pendlebury and Money-Coutts (1937-8), ap. 672, πίν. XXIX.1, Snodgrass, θ.π., Ia3, εικ. 9.

²²⁶ Γενικά για τα ξίφη και τα εγχειρίδια, βλ. Lorimer (1950), 261-263, Snodgrass, θ.π., 93-113.

Γνωστά είναι παραδείγματα ξιφών από το Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού (1), το Βρόκαστρο (1), το Καρφί (1). Επίσης τρία εγχειρίδια προέρχονται από το Καρφί και ένα από τον Κομμό²²⁷. Τα περισσότερα προέρχονται από σύνολα Υπομινωικής περιόδου και ανήκουν στο γνωστό τύπο Naue II (τύπος I του Snodgrass²²⁸).

Τα ξίφη αυτού του τύπου διαμορφώνουν λεπίδα, ανάλογου πλάτους με τη λαβή, με ράχες παράλληλες στο μεγαλύτερο μήκος της και οξεία αιχμή. Ο τύπος υπήρξε ο κατεξοχήν τύπος πλήττοντος και νήσσοντος όπλου στην Ανατολική Μεσόγειο από το 13° αι. π.Χ. αλλά σπάνιος σχετικά στο Αιγαίο πριν τα τέλη της δεύτερης χιλιετίας. Τα πρωιμότερα παραδείγματα του τύπου στο Αιγαίο προέρχονται από το θολωτό τάφο Β στα Μουλιανά Σητείας. Ανάλογου τύπου ξίφος, το οποίο βρέθηκε σπασμένο σε τέσσερα τμήματα, προέρχεται επίσης από τον υπομινωικό τάφο 201 του Βόρειου νεκροταφείου της Κνωσού. Η συνήθεια «θανάτωσης» του ξίφους, γνωστή από την Αττική και το Λευκαντί, απαντάται επίσης σε γεωμετρικούς τάφους στην περιοχή μεταξύ Ρεθύμνου και Χανίων όπου βρέθηκε μία σειρά χάλκινων εγχειρίδιων σκόπιμα «λυγισμένων» στο εσωτερικό τεφροδόχων αγγείων²²⁹.

Χάλκινη ανάγλυφη επένδυση φαρέτρας

Από τον τάφο Ρ της Φορτέτσας προέρχεται το μοναδικό γνωστό παράδειγμα φαρέτρας στην Κρήτη, η οποία ανήκει στην πρώτη ομάδα της πρωτοανατολίζουσας κνωσιακής μεταλλοτεχνίας (ΜΓ περίοδος)²³⁰.

Πρόκειται για τραπεζιόσχημο έλασμα το οποίο φέρει διακόσμηση αποδομένη με έκτυπη τεχνική και εγχάρακτες λεπτομέρειες, η οποία συνίσταται σε πέντε επιμήκεις μετόπες, δύο πλατύτερες κεντρικές που πλαισιώνονται από τρεις στενότερες. Οι τελευταίες κοσμούνται με αριστερόστροφες σφίγγες με κωνικά κράνη σε συγκρατημένο διασκελισμό, ενώ στις δύο πλατύτερες επαναλαμβάνεται το θέμα, ανδρικής μορφής που μάχεται δύο αντωπούς βρυχώμενους λέοντες.

Το θέμα είναι ιδιαίτερα κοινό και αγαπητό στην ανατολική τέχνη, γνωστό όμως και από τη μινωική παράδοση, και απαντάται και σε άλλα έργα της περιόδου, όπως στο χάλκινο ανάγλυφο από το Καβούσι²³¹, στο περίτυμη χρυσό έλασμα από το Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού²³², στο χρυσό διάδημα από τον Κανιαλή Τεκκέ²³³ και σε πήλινο πινάκιο από τους Αμπελόκηπους Κνωσού²³⁴.

²²⁷ Ξανθουδίδης (1904), 48, εικ. 11, Μουλιανά KNC, 201.f7, εικ. 163, πίν. 277, Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού Hall (1914), 120, αρ. 3, πίν. XXIG, Βρόκαστρο Pendlebury and Money-Coutts (1937-8), αρ. 500, K.96, πίν. XXIX.2 (ξίφος) και αρ. 214, 250, 358, K.12, K.26, K.54, πίν. XXVIII.2 (εγχειρίδια), Καρφί Shaw and Harlan (2000), 366, αρ. 17, πίν. 5.25 (εγχειρίδιο), Κομμός.

²²⁸ Snodgrass, όπ., 93-98.

²²⁹ Woodward (1929), 235.

²³⁰ Brock (1957), 135-136 και 198-199, τάφος Ρ, αρ. 1569, πίν. 116, 169, Boardman (1961), 134-135, εικ. 50B, Ανατολική Μεσόγειος (1998), 256, αρ. 321.

²³¹ Boyd (1901), 147-148, εικ. 10-11.

²³² KNC, 219.f91, εικ. 154, πίν. 264.

²³³ Boardman (1967), αρ. 3, πίν. 7.3, 12.3.

²³⁴ Αν. Μεσόγειος, ό.π., 207, αρ. 230.

Ασπίδες τύπου Ιδαίου Άντρου

Οι χάλκινες ασπίδες αυτού του τύπου²³⁵ προέρχονται κυρίως από το Ιδαίον Άντρο (62). Ανάλογες έχουν βρεθεί επίσης στο Παλαίκαστρο (5), τη Φαιστό (4), τους Αρκάδες (2), την Ελεύθερνα (1) και τον Κομμό (1). Από τη Νέα Πραισό (Βαβέλοι) προέρχεται επίσης από κατάσχεση χάλκινη μικρή αναθηματική ασπίδα Γεωμετρικής περιόδου, ενώ θραύσμα από αναθηματική ασπίδα του τύπου του Ιδαίου αναφέρεται από το ιερό της Σύμης Βιάννου²³⁶ [πίν. IX]. Οι περισσότερες προέρχονται από ιερά πλην αυτών από το θολωτό τάφο Λ των Αρκάδων και αυτής από το θαλαμοειδή τάφο A1/K1 της νεκρόπολης της Ελεύθερνας. Εκτός Κρήτης απαντώνται σπάνια, ανά ένα παράδειγμα είναι αντίστοιχα γνωστό από τους Δελφούς, τη Δωδώνη και τη Μίλητο²³⁷.

Οι ασπίδες έχουν κυκλικό σχήμα και κυρτό σώμα. Η διάμετρος τους κυμαίνεται από 0,55μ.-0,68μ. ενώ το πάχος τους σπάνια υπερβαίνει το ένα τρίτο του χιλιοστού στα κεντρικά τμήματα και το ένα χιλιοστό στην περιφέρεια τους. Βάσει της διακόσμησής τους διακρίνονται σε δύο κατηγορίες, σε αυτές που διαμορφώνουν στο κέντρο τους πλαστικά αποδομένη, κοίλη εσωτερικά, κεφαλή αιλουροειδούς -σε ένα παράδειγμα απαντάται κεφαλή αετού²³⁸- και σε αυτές με κεντρικό ομφαλό. Η έκκρουστη διακόσμηση της υπόλοιπης επιφάνειας

²³⁵ Γενικά για τις ασπίδες του τύπου του Ιδαίου Άντρου, βλ. Kunze (1931), Benton (1938-39), Boardman (1961), 138-139 και (1980), 58-60, Coldstream (1997), 383-384.

²³⁶ Για τα χάλκινα αντικείμενα αυτού του τύπου από το Ιδαίον Άντρο, βλ. Halbherr and Orsi (1888), 7-22 και Kunze (1931), επίσης πολλά τμήματα ανάλογων αντικειμένων έχουν βρεθεί και κατά τις τελευταίες ανασκαφές στο σπήλαιο, βλ. σχετικά Σακελλαράκης (1983), (1984), (1987). Για ανάλογα αντικείμενα από άλλες θέσεις της Κρήτης, βλ. Kunze, ὁ.π., 12-13, αρ. 8, πίν. 21-23, 15-16, αρ. 15, πίν. 29, 19, αρ. 29, πίν. 35, 22-23, αρ. 40, πίν. 38, 28, αρ. 59, πίν. 45, Παλαίκαστρο ὁ.π., 13-14, αρ. 9, πίν. 24-25, 27, αρ. 55, πίν. 24, 44, 29, αρ. 60, πίν. 44, 29, αρ. 62, πίν. 44, Φαιστός ὁ.π., 14, αρ. 11, πίν. 28, 28, αρ. 56, πίν. 43, Αρκάδες Σταμπολίδης (1996)a, (1997), 181-183, εικ. 16, (1998), 114-116, Ανατολική Μεσόγειος (1998), 255, αρ. 319, Ελεύθερνα Shaw and Harlan (2000), 364-365 και 370-371, αρ. 6, πίν. 5.30, Κομμός Σακελλαράκης (1966), 418, Νέα Πραισός (Βαβέλοι) Λεμπέση (1976), 404, ιερό Σύμης Βιάννου. Βλ. επίσης, Perdrizet (1908), 105-106, αρ. 531-535, πίν. XVII. 1-3, Δελφοί.

²³⁷ Βλ. υποσ. 235.

²³⁸ Kunze, ὁ.π., 6, αρ. 1, πίν. 1, 2, 27.

αναπτύσσεται σε ομόκεντρες ζωφόρους με σειρές ζώων (ταύροι, αιλουροειδή, αιγοειδή, ελάφια), ενώ στο κεντρικό πεδίο με την προτομή απεικονίζονται σκηνές κυνηγιού, άνδρες που μάχονται λιοντάρια, εραλδικά ζεύγη λιονταριών ή σφιγγών τα οποία σπανιότερα συνοδεύουν γυμνή γυναικεία θεότητα.

Χρονολογικά τοποθετούνται στον 8^ο και 7^ο αι. π.Χ.²³⁹, αν και η χρονολόγησή τους είναι ιδιαίτερα προβληματική και δύσκολη λόγω της απουσίας ανάλογων παραδειγμάτων εκτός Κρήτης και της προέλευσης των περισσοτέρων από αυτές από διαταραγμένα στρώματα. Η εύρεση ωστόσο τελευταία μίας ανάλογης ασπίδας σε θαλαμοειδή τάφο στη νεκρόπολη της Ελεύθερνας, της οποίας η χρονολόγηση ανάμεσα στο 820/800 π.Χ. και το 730/710 π.Χ. θεωρείται βέβαιη²⁴⁰, δίνει τη δυνατότητα για μία νέα πραγμάτευση σχετικά με το θέμα της χρονολόγησης αλλά και της χρήσης των συγκεκριμένων αντικειμένων. Η ασπίδα από την Ελεύθερνα με προτομή λέοντος στο κέντρο πάνω στον αυχένα του οποίου εικονίζεται μεταξύ δύο λεόντων όρθια, γυμνή θεότητα και στην εξωτερική ζωφόρο λιοντάρια και ταύροι, η οποία αποτελεί πιθανόν ένα από τα πρωιμότερα παραδείγματα της κατηγορίας, αποδεικνύει ότι η αρχή της παραγωγής των συγκεκριμένων χάλκινων αντικειμένων θα πρέπει να τοποθετηθεί τουλάχιστον στα τέλη του 9^{ου} αι. π.Χ. Η χρονολόγησή τους στον 9^ο αι. π.Χ. επιβεβαιώνεται επίσης και από την ομοιότητά τους με πήλινα πώματα, συνήθως πυξίδων, από το Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού κυρίως και από τάφους της Φορτέτσας, τα οποία χρονολογούνται από την Πρωτογεωμετρική Β έως και την Υστερογεωμετρική/Πρώιμη Ανατολίζουσα περίοδο²⁴¹, ενώ τα συνευρήματα από τον τάφο Λ των Αρκάδων υποδηλώνουν ότι η σειρά αυτών των αντικειμένων θα πρέπει να συνεχίζεται και κατά τον 7^ο αι. π.Χ., αν βέβαια η χρονολόγηση κατασκευής των αντικειμένων μπορεί να θεωρηθεί σύγχρονη της ανάθεσής τους.

Όσον αφορά στη χρήση τους η θέση εύρεσης της χάλκινης ασπίδας από την Ελεύθερνα στο θαλαμοειδή τάφο της νεκρόπολης της Ορθής Πέτρας, το μικρό μέγεθος της διαμέτρου της (0, 40μ.), η λεπτότητα των τοιχωμάτων της σε συνδυασμό με το γεγονός ότι μέσα στον τάφο όσα όπλα έχουν βρεθεί ήταν όλα χρηστικά, υποδηλώνουν ότι το συγκεκριμένο αντικείμενο δεν μπορεί να ήταν χρηστική ασπίδα. Επιπλέον το γεγονός ότι η εξωτερική της επιφάνεια δεν έφερε κανένα ίχνος δέρματος ή ξύλου που θα μπορούσε να είχε χρησιμεύσει ως επένδυση, καθώς και τεχνικές λεπτομέρειες ανάμεσα στις οποίες και η γωνίωση με την ελαφρά ανύψωση στο άκρο της οδηγούν στο συμπέρασμα ότι δεν πρόκειται για άντυγα ασπίδας αλλά για περιχείλωμα σε πώμα χάλκινου προφανώς λέβητα, πιθανόν του τύπου με γωνιώδη ώμο²⁴². Τα αντικείμενα αυτά,

²³⁹ Κατά τον Kunze, ο.π., 247-264, η σειρά των ασπίδων θα πρέπει να τοποθετηθεί από τα τέλη του 9^{ου} αι. π.Χ. έως τις αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ., ο Boardman (1961), 138, τις τοποθετεί ανάμεσα στο 750 π.Χ.-650 π.Χ., ενώ κατά τον Coldstream, ο.π., 384, η παραγωγή τους θα πρέπει να ξεκίνησε το αργότερο το 750 π.Χ. και να συνεχίσθηκε και κατά τον 7^ο αι. π.Χ. Αντίθετη άποψη έχει διατυπώσει η Benton, ο.π., η οποία χρονολογεί τις ασπίδες ανάμεσα στο 675 και το 625 π.Χ., χρονολόγηση όμως που έχει αμφισβητηθεί από τους περισσότερους μελετητές.

²⁴⁰ Το συγκεκριμένο χάλκινο αντικείμενο κάλυπτε μία τεφροδόχο κάλπη του τέλους του 9^{ου} αι. π.Χ. ενώ πλάι και επάνω του βρέθηκαν κάλπες και ένα ληκύθιο τύπου Πραισού της Υστερογεωμετρικής περιόδου, βλ. σχετικά Σταμπολίδης (1996)α, (1997), 181-183, (1998), 114-116, Ανατολική Μεσόγειος (1998), 255, αρ. 319.

²⁴¹ Βλ. ενδεικτικά, πήλινο καπάκι με λαβή διαμορφωμένη πλαστικά σε κεφαλή λιονταριού από τον τάφο Ρ της Φορτέτσας, ΠρΓΒ περίοδος, Brock (1957), 125, αρ. 1439, πίν. 107, 163, επίσης δεύτερο ανάλογο με κεφαλή ζώου από τον ίδιο τάφο, Brock, ο.π., 122-123, αρ. 1414, πίν. 107.

²⁴² Αξιοσημείωτη είναι η απουσία χρηστικών όπλων στο Ιδαίον Άντρο αντίθετα με το σημαντικό αριθμό λεβήτων, βλ. Σταμπολίδης (1996)α, (1997), 181-183, (1998), 114-116.

οι χάλκινοι λέβητες με τα καλύμματα τους ή κάποια από αυτά, είναι πιθανόν να σχετίζονται με το τελετουργικό της λατρείας στο ιερό σπήλαιο, το οποίο όπως είναι γνωστό από την παράδοση αποτέλεσε ένα σημαντικό κέντρο λατρείας συνδεδεμένο με τη γέννηση, την ανατροφή και το θάνατο του Δία και το οποίο σύμφωνα με τις πηγές υπήρξε κέντρο μυήσεων και καθαρμών²⁴³.

Με το τελετουργικό της λατρείας φαίνεται να συνδέεται επίσης και το γνωστό «τύμπανο» από το Ιδαίον Άντρο με έντονα ανατολικό, ασσυριακό χαρακτήρα, το οποίο χρονολογείται στον 8^ο αι. π.Χ.²⁴⁴. Σε αυτό απεικονίζεται κεντρική ανδρική γενειοφόρος μορφή που πατά με το πόδι της σε κεφαλή ταύρου και κρατά πάνω από το κεφάλι στα ανασηκωμένα της χέρια ένα λιοντάρι. Η μορφή πλαισιώνεται από δύο πτερωτές ανδρικές μορφές σε κατατομή που κρατούν ανά ένα ζεύγος τυμπάνων. Η εικονογραφική απόδοση της κεντρικής μορφής ομοιάζει με ανατολικούς θεούς και ήρωες ωστόσο οι πτερωτοί δαίμονες που κρούουν τα τύμπανα δεν βρίσκουν παράλληλα.

Ωστόσο αν και τα θέματα των ασπίδων παραπέμπουν σε ανατολικά πρότυπα, κυρίως ασσυριακά και βορειοσυριακά, η τεχνοτροπία καθώς και επιμέρους μοτίβα τους απαντώνται και σε άλλα έργα της περιόδου της Κρήτης.

Στην γνωστή «ασπίδα του κυνηγιού»²⁴⁵ η απόδοση της κεφαλής των λιονταριών, τα υψηλά κωνικά κράνη των πολεμιστών, τα καλύμματα της κεφαλής των τοξοτών παραπέμπουν σε βορειοσυριακά πρότυπα. Η ταινιωτή διακόσμηση στο σώμα των λιονταριών ή η διακόσμηση της χαίτης τους με δικτυωτό πλέγμα και αναγλυφικά εξάρματα που απαντάται στην ίδια ασπίδα και σε αυτή από την Ελεύθερνα είναι ασσυριακά χαρακτηριστικά, που απαντώνται και στους λέοντες της χάλκινης φαρέτρας από τη Φορτέτσα. Οι πτερωτοί λέοντες στην υπ' αριθμό 54 ασπίδα²⁴⁶ παραπέμπουν ωστόσο στο απλό, εξελληνισμένο στυλ του ανάγλυφου από το Καβούσι ενώ και τα ελάφια που βόσκουν παραπέμπουν στην ΠΓ/ΥΓ χάλκινη χέρνιβα από την Ελεύθερνα και στην πρωιμότερη ομάδα των αττικών χρυσών διαδημάτων. Το γνωστό κρητικό σχοινοειδές μοτίβο απαντάται επίσης συχνά στη διακόσμησή των ασπίδων²⁴⁷.

Θεωρούνται έργα κρητικού εργαστηρίου και ανήκουν, τουλάχιστον τα πρωιμότερα, στην πρωτοανατολίζουσα τεχνοτροπία της Κρήτης, τεχνοτροπία η οποία αναπτύχθηκε ήδη από τον 9^ο αι. π.Χ. μέσα από το συγκερασμό των πρώιμων ανατολικών επιρροών στην κρητική τέχνη και της επιβίωσης κρητομυκηναϊκών στοιχείων σε αυτή, και η οποία διαγράφεται μέσα από σειρά χρυσών κοσμημάτων και χάλκινων αντικειμένων κυρίως από το Ιδαίον Άντρο και από τάφους στην περιοχή της Κνωσού²⁴⁸ αλλά και από τον ιδιότυπο Πρωτογεωμετρικό Β ρυθμό που αναπτύσσεται στην Κνωσό την περίοδο ανάμεσα στο 850/840 π.Χ. και το 820/810 π.Χ.²⁴⁹. τεχνοτροπία η οποία θα οδηγήσει ένα

²⁴³ Βλ. Ιδιαίτερα, Cook (1964-1965), 932-939, Verbruggen (1981), Πλατάκης (1965).

²⁴⁴ Kunze, δ.π., αρ. 74, 32, πίν. 49.

²⁴⁵ Kunze, δ.π., αρ. 6, 8-12, πίν. 10-20 και σχ. 1.

²⁴⁶ Kunze, δ.π., 27, αρ. 54, πίν. 42.

²⁴⁷ Coldstream (1997), 383-384, Σταμπολίδης (1998), 115-116.

²⁴⁸ Στη σειρά αυτή εντάσσονται τα χρυσά κοσμήματα από το θολωτό τάφο του Κανιαλή Τεκκέ, η χάλκινη ζώνη και η φαρέτρα από τον τάφο Ρ της Φορτέτσας και το χάλκινο ανάγλυφο από το Καβούσι, επίσης η πώρινη ζωφόρος των Χανίων και το πτώρινο ανάγλυφο από το θολωτό τάφο του Κανιαλή Τεκκέ, βλ. Boardman (1961), 134-140, (1967), ιδιαίτερα 63-67, (1980), 56-63.

²⁴⁹ Brock (1957), 143, ο οποίος, αναφερόμενος στις νέες τάσεις που εμφανίζονται κατά την περίοδο αυτή στην κρητική τέχνη, θεωρεί ότι αυτές είναι αποτέλεσμα της άφιξης μίας νέας συντεχνίας ανατολιτών μεταλλοτεχνιτών στο νησί και υιοθετεί τον όρο «πρωτοανατολίζουσα» τεχνοτροπία για το χαρακτηρισμό της.

αιώνα περίπου αργότερα στην ανάπτυξη του κατεξοχήν ανατολίζοντος ρυθμού στην Κρήτη και την υπόλοιπη Ελλάδα.

Κατά τον 9^ο και 8^ο αι. π.Χ. η εμφάνιση της ασσυριακής δύναμης στην περιοχή της Εγγύς Ανατολής και η φοινικική εξάπλωση στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου αποτέλεσαν κατά κύριο λόγο τους παράγοντες εκείνους που καθόρισαν τις πρώιμες σχέσεις της Κρήτης με τον κόσμο της Ανατολής και ερμηνεύουν την πρώιμη εμφάνιση ή ορθότερα την επανεμφάνιση των ανατολικών επιρροών στην τέχνη της²⁵⁰. Η ανάδειξη της νέας δύναμης των Ασσυρίων, που ήδη στη διάρκεια της βασιλείας του Ashurnasirpal (884-858 π.Χ.) έχει φθάσει για πρώτη φορά στις ακτές της Μεσογείου και επί Tiglath-pileser III (745-727 π.Χ.) θα προκαλέσει την καταστροφή της Urartu, αλλά και την υποταγή της Τύρου και της Βύβλου, θα οδηγήσει τμήματα του πληθυσμού των πόλεων της Βόρειας και Δυτικής Συρίας, της Κιλικίας αλλά και των παράλιων πόλεων της φοινικικής ακτής στην αναζήτηση καλύτερων συνθηκών ζωής και στη μετακίνησή τους σε μέρη ήδη γνωστά. Η φοινικική εξάπλωση στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου, που εκδηλώνεται αρχικά κατά τη διάρκεια του 10^{ου}-9^{ου} αι. π.Χ. με τη μορφή σποραδικών επισκέψεων-αναζητήσεων ακολουθώντας οικείους δρόμους του παρελθόντος αρχής γενομένης από την Κύπρο και την Κρήτη και της οποίας το κατεξοχήν κύμα θα εγκαινιασθεί κατά τον 8^ο αι. π.Χ., φαίνεται να οφείλεται στους παραπάνω ή και στους παραπάνω λόγους.

Η Κρήτη έτσι, όπως και η Κύπρος, θα δεχθεί ιδιαίτερα πρώιμα τις ανατολικές επιδράσεις καθώς θα αποτελέσει μία από τις περιοχές εκείνες όπου οι ανατολίτες θα αναζητήσουν καταφύγιο αλλά και μία από αυτές που θα λειτουργήσουν ως κατάλληλος σταθμός για το διαμετακομιστικό εμπόριο της Ανατολής, ιδιαίτερα των Φοινίκων. Η εγκατάσταση ανατολιτών μεταλλοτεχνιτών στην Κρήτη, που τοποθετείται αρχικά στον ύστερο 9^ο αι. π.Χ. και ένα δεύτερο κύμα της υστερότερα στον 8^ο αι. π.Χ.²⁵¹, περιόδους αναταραχής και καταστροφών στην περιοχή της Εγγύς Ανατολής και εμφάνισης του πρωτοανατολίζοντος και του ανατολίζοντος ρυθμού στην κρητική τέχνη αντίστοιχα, διαπιστώνεται -αν όχι η πρωιμότερη για την οποία υπάρχουν μόνο ενδείξεις οι οποίες αφορούν στην κρητική τέχνη της περιόδου- και σε τομείς που αφορούν θρησκευτικές πεποιθήσεις και ταφικές πρακτικές. Το φοινικικό iερό στον Κομμό²⁵², η ομοιότητα ταφών στο νεκροταφείο των Αρκάδων με ανάλογες στο Carchemish²⁵³ και ιδιαίτερα η εύρεση τελευταία φοινικικού cippus σε στρώμα καταστροφής του 8^{ου}-7^{ου} αι. π.Χ. στη νεκρόπολη της Ελεύθερνας²⁵⁴ φαίνεται να επιβεβαιώνουν ότι Φοίνικες είχαν ζήσει και ταφεί στην Κρήτη.

²⁵⁰ Για τις σχέσεις της Κρήτης με την Κύπρο και την Εγγύς Ανατολή, βλ. τελευταία Karageorghis and Stampolidis (1997), Σταμπολίδης (1998) και Ανατολική Μεσόγειος (1998), όπου και συγκεντρωμένη σχετική βιβλιογραφία.

²⁵¹ Για την εγκατάσταση και το εργαστήριο ανατολιτών μεταλλοτεχνιτών στην Κρήτη, βλ. Boardman (1961), 134-140, (1967), ιδιαίτερα 63-67, (1980), 56-63, Coldstream (1997), 134-136 και 386-387, αντίθετη άποψη έχει διατυπώσει η Αγγ. Λεμπέση, βλ. σχετικά Lebessi (1975). Βλ. επίσης Σταμπολίδης (1998), 110-111, για την αντίθετη ερμηνεία σχετικά με το θολωτό τάφο στην περιοχή της Κνωσού που κατά τον Boardman επαναχρησιμοποιήθηκε από οικογένεια ανατολιτών τεχνιτών, βλ. Σταμπολίδης ό.π., 110.

²⁵² Shaw and Shaw (2000).

²⁵³ Boardman (1980), 60, Kurtz and Boardman (1994), 163.

²⁵⁴ Η εύρεσή του είναι ιδιαίτερα σημαντική γιατί είναι η πρώτη φορά που ένα cippus αυτής της εποχής βρίσκεται μέσα στο χρονολογημένο και κατεστραμμένο πλαίσιό του, βλ. σχετικά Βήμα 28.10.01, στη νεκρόπολη της Ελεύθερνας έχει βρεθεί παλαιότερα ένα ακόμα φοινικικό cippus του 7^{ου} αι. π.Χ. αλλά στην επιφάνεια του εδάφους, Stampolidis (1990). Φοινικικό cippus, ΜΓ/ΥΓ περιόδου, έχει βρεθεί επίσης και στο Βόρειο νεκροταφείο

Κοσμήματα

Τα κοσμήματα αποτελούν τη δεύτερη πολυπληθέστερη κατηγορία των χάλκινων κρητικών αντικειμένων (190/140) [πίν. Χ-ΧΙ] και μία από τις λίγες όπως και τα όπλα και οι τριποδικοί λέβητες που θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ως καθαρά γεωμετρικές.

Τα περισσότερα κοσμήματα προέρχονται από την Ανατολική Κρήτη, από το Βρόκαστρο (54), το Καρφί (51) και το Καβούσι (41+), ενώ σημαντικός είναι και ο αριθμός αυτών από τη Φορτέτσα (39/2) και το Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού (15/25). Απαντώνται κυρίως σε τάφους, σε ιερά (Κομμός, Σύμη Βιάννου) / λατρευτικά σπήλαια (Δικταίο, Ιδαίο, Ίνατος) και σπανιότερα σε οικισμούς (Βρόκαστρο, Καρφί, Κρουσώνας).

Οι πόρπες αποτελούν το πολυπληθέστερο είδος κοσμημάτων (99+/62), με πλέον δημοφιλή τύπο αυτόν της τοξωτής πόρπης με μικρό πλακίδιο πόρπωσης και πτολλαπλά εξάρματα στο τόξο. Οι πόρπες απαντώνται στους γνωστούς τύπους της πτειρωτικής Ελλάδας δεν απουσιάζουν όμως και οι νεωτερισμοί της κρητικής παραγωγής. Τρεις από τους τύπους της τοξωτής πόρπης αντιπροσωπεύονται στην Κρήτη με τα πρωιμότερα γνωστά παραδείγματα, ενώ και ο τύπος της πόρπης με ορθογώνιο πλακίδιο πόρπωσης, η νησιωτική παραλλαγή του αττικοβοιωτικού τύπου, απαντάται για πρώτη φορά στην Κρήτη. Οι περόνες είναι λιγότερες αριθμητικά (60/44) και αντίθετα με την ποικιλία που παρουσιάζουν οι πόρπες απαντώνται κυρίως σε ένα βασικό τύπο, αυτόν της περόνης με κοντό σχετικά στέλεχος και αμφικωνικό έξαρμα το οποίο ορίζεται από δύο ή τρεις οριζόντιους πλαστικούς δακτυλίους και δισκόσχημη κεφαλή, που είναι εγχώρια παραλλαγή του κύριου τύπου της υπόλοιπης Ελλάδας και θα κυριαρχήσει στην Κρήτη από τα τέλη του 9^{ου} αι. π.Χ. έως και τον 7^ο αι. π.Χ.

Τα δακτυλίδια είναι, αντίθετα με την υπόλοιπη Ελλάδα, ιδιαίτερα κοινά στην Κρήτη (17+/29), και απαντώνται επίσης στους γνωστούς τύπους του απλού συμπαγούς κρίκου ή αυτού από ταινιωτό έλασμα. Όσον αφορά στις άλλες κατηγορίες κοσμημάτων, αυτές αντιπροσωπεύονται με λίγα παραδείγματα, σφηκωτήρες (4), βραχιόλια (3), διαδήματα (2+) και περίαπτα (1).

της Κνωσού, Kourou and Karetou (1997), Αν. Μεσόγειος (1998), 276, αρ. 348 και ένα δεύτερο το οποίο τοποθετείται στην ΠρΑ περίοδο, Αν. Μεσόγειος, ο.π., 276, αρ. 349.

Εκτός από τους κοινούς τύπους κοσμημάτων αξιοσημείωτη είναι η παρουσία μεμονωμένων αλλά χαρακτηριστικών, τόσο της χρονικής περιόδου όσο και της γεωγραφικής προέλευσης, εισηγμένων κοσμημάτων. Τρεις πόρπες κυπριακού τύπου προέρχονται από το Βρόκαστρο (12^{ος}-10^{ος} αι. π.Χ.) ενώ μία άλλη από το Ιδαίον Άντρο είναι πιθανότατα ιταλικής καταγωγής (800-700 π.Χ.). Μία περόνη από το Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού πιθανόν έχει ανάλογη προέλευση (1150-1050 π.Χ.), μία δεύτερη από υπομινωικό τάφο στον Αγ. Ιωάννη Κνωσού παραπέμπει σε ανατολική/κυπριακή καταγωγή, ενώ μία τρίτη από το Δικταίον Άντρο ανήκει σε ανατολικό τύπο (ΥΠΜ-ΠΓ περίοδος). Τέλος ένα περίαπτο από το Λουριστάν, από τον τάφο Ρ της Φορτέτσας (μέσα 9^{ου}-μέσα 8^{ου} αι. π.Χ.) δηλώνει την πιο απομακρυσμένη πηγή εισαγωγών της Κρήτης κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.

Πόρπες.

Οι πόρπες απαντούν για πρώτη φορά κατά την Υστερομυκηναϊκή περίοδο ως μέσο στερέωσης του ενδύματος στο σώμα. Από την Υπομυκηναϊκή περίοδο και εξής, ιδιαίτερα κατά τον 8^ο αι. π.Χ., αποκτούν μεγαλύτερη διάδοση ενώ η χρήση τους φαίνεται να περιορίζεται, τουλάχιστον όσον αφορά στην Ελλάδα, από τα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ.²⁵⁵. Πόρπες έχουν βρεθεί σε ιερά και οικισμούς κυρίως όμως σε τάφους, τόσο σε γυναικείες όσο και σε ανδρικές ταφές συχνά σε μεγάλο αριθμό, σπάνια κατά ζεύγη, γεγονός που πιθανόν δηλώνει και τη χρήση τους ως μέσου στερέωσης του νεκρικού υφάσματος²⁵⁶.

Οι πιο σημαντικοί τύποι είναι²⁵⁷ α) η δοξαρωτή πόρπη, με τόξο απλό ή φυλλόσχημο παράλληλο προς τη βελόνα, στην οποία η απόσταση μεταξύ τόξου και βελόνας είναι σχεδόν ανάλογη της διαμέτρου της σπείρας: παραλλαγή του τύπου διαμορφώνει το ένα άκρο του τόξου ελαφρά υπερυψωμένο (Blinkenberg, τύπος I) β) η απλή τοξωτή, η οποία υστερότερα κοσμείται με ένα ή περισσότερα σφαιρικά ή αμφικωνικά εξάρματα στο τόξο (Blinkenberg, τύπος II-III) γ) η απτικοβοιωτική, με τετράπλευρο πλακίδιο πόρπωσης το οποίο φέρει εγχάρακτη κόσμηση και στις δύο πλευρές, τύπος που εμφανίζεται τον 9^ο αι. π.Χ. στην Αττική και θα κυριαρχήσει και υστερότερα (Blinkenberg, τύπος VIII) και δ) η οκτώσχημη, απλή ή διπλή, πόρπη με περίτεχνη αν και κατασκευαστικά απλή μορφή, της οποίας τα διακοσμητικά και λειτουργικά στοιχεία προκύπτουν από το τύλιγμα ενός μοναδικού σύρματος (Blinkenberg, τύπος XIV).

Στην Κρήτη το μεγαλύτερο σύνολο προέρχεται από το Βρόκαστρο (29), και παρουσιάζει αξιοσημείωτη ποικιλία, ενώ σημαντικός είναι και ο αριθμός από το Ιδαίον Άντρο (24) και το Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού (7/14). Τα περισσότερα δείγματα προέρχονται από τάφους και ιερά (Ιδαίον Άντρο, Δικταίο, Ιερό Κομμού, Σύμης, σπήλαιο Ειλειθύιας), σπανιότερα από οικισμούς (Καρφί (7), Βρόκαστρο (3)).

²⁵⁵ Blinkenberg (1926), 14, Schweitzer (1971), 201, Desborough (1995), 341-342.

²⁵⁶ Πόρπες σε ανδρικές ταφές έχουν βρεθεί σε υπομηκηναϊκούς τάφους στον Κεραμεικό (τάφος 33 και 43), Lorimer (1950), 339-340, Desborough, δ.π., 342. Βλ. επίσης Lorimer, δ.π., 340, όπου σημειώνεται η εύρεση δεκατριών πορπών σε μία υπομυκηναϊκή ταφή του Κεραμεικού (τάφος 108).

²⁵⁷ Για τις πόρπες γενικά και τους τύπους τους, βλ. Blinkenberg (1926) και Sapouna-Sakellarakis (1978). βλ. επίσης Desborough, δ.π., 346-351, εικ. 34, για τις πόρπες της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου.

Κατά την Υπομινωική και Πρωτογεωμετρική περίοδο στην Κρήτη απαντώνται δύο κύριοι τύποι. Ο τύπος της δοξαρωτής πόρπης, της οποίας η πρωιμότερη και απλούστερη μορφή η «πόρπη ασφαλείας», απαντάται αντίθετα με την υπόλοιπη Ελλάδα έως και τους πρώτους αιώνες της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου: όσον αφορά στην πόρπη με φυλλόσχημο τόξο αυτή δεν ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στην Κρήτη²⁵⁸. Πόρπες δοξαρωτού τύπου έχουν βρεθεί στο Καρφί²⁵⁹ και το Βρόκαστρο²⁶⁰. Η παραλλαγή του τύπου με το ένα άκρο του τόξου υπερυψωμένο είναι επίσης σχετικά σπάνια στην Κρήτη²⁶¹.

Ο δεύτερος τύπος και περισσότερο δημοφιλής είναι ο τύπος της τοξωτής πόρπης, γνωστός και καθ' όλη τη διάρκεια της Γεωμετρικής περιόδου, ιδιαίτερα διαδεδομένοι είναι οι τύποι III.10 και III.11 του Blinkenberg με μικρό πλακίδιο πόρπωσης και πολλαπλά εξάρματα στο τόξο²⁶². Ο τύπος της τοξωτής πόρπης παρουσιάζει αξιοσημείωτη ποικιλία στην Κρήτη²⁶³, όπου απαντώνται οι έντεκα από τους δεκατέσσερις τύπους του Blinkenberg. Τρεις παραλλαγές του (III.4, 9, 12) αντιπροσωπεύονται στην Κρήτη με τα πρωιμότερα γνωστά παραδείγματα²⁶⁴. Νεωτερισμό της κρητικής παραγωγής του πρώιμου 8^{ου} αι. π.Χ. αποτελεί επίσης και ο τύπος της πόρπης με υψηλό, ορθογώνιο πλακίδιο πόρπωσης²⁶⁵ (Blinkenberg, τύπος IV), ο οποίος απαντάται λίγο υστερότερα και στον αιγαιακό χώρο και φαίνεται να αποτελεί τη νησιωτική παραλλαγή του αττικοβοιωτικού τύπου²⁶⁶.

Κατά τη Γεωμετρική περίοδο απαντάται επίσης στην Κρήτη ο τύπος της οκτώσχημης πόρπης²⁶⁷, ο οποίος ωστόσο αντιπροσωπεύεται με ελάχιστα παραδείγματα²⁶⁸. Μία πόρπη προέρχεται από τη Φορτέτσα, με συνευρήματα του πρώιμου 8^{ου} αι. π.Χ.²⁶⁹, και είναι η πρωιμότερη γνωστή σε χώρο νοτιότερα της Θεσσαλίας, ενώ τρεις άλλες από το Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού²⁷⁰. Από το Ιδαίον Άντρο προέρχεται μια διπλή οκτώσχημη πόρπη, φτιαγμένη όλη από σύρμα, τυλιγμένο σε δύο ζεύγη αντιθετικών ελίκων γύρω από ένα διάστικτο στην περιφέρεια κεντρικό ομφαλό, τύπος επίσης γνωστός σε όλη τη διάρκεια της Γεωμετρικής περιόδου²⁷¹.

Αντιπροσωπευτικό δείγμα του αττικοβοιωτικού τύπου προέρχεται επίσης από την ίδια θέση, με εγχάρακτη παράσταση σχηματοποιημένου ρόδακα στο

²⁵⁸ Desborough (1995), 346-347, Snodgrass (1971), 250.

²⁵⁹ Pendlebury and Moneys-Coutts (1937-1938), 114, ap. 690, πίν. XXIX.2.

²⁶⁰ Hall (1914), 108, πίν. XIXA.

²⁶¹ Βλ. ενδεικτικά, Hall, ὁ.π., 99, πίν. XIXB, Βρόκαστρο.

²⁶² Coldstream (1997), 376-377.

²⁶³ Βλ. ενδεικτικά, Hall, ὁ.π., 167, πίν. XIXC, και 166, πίν. XIXE (πόρπες τοξωτού τύπου): ὁ.π., 169, πίν. XXA, 156, πίν. XXB (αξιοσημείωτη είναι η παρουσία του συγκεκριμένου τύπου στα ταφικά περιφράγματα του Βρόκαστρου αντίθετα με την απουσία του από τους θαλαμοειδείς τάφους της Ιδιαίς Θέσης, Hall, ὁ.π.), 167, πίν. XXG, 158, πίν. XXJ (πόρπες τοξωτού τύπου με πλαστικά εξάρματα στο τόξο).

²⁶⁴ Snodgrass (1971), 250. Βλ. και Schweitzer (1971), 201, ο οποίος χαρακτηρίζει την Κρήτη ως το κέντρο παραγωγής πορπών κατά τους πρώτους αιώνες της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου ενώ και υστερότερα, όπως σημειώνει, η παραγωγή τους συνεχίζει να παραμένει επικεντρωμένη στην Κρήτη.

²⁶⁵ Βλ. ενδεικτικά, Hall (1914), 157-158, πίν. XXH1-2.

²⁶⁶ Snodgrass (1971), 267.

²⁶⁷ Βλ. ενδεικτικά, KNC II, 553, 292.f31, εικ. 171, πίν. 286.

²⁶⁸ Ο τύπος απαντάται κυρίως στην ηπειρωτική Ελλάδα και σπανιότερα στον αιγαιακό χώρο, Blinkenberg (1926), 255.

²⁶⁹ Brock (1957), 54, 195, τάφος X, ap. 558, πίν. 37, ΜΓ περίοδος, Coldstream (1997), 137.

²⁷⁰ KNC II, 553, 75.f35, εικ. 159, 292.f31, εικ. 171, πίν. 286, 306.f19.

²⁷¹ Βλ. Γκαλανάκη (1986), 173-174, A.M.H. 261, πίν. 20β.

ορθογώνιο πλακίδιο πόρπωσης και τεθλασμένων γραμμών στο φυλλόσχημο τόξο της (700 π.Χ.²⁷²). Μοναδική στην Κρήτη είναι η πόρπη βοιωτικού τύπου, επίσης από το Ιδαίον Άντρο, με τη γνωστή εγχάρακτη παράσταση των Μολιόνων και του Ηρακλή στη μία πλευρά του πλακιδίου πόρπωσης και δύο τοξοτών και πλοίου στην άλλη και την επίσης εγχάρακτη γραμμική κόσμηση στο φυλλόσχημο τόξο, (700 π.Χ.²⁷³).

Από το Βρόκαστρο προέρχονται τρεις πόρπες με στενό, σχετικά υψηλό πλακίδιο πόρπωσης και δύο πλαστικά εξάρματα στο τόξο, κυπριακού τύπου (12°c-10°c αι. π.Χ.²⁷⁴), ενώ εξαιρετικής σημασίας για τη μοναδικότητά της στην Κρήτη είναι μία πόρπη ιταλικής προέλευσης με σωζόμενες δύο δισκοειδείς ψήφους από ελεφαντόδοντο στο τετράπλευρης διατομής τόξο της (800-700 π.Χ.²⁷⁵).

Περόνες

Οι περόνες είναι γνωστές ήδη από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, συναντώνται όμως με μεγαλύτερη συχνότητα από την Υστερομυκηναϊκή περίοδο. Κατά τη διάρκεια της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου και υστερότερα η διάδοση της χρήσης τους συνδέθηκε με την επικράτηση ενός νέου γυναικείου ενδύματος του δωρικού πέπλου, το οποίο απαιτούσε στερέωση στους ώμους. Η χρήση των περονών, όπως και αυτή του δωρικού ενδύματος, περιορίζεται στην Ελλάδα μετά τον 5^ο αι. π.Χ.²⁷⁶ Οι περόνες πιθανόν να χρησιμοποιήθηκαν όχι μόνο για τη στερέωση του ενδύματος αλλά κάποιες από αυτές και ως κοσμήματα κόμης, σε συνδυασμό με διαδήματα ή καλύμματα κεφαλής, όπως υποδηλώνει η θέση εύρεσης ορισμένων κοντά στο κρανίο του νεκρού²⁷⁷.

Απαντώνται με μεγαλύτερη συχνότητα σε τάφους, μεμονωμένες ή κατά ζεύγη, στις περισσότερες περιπτώσεις σε γυναικείες ταφές δεν απουσιάζουν όμως και περιπτώσεις που έχουν βρεθεί σε ανδρικές, αλλά εκεί βρίσκονται στο ύψος του στήθους και όχι στους ώμους²⁷⁸. Ο τρόπος χρήσης τους επιβεβαιώνεται και από παραστάσεις αγγείων από τον 6^ο αι. π.Χ. με τις πιο γνωστές αυτές στο αγγείο François, όπου απεικονίζεται ο τρόπος κατά τον οποίο τις φορούσαν (η κεφαλή της περόνης ήταν προς τα κάτω ενώ η βελόνα προς τα επάνω έτσι, ώστε να συγκρατεί το βάρος του υφάσματος²⁷⁹) αλλά και σε έργα πλαστικής από τον πρώιμο 5^ο αι. π.Χ. όπου διαπιστώνεται η χρήση τους ως μέσων συγκράτησης των ανδρικών χλαμύδων επί του στήθους²⁸⁰.

Ο πιο κοινός τύπος περονών, που απαντάται από την ΥΕΙΙΙΓ περίοδο, έχει στέλεχος που απολήγει στο άνω μέρος του σε δισκόμορφη κεφαλή, ενώ λίγο πιο κάτω από αυτό αναπτύσσεται σφαιρικό έξαρμα. Κατά τη διάρκεια της Γεωμετρικής

²⁷² Γκαλανάκη ο.π., 174, A.E. 553/84, πίν. 21α.

²⁷³ Blinkenberg (1926), 163-169, Schweitzer (1971), 209-210, Γκαλανάκη ο.π., 174-175, πίν. 22-23.

²⁷⁴ Hall, ο.π., 137, πίν. XXC, Blinkenberg, ο.π., 4-75, ap. 19a, c, d.

²⁷⁵ Γκαλανάκη, ο.π., 174, A.M.H. 3049, πίν. 21β.

²⁷⁶ Γενικά για τις περόνες, βλ. Jacobsthal (1956).

²⁷⁷ Για τις περόνες κόμης, βλ. Jacobsthal, ο.π., 91-92.

²⁷⁸ Όπως σε δύο υπομυκηναϊκούς τάφους στον Κεραμεικό (τάφος 2 και 24), Jacobsthal, ο.π., 95, Desborough (1995), 341.

²⁷⁹ Jacobsthal, ο.π., 106-109 και εικ. 331-332.

²⁸⁰ ο.π., 105-106 και εικ. 330.

περιόδου ο τύπος πλουτίζεται με περισσότερα εξάρματα και πλαστικούς δακτυλίους στο στέλεχος και πάνω από το δίσκο²⁸¹.

Στην Κρήτη το μεγαλύτερο σύνολο προέρχεται από τη Φορτέτσα (18), το Καβούσι και το Καρφί (16), ενώ σημαντικός είναι και ο αριθμός τους από το Βρόκαστρο και το Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού (15). Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία περονών κατά ζεύγη σε τάφους της Φορτέτσας²⁸², ενώ ένα ανάλογο ζεύγος προέρχεται επίσης από τάφο στο Βρόκαστρο²⁸³.

Οι περόνες προέρχονται κυρίως από τάφους, στην Κρήτη δεν έχουν βρεθεί περόνες που να συνδέονται με βεβαιότητα με ανδρικές ταφές. Σχετικά μικρός είναι ο αριθμός τους από το ιερό στη Σύμη Βιάννου (5) και τον Κομμό (2), όπως και από το Δικταίον Άντρο (3). Δεν απουσιάζουν επίσης και παραδείγματα από οικισμούς, σπάνια όμως, από το Καρφί (7)²⁸⁴, τον Κρουσώνα (2)²⁸⁵ και το Βρόκαστρο (1)²⁸⁶.

Κατά την Υπομινωική και Πρωτογεωμετρική περίοδο οι περόνες απαντώνται στους γνωστούς τύπους της ηπειρωτικής Ελλάδας. Οι πρωιμότερες έχουν στέλεχος κυκλικής διατομής το οποίο απολήγει σε σχεδόν αδιαμόρφωτη κεφαλή ή δισκόσχημη κάτω από την οποία διαμορφώνεται ελλειψοειδές ή σφαιρικό έξαρμα, ενώ κατά την Πρωτογεωμετρική περίοδο το στέλεχος έχει ορθογώνια διατομή η οποία βαθμιαία διαμορφώνεται σε κυκλική με σφαιρικό ή αμφικωνικό έξαρμα. Αντιπροσωπευτικά είναι τα παραδείγματα από το Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού και το Καβούσι²⁸⁷.

Κατά τη Γεωμετρική περίοδο ο πιο κοινός τύπος είναι αυτός που φαίνεται να εισάγεται με την υπ' αριθμό 378 χάλκινη περόνη από τη Φορτέτσα στα τέλη του 9^{ου} αι. π.Χ.²⁸⁸, με μικρή δισκόσχημη κεφαλή και μακρύ αμφικωνικό έξαρμα το οποίο ορίζεται από δύο ή τρεις οριζόντιους πλαστικούς δακτυλίους. Αντιπροσωπευτικά παραδείγματα προέρχονται από το Βρόκαστρο²⁸⁹. Ο τύπος αποτελεί εγχώρια παραλλαγή του βασικού τύπου της ηπειρωτικής Ελλάδας και συνεχίζει να εμφανίζεται έως και τον 7^ο αι. π.Χ.²⁹⁰.

Εκτός από τις περόνες του κοινού κρητικού τύπου αξιοσημείωτες είναι τρεις πρώιμες. Η πρώτη προέρχεται από υπομινωικό τάφο στην περιοχή του Αγ. Ιωάννη Κνωσού και πρόκειται για μακριά, λεπτή περόνη χωρίς έξαρμα, με στέλεχος τετράγωνης διατομής στο ανώτερο τμήμα του και κυκλικής στο

²⁸¹ Για τους τύπους των περονών της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, βλ. Jacobsthal, δ.π., Desborough, δ.π., 340-346, εικ. 32-33, Snodgrass (1971), 226-228, εικ. 81. Κατά τον Jacobsthal, δ.π., 4-5, τα βασικά στοιχεία για τη χρονολόγηση των περονών είναι το στέλεχος (διατομή), το έξαρμα (σχήμα) και η κεφαλή (σχήμα). Οι υπόμυκηναίκες και πρωτογεωμετρικές περόνες έχουν στέλεχος κυκλικής διατομής, απλή σχεδόν αδιαμόρφωτη κεφαλή (ΥΠΜΥΚ) ή δισκόσχημη, κάτω από την οποία διαμορφώνεται συμφυές σχεδόν έξαρμα. Οι γεωμετρικές περόνες αντίθετα έχουν στέλεχος ορθογώνιας διατομής το οποίο βαθμιαία διαμορφώνεται στο κατώτερο τμήμα σε κυκλικής, δισκόσχημη ή σφαιρική κεφαλή και αμφικωνικό ή σφαιρικό σαφώς διακρινόμενο έξαρμα.

²⁸² Brock (1957), 28, τάφος III, αρ. 250, 251, 34, τάφος L, αρ. 338 (ΠΓ), 59, τάφος VIII, αρ. 635, 66, τάφος TFT, αρ. 728, (ΜΓ/ΥΑ).

²⁸³ Hall, δ.π., 162, ταφικός περίβολος IV, τέλη Γ περιόδου.

²⁸⁴ Pendlebury and Moneys-Coutts (1937-1938), 119.

²⁸⁵ Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη (1987).

²⁸⁶ Hall (1914), 108, δωμ. 13, αρ. 3, εικ. 58C.

²⁸⁷ KNC, 26.f3, εικ. 158, πίν. 270, Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού, Gesell et al. (1991), 155, τάφος 12, αρ. V88.145, πίν. 60c (ΥΠΜ) και V88.136, πίν. 60b (ΠΓ), Καβούσι.

²⁸⁸ Brock, δ.π., 38, τάφος OD, αρ. 378, πίν. 22' Brock , δ.π., 195, τύπος 4 (ΠρΓΒ περίοδος).

²⁸⁹ Hall (1914), 104, εικ. 58B-C.

²⁹⁰ Coldstream (1997), 136, 376.

κατώτερο, (μήκ.: 0,36μ.) και με ελεφαντοστέινη κεφαλή²⁹¹ η οποία υποδηλώνει ανατολική/κυπριακή προέλευση²⁹². Η δεύτερη προέρχεται από το Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού και πρόκειται για κεφαλή περόνης σε σχήμα τετράκτινου τροχού, τύπου ιδιαίτερα σπάνιου στην Ελλάδα, πιθανότατα ιταλικής προέλευσης, του 1150-1050 π.Χ.²⁹³. Η τελευταία, από το Δικταίον Άντρο, είναι αξιοσημείωτη για τη διαμόρφωση του ανώτερου τμήματος του στελέχους σε σχηματοποιημένο πτηνό, πιθανότατα ανατολικού τύπου. Ανάλογη έχει βρεθεί σε τάφο της Κνωσού ο οποίος χρονολογείται στην ΥπM-ΠρΓ περίοδο²⁹⁴.

Δακτυλίδια

Τα δακτυλίδια είναι γνωστά από τη Νεολιθική περίοδο σε απλή μορφή κατασκευασμένα από ταινιωτό έλασμα και συγκαταλέγονται ανάμεσα στα παλαιότερα κοσμήματα που χρησιμοποιήθηκαν.

Αντίθετα με την υπόλοιπη Ελλάδα, όπου τα δακτυλίδια απαντώνται σχεδόν αποκλειστικά σε θέσεις βόρεια της Αττικής, στην Κρήτη η εικόνα είναι εντελώς διαφορετική²⁹⁵. Τα δακτυλίδια είναι αρκετά κοινά και αποτελούν την τρίτη πολυτπληθέστερη κατηγορία κοσμημάτων κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Ο μεγαλύτερος αριθμός προέρχεται από το Καρφί (18) και το Βρόκαστρο (9) ενώ λίγα δείγματα (1-4) έχουν δώσει άλλες θέσεις. Τα περισσότερα από αυτά χρησιμοποιήθηκαν ως ταφικά κτερίσματα, όπως δείχνει ο χώρος εύρεσής τους²⁹⁶. Σημαντική είναι και η παρουσία τους σε οικισμούς, στο Καρφί (7) και το Βρόκαστρο (4), ενώ σπανιότερα αποτέλεσαν αναθήματα σε ιερά. Μεμονωμένα παραδείγματα προέρχονται από το ιερό στον Κομμό και τη Σύμη Βιάννου, ενώ μεγαλύτερος είναι ο αριθμός από το Δικταίον Άντρο.

Τα περισσότερα είναι απλοί, συμπαγείς, ακόσμητοι κρίκοι²⁹⁷, ή ανήκουν στον απλό τύπο δακτυλιδιού από ταινιωτό έλασμα²⁹⁸. Τα τελευταία μπορεί να έχουν ανοιχτά άκρα ή απολήξεις που επικαλύπτουν η μία την άλλη, ακόσμητα ή με εγχάρακτη ή έκτυπη διακόσμηση. Η δυνατότητα ωστόσο ακριβούς χρονολόγησης των παραπάνω τύπων, ιδιαίτερα όταν προέρχονται από διαταραγμένα στρώματα, ή απόδοσής τους σε συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο είναι περιορισμένη, καθώς οι τύποι αυτοί είναι κοινοί καθ' όλη τη διάρκεια της

²⁹¹ Hood and Coldstream (1968), 210, 212, αρ. B.5, εικ. 4, πίν. 54f-g.

²⁹² Τόσο το ελεφαντοστό, υλικό εξαιρετικά σπάνιο κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου το οποίο όπως είναι γνωστό εισαγόταν από την Ανατολή, όσο και η ύπαρξη ανάλογης περόνης σε τάφο στο Κούριον, μέσα του 11^{ου} αι. π.Χ., παραπέμπουν στην ανατολική/κυπριακή καταγωγή του αντικειμένου, Desborough (1995), 343-344.

²⁹³ KNC, 200.f5, εικ. 164, πίν. 275, βλ. και KNC II, 526-528, όπου και συγκεντρωμένα παραδείγματα του τύπου από την υπόλοιπη Ελλάδα.

²⁹⁴ Boardman (1961), 32-33, αρ. 146, εικ. 14, πίν. XIII.

²⁹⁵ Desborough, δ.π., 352, ιδιαίτερα στην Αθήνα και το Λευκαντί είναι αξιοσημείωτη η σχεδόν καθολική έλλειψη δακτυλιδιών από οποιοδήποτε μέταλλο. Ανάλογη εικόνα με την Κρήτη παρουσιάζουν τα Δωδεκάνησα αλλά και η Αργολίδα.

²⁹⁶ Συχνά συνόδευαν τις ταφές περισσότερα του ενός, όπως σε υστερογεωμετρική παιδική ταφή από τα Χανιά, όπου μικρά δακτυλίδια βρέθηκαν περασμένα στα δάκτυλα και των δύο χεριών, Nivioύ-Kινδελή κ.ά (1988).

²⁹⁷ Βλ. ενδεικτικά, KNC, 26.f2, εικ. 158, πίν. 270, με ΥπM/ΠΠρΓ συνευρήματα, Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού.

²⁹⁸ Βλ. ενδεικτικά, Boardman (1961), 39-40, αρ. 173, 168-171, 166, εικ. 17, Δικταίον Άντρο.

Γεωμετρικής περιόδου, αλλά και υστερότερα σε όλη την Ελλάδα και δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερες παραλλαγές²⁹⁹.

Εκτός από τους παραπάνω κοινούς τύπους απαντώνται στην Κρήτη δύο ακόμη σχετικά σπάνιοι τύποι χαρακτηριστικοί της Υπομινωικής και Πρωτογεωμετρικής (;) περιόδου. Ο πρώτος είναι αυτός με ελλειψοειδή-γωνιώδη σφενδόνη, που είναι γνωστός από τη μυκηναϊκή παράδοση. Ο τύπος αντιπροσωπεύεται στην Κρήτη από τρία παραδείγματα. Το ένα προέρχεται από τον οικισμό στο Καρφί, το δεύτερο από το Δικταίον Άντρο, με στικτούς ρόδακες, και το τελευταίο από το Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού, ΥΠΜ/ΠρΓ περιόδου³⁰⁰. Ο δεύτερος τύπος δακτυλιδιού είναι αυτός με δύο αντίνωτες σπείρες ως σφενδόνη, ο οποίος θεωρείται βόρειας καταγωγής. Δακτυλίδια αυτού του τύπου έχουν βρεθεί στη Βεργίνα (πιθανόν 10^{ος} αι. π.Χ.), σε τάφους στον Εξάλοφο Θεσσαλίας (1100 π.Χ.), στον Ελαφότοπο Ηπείρου, επίσης στον Κεραμεικό, στο Λευκαντί και στις Μυκήνες³⁰¹. Στην Κρήτη ο τύπος αντιπροσωπεύεται από ένα δείγμα από το ιερό της Σύμης Βιάννου, Υπομινωικής περιόδου ή 10^{ου} αι. π.Χ.³⁰².

Διαδήματα

Από το ιερό της Σύμης Βιάννου προέρχονται τα μοναδικά γνωστά παραδείγματα διαδημάτων της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στην Κρήτη. Πρόκειται για δύο τουλάχιστον ταινιωτά διαδήματα με έκτυπη διακόσμηση στικτών τριγώνων σε συνεχή σειρά ανάμεσα στις στικτές παρυφές κάθε διαδήματος (ΠρΓ περιόδου)³⁰³.

Περίαπτα

Το μοναδικό γνωστό χάλκινο περίαπτο από την Κρήτη προέρχεται από τον τάφο Ρ της Φορτέτσας, (μέσα 9^{ου}-μέσα 8^{ου} αι. π.Χ.³⁰⁴). Πρόκειται για δακτυλιόσχημο περίαπτο στο κέντρο του οποίου εικονίζεται γυμνή γυναικεία μορφή, ιστάμενη κατ' ενώπιον με εκτεταμένα τα χέρια προς τα πλάγια, ενώ πάνω και εκατέρωθεν αυτής εικονίζονται δύο λιοντάρια. Ο τύπος είναι γνωστός στο Λουριστάν από όπου φαίνεται ότι εισήχθη το περίαπτο³⁰⁵.

²⁹⁹ Desborough (1995), 351.

³⁰⁰ Pendlebury and Money-Coutts (1937-1938), 91, K.68, αρ. 439, πίν. XXIX.2, Καρφί Boardman (1961), 37, 39, 41, αρ. 190, εικ. 18, πίν. XIV, Δικταίον Άντρο KNC, 26.f1, εικ. 158, Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού, χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος σύνδεσης της σφενδόνης με τον κρίκο με ένα ή δύο μικρά καρφιά. Τρία όμοιου τύπου χρυσά δακτυλίδια προέρχονται από το θολωτό τάφο Α στα Μουλιανά Σητείας, Ξανθουδίδης (1904), 37, εικ. 8, από ανάλογο τάφο στο Βρόκαστρο, Hall (1914), 138, εικ.82 και από την Πραισό, Bosanquet (1901-1902), 248, εικ. 16.

³⁰¹ Desborough (1995), 351-352, Ιακωβίδης (1970), 293-294.

³⁰² Λεμπέση (1981)a, 394, πίν. 259γ.

³⁰³ Λεμπέση (1988), 262.

³⁰⁴ Brock (1957), 136, 199, τάφος Ρ, αρ. 1570, πίν. 114.

³⁰⁵ Βλ. επίσης Coldstream (1997), 386 και Hoffman (1997), 29, όπου και συγκεντρωμένη βιβλιογραφία σχετικά με την καταγωγή του αντικειμένου.

Βραχιόλια / Σφηκωτήρες

Όσον αφορά στις άλλες κατηγορίες κοσμημάτων, αυτές αντιπροσωπεύονται από ελάχιστα παραδείγματα. Από το Καβούσι³⁰⁶ προέρχεται ένα βραχιόλι από στρεπτό σύρμα, ένα δεύτερο ανάλογο από το Βρόκαστρο³⁰⁷ και ένα ακόμα από γεωμετρικό θολωτό τάφο στον Άγ. Ιωάννη Φαιστού³⁰⁸. Τέσσερις σφηκωτήρες επίσης προέρχονται από το Καρφί³⁰⁹.

³⁰⁶ Boyd (1901), 133-134, 136, θολωτός τάφος 3, εικ. 3.

³⁰⁷ Hall (1914), 143, θαλαμοειδής τάφος III, αρ. 10, εικ. 85E.

³⁰⁸ Βασιλάκης (1994/1996), 336.

³⁰⁹ Pendlebury and Money-Coutts (1937-1938), 113, 119, αρ. 162, 163, 164, 390, πίν. XXVIII.1 και 3.

Άλλα

Δίσκοι (Φάλαρα)

Χάλκινοι δίσκοι οι οποίοι διαμορφώνουν στο κεντρικό τους τμήμα κυρτόκοιλο ομφαλό, γνωστοί και με το γενικό χαρακτηρισμό φάλαρα³¹⁰, απαντώνται κυρίως σε ιερά και σε τάφους από τον ύστερο 13^ο αι. π.Χ. Οι δίσκοι αυτοί, οι οποίοι ποικίλουν σε μέγεθος και σε σχήμα, φέρουν συχνά στο κέντρο του ομφαλού μικρή διαμπερή οπή ή και περισσότερες της μίας στο περιχείλωμα του δίσκου και διακοσμηση έκκρουστων στιγμών ή κύκλων στη ζώνη ανάμεσα στον ομφαλό και στο περιχείλωμα ή μόνο στο περιχείλωμα Σπανιότερα κάποιοι από αυτούς σώζουν επίμηκες στέλεχος προσαρμοσμένο στο κέντρο του ομφαλού.

Τα χάλκινα αυτά αντικείμενα, των οποίων η ακριβής χρήση δεν είναι γνωστή, έχουν ερμηνευθεί ως αναθηματικές μικρογραφικές ασπίδες, ως ομφάλια ασπίδων, διακοσμητικά εξαρτήματα σκευής αλόγων, επίρραπτα, κύμβαλα, τύμπανα είτε ως εξαρτήματα ζώνης ή κράνους³¹¹. Η πιθανότερη ερμηνεία είναι ότι παρόμοιοι τύποι θα μπορούσαν να έχουν χρησιμοποιηθεί για διαφορετικούς ή για περισσότερους από ένα σκοπούς και για το λόγο αυτό η χρήση του κάθε αντικειμένου αυτής της κατηγορίας θα πρέπει να προσδιορισθεί βάση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών και των συνευρημάτων του³¹².

Χάλκινα αντικείμενα αυτής της κατηγορίας, η οποία αριθμεί πλέον των διακοσίων παραδειγμάτων εκ των οποίων το μεγαλύτερο σύνολο προέρχεται από την Ολυμπία³¹³, απαντώνται συχνά στην Κρήτη από όπου προέρχεται το

³¹⁰ Ο όρος συχνά χρησιμοποιείται για τα αντικείμενα αυτής της κατηγορίας ουσιαστικά όμως δηλώνει τα μετάλλινα προσαρτήματα που προσαρμόζονταν πάνω στη φορβειά κυρίως στο μέτωπο των αλόγων, τα οποία τις περισσότερες φορές είχαν τη μορφή ασπιδίσκης. Ο ρόλος τους ήταν πρακτικός, γιατί διευκόλυναν τη στερέωση των ιμάντων, αλλά και διακοσμητικός, βλ. Φάκλαρης (1986), για τη σχετική ορολογία της σκευής των αλόγων.

³¹¹ Γενικά για την κατηγορία αυτών των αντικειμένων, βλ. Snodgrass (1964), 37-51, όπου συγκεντρωμένα παραδείγματα και εκτενής σχολιασμός για τις διαφορετικές ερμηνείες χρήσης τους, βλ. επίσης KNC II, 522-524.

³¹² Snodgrass, δ.π., 38.

³¹³ Fellmann (1983).

πρωιμότερο γνωστό παράδειγμα, από τον τάφο Β στα Μουλιανά Σητείας, YMIIIB περιόδου³¹⁴. Απαντώνται κυρίως σε ιερά και τάφους, ενώ μεμονωμένα παραδείγματα έχουν βρεθεί σε οικισμούς στο Βρόκαστρο³¹⁵ και στο Καρφί³¹⁶.

Από το Ιδαίον Άντρο³¹⁷ και το ιερό της Σύμης Βιάννου³¹⁸ αναφέρεται ένας σημαντικός αριθμός αντικειμένων τα οποία χαρακτηρίζονται ως ασπίδια ή δισκία επίσης από το Δικταίο, εκ των οποίων πολλά φέρουν διακόσμηση έκκρουστων στιγμών στη ζώνη ανάμεσα στον ομφαλό και στο περιχείλωμα ή μόνο στο περιχείλωμα, τα οποία ταυτίζονται με μικρογραφικές αναθηματικές ασπίδες κυρίως λόγω του μεγέθους τους (διάμ. 0,042μ.-0,08μ.), 8^{ος} / 7^{ος} αι. π.Χ. ³¹⁹. Οι οπές ωστόσο που φέρουν στο περιχείλωμά τους δεν αποκλείουν τη χρήση τους και ως επίρραπτων. Μικρός αριθμός επίσης έχει βρεθεί και στο ιερό στον Κομμό. Ένας χάλκινος δίσκος με κυρτόκοιλο ομφαλό και μικρή διαμπερή οπή στο κέντρο του έχει βρεθεί σε πρωτογεωμετρικό αποθέτη του ιερού του 9^{ου} αι. π.Χ., και ένας δεύτερος σε σχήμα βοιωτικής ασπίδας με δύο οπές στη μία πλευρά του και έκκρουστη διακόσμηση σε ολόκληρη την επιφάνεια³²⁰. Επίσης χαρακτηρίζονται ως αναθηματικά επίρραπτα σε σχήμα μικρογραφικής ασπίδας³²¹.

Ανάλογα αντικείμενα συναντώνται επίσης και σε τάφους, στο Καρφί³²², το Βρόκαστρο³²³, τη Φορτέτσα³²⁴ και το Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού³²⁵. Από υπομινωικό τάφο του Βόρειου νεκροταφείου προέρχεται χάλκινος δίσκος με κυρτόκοιλο ομφαλό ο οποίος σώζει και το επίμηκες στέλεχος προσαρμοσμένο στο κέντρο του τελευταίου. Ερμηνεύεται ως ομφάλιο ασπίδας³²⁶, το κεντρικό δηλαδή μετάλλινο τμήμα για την ενίσχυση των ασπίδων οι οποίες ήταν κατά το μεγαλύτερο τμήμα τους κατασκευασμένες από φθαρτά υλικά³²⁷.

Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα επίσης ανάλογου δίσκου, το οποίο σώζει μικρή διαμπερή οπή στο κέντρο του ομφαλού και ερμηνεύεται ως διακοσμητικό εξάρτημα ιπποσκευής, φάλαρο, προέρχεται από το Βρόκαστρο³²⁸.

³¹⁴ Ξανθουδίδης (1904), 47-48, εικ. 11, όπου και εκτενής αναφορά σχετικά με τη χρήση αυτών των αντικειμένων ως κύμβαλα.

³¹⁵ Hall (1914), 100, δωμ. 8, αρ. 2, 102, δωμ. 11, αρ. 6, εικ. 58H.

³¹⁶ Pendlebury and Money-Coutts (1937-1938), 133, αρ. 249, 252, 265, 419, πίν. XXIX.1.

³¹⁷ Σακελλαράκης (1983), (1984).

³¹⁸ Λεμπέση ΠΑΕ 1972-1987.

³¹⁹ Boardman (1961), 49-55, εικ. 24-25 και Snodgrass, θ.π., 38, όπου σχετική αναφορά για τη συγκεκριμένη ερμηνεία των αντικειμένων. Δεκατρία ανάλογα αντικείμενα με κυρτόκοιλο ομφαλό, τα οποία χαρακτηρίζονται ως μικρογραφικές ασπίδες, προέρχονται από το Παλαίκαστρο, Benton (1939-40), 54, αρ. 17-29, πίν. 27,17 και 29, 29, έντεκα ανάλογα προέρχονται επίσης από την Πραισό, Benton, θ.π., 56.

³²⁰ Dabney (2000), 344, αρ. 2, πίν. 5.4, 5.9, επίρραπτο, πρόκειται για ένα από τα λίγα ασφαλώς χρονολογημένα αναθηματικά παραδείγματα αυτής της κατηγορίας, 345, αρ. 14, πίν. 5.5, 5.9, επίρραπτο σε σχήμα βοιωτικής ασπίδας.

³²¹ Dabney, θ.π., 342.

³²² Pendlebury and Money-Coutts (1937-1938), 113, 119, αρ. 169, 183, 184, πίν. XXVIII.1.

³²³ Hall (1914), 100, δωμ. 8, αρ. 2, 102, δωμ. 11, αρ. 6, εικ. 58H, 143, θαλαμοειδής τάφος III, αρ. 1, εικ. 85N.

³²⁴ Brock (1957), 137, 200, τάφος P, αρ. 1585, 1588.

³²⁵ KNC, 186.f6, 201.f6, εικ. 163, πίν. 274.

³²⁶ KNC, 186.f6, εικ. 163, πίν. 274.

³²⁷ Snodgrass (1964), 38.

³²⁸ Hall (1914), 102, αρ. 6, εικ. 58H, βλ. επίσης Secunda (1982). Ως φάλαρο χαρακτηρίζεται επίσης και χάλκινο αντικείμενο από το Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού, KNC, 219.f112, εικ. 168 (ΠΠρΓ περίοδος).

Εργαλεία

Χάλκινα εργαλεία απαντώνται στην Κρήτη σε σχετικά μικρό αριθμό (13/48) [πίν. XII-XIII]. Προέρχονται κυρίως από τον οικισμό στο Καρφί³²⁹ (34), σε περιορισμένο αριθμό από τάφους στο Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού³³⁰, το Βρόκαστρο³³¹, τη Φορτέτσα³³² και αλλού ενώ μικρός αριθμός προέρχεται επίσης από το Δικταίον Άντρο³³³ και από το ιερό στον Κομμό³³⁴. Τα μαχαίρια αποτελούν την πολυτπληθέστερη κατηγορία ενώ σημαντικός είναι επίσης ο αριθμός των λαβίδων³³⁵, απαντώνται ακόμη πτριόνια, σμίλες, δρεπάνια, σπάτουλες και σκεπτάρνια στους γνωστούς τύπους της Ύστερης Εποχής του Χαλκού³³⁶.

Μικρά φυλλόσχημα αναθηματικά εργαλεία από λεπτό συνήθως έλασμα χαλκού, τα οποία μοιάζουν με τις σύγχρονες μακρόστενες και χωρίς λαβή σπάτουλες, αποτελούν συχνό ανάθημα στο ιερό της Σύμης Βιάννου³³⁷. Τα πολυάριθμα αναθηματικά εργαλεία σε συνδυασμό με το απότυμη από τη γωνία ταλάντου, τα κατάλοιπα χύτευσης χαλκού και τα αποτυχημένα κατά τη χύτευση ειδώλια ζώων και ανδρικών μορφών που έχουν βρεθεί στο ιερό της Σύμης, οδηγούν στην υπόθεση για ύπαρξη εργαστηρίου μεταλλοτεχνίας στον περίγυρο του ιερού. Οι σχετικές ενδείξεις ανήκουν τόσο στη μινωική όσο και στην πρώιμη ελληνική φάση της λειτουργίας του. Πιθανότερη είναι η εποχική παραμονή στο ιερό μεταλλοτεχνιών πιθανότατα κατά την περίοδο 1100 π.Χ.-600 π.Χ. καθώς τα περισσότερα χάλκινα χυτά αναθήματα καλύπτουν αυτό το χρονικό διάστημα³³⁸.

Διπλοί πελέκεις

Δύο μικρά ομοιώματα διπλών πελέκεων βρέθηκαν μαζί με άλλα χάλκινα αντικείμενα Γεωμετρικής περιόδου, μία περόνη, μία πόρπη και ένα τετράκτινο τροχό, σε ταφικό πήθο στις Βρύσες Κυδωνίας³³⁹. Αναθηματικοί διπλοί πελέκεις έχουν βρεθεί επίσης στο σπήλαιο Ειλειθυίας στην Ίνατο, Γεωμετρικής περιόδου³⁴⁰,

³²⁹ Pendlebury and Money-Coutts (1937-1938), 115-116, 120-121, πίν. XXVIII.2, XXIX.1-2.

³³⁰ KNC, 201.f18, εικ. 164, πίν. 280, 86.f1, εικ. 160, πίν. 271, 126.f7, πίν. 273.

³³¹ Hall, ὁ.π., 138, αρ. 7, 143, αρ. 2, 156, αρ. 2, 166, αρ. 3.

³³² Brock (1957), 196.

³³³ Boardman (1961), 18-19, 21, αρ. 72-73, εικ. 5, πίν. X.

³³⁴ Schwab (2000), 392, αρ. 7-9.

³³⁵ Αξιοσημείωτη είναι η εύρεση δύο λαβίδων σε ταφική πυρά (πυρά Α/ΛΛ) στη νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας στην Ελεύθερνα, οι οποίες πιθανότατα χρησίμευσαν για τη συλλογή των απανθρακωμένων οστών, βλ. Σταμπολίδης (1993), 69-70, αρ. 8-9 και (1996), 55-56, αρ. 27-28, εικ. 106-107.

³³⁶ Βλ. Petrie (1917), Deshayes (1960), Evely (1993).

³³⁷ Λεμπέση (1983), 356, πίν. 239^a.

³³⁸ Λεμπέση, (1983), 366 και (1991)a, 313.

³³⁹ Αλεξίου (1960), 271, πίν. 234γ, Hood (1965), όπου σημειώνεται τόπος εύρεσης η θέση Λογάδες.

³⁴⁰ Αλεξίου (1963), 397-398.

στον οικισμό στο Καρφί³⁴¹ μαζί με άλλα λατρευτικά αντικείμενα (11^{ος} αι. π.Χ.) καθώς και στο ιερό του Διός Θενάτα στην Αμνισό, σε μελανό στρώμα τέφρας και αφιερωμάτων (ΥΜ-ΥΓ περίοδος) και αποτελούν ενδεικτικά στοιχεία της επιβίωσης της μινωικής παράδοσης³⁴².

Περίαπτο από το σπήλαιο του Ψυχρού

Από το Δικταίον Άντρο προέρχεται ένα χάλκινο περίαπτο σε μορφή δικέφαλου ζώου, πιθανότατα σκύλου, με πολύ μακριούς λαιμούς ενωμένους αντιθετικά και συμμετρικά. Στο σημείο που ενώνονται οι λαιμοί των δύο ζώων υπάρχει οριζόντια διαμπερής οπή κάτω από την οποία εκφύονται δύο κοντά πόδια χωρίς ενδιάμεση υποδήλωση κορμού³⁴³. Πρόκειται για αναθηματικό περίαπτο με πιθανό θρησκευτικό ή αποτροπαϊκό χαρακτήρα ή και απλά διακοσμητικό. Το περίαπτο χρονολογείται στη Γεωμετρική περίοδο, βάσει των τεχνοτροπικών και μορφολογικών στοιχείων, καθώς ανάλογο δεν είναι γνωστό από τη Μινωική και Γεωμετρική Κρήτη ή την ηπειρωτική Ελλάδα³⁴⁴. Ο τύπος ωστόσο των δικέφαλων ζώων, του οποίου η καταγωγή ανάγεται στο Ιράν ή τη Μεσοποταμία, συναντάται στην Κρήτη ήδη από την Προανακτορική περίοδο τόσο στην πηλοπλαστική όσο και τη σφραγιδογλυφία³⁴⁵.

Ζώνη της Φορτέτσας

Η χάλκινη ζώνη της Φορτέτσας³⁴⁶ βρέθηκε μέσα σε ταφικό πίθο στον τάφο Ρ μαζί με κεραμική της ΠρΓΒ-ΠΓ περιόδου και ανήκει σε έναν τύπο γνωστό από την κρητική αρχαϊκή πλαστική, την κυρία της Auxerre, τη θεά του Πρινιά, τον κούρο των Δελφών, ο οποίος ανάγεται σε ανατολικά πρότυπα. Η ζώνη φέρει κεντρική παράσταση ιερού/ναού «εν σχήματι θυρώματος» μέσα στο οποίο αποδίδονται σε κατατομή μία ανδρική μορφή και δύο γυναικείες εκατέρωθεν αυτής ενδεδυμένες με τον παραδοσιακό κρητικό τρόπο. Το κεντρικό θέμα πλαισιώνεται από τοξότες οι οποίοι μάχονται εναντίον πολεμιστών σε άρματα. Το θέμα είναι ιδιαίτερο κοινό στην ανατολική τέχνη, γνωστό από τα ανάγλυφα του Ashurnasirpal και τις φοινικικές φιάλες³⁴⁷, και συναντάται και στην πώρινη ζωφόρο των Χανίων³⁴⁸.

³⁴¹ Pendlebury and Money-Coutts (1937-1938), 118, 121, αρ. 248, 555, πίν. XXIX.1.

³⁴² Schäfer (1992), 230, αρ. D.1.b18, D.1.b19, πίν. 76,3-4 και 103,10-11. Βλ. επίσης Korré (1971), 431-435, όπου και συγκεντρωμένα παραδείγματα πήλινων, λίθινων, χάλκινων και σιδερένιων διπλών πελέκεων ιστορικών χρόνων και απεικονίσεων τους στην αγγειογραφία.

³⁴³ Boardman (1961), 10, υποσημ. 2, A.M.H. 712 και Πιλάλη-Παπαστερίου (1977), πίν. 23α-β, όπου και εκτενής σχολιασμός του ειδωλίου.

³⁴⁴ Πιλάλη-Παπαστερίου, δ.π., 105-106 και υποσ. 4, όπου εκτενής σχολιασμός σχετικά με τη χρονολόγησή του.

³⁴⁵ Πιλάλη-Παπαστερίου, δ.π.

³⁴⁶ Brock (1957), 134-135 και 197-199, τάφος Ρ, αρ. 1568, πίν. 115, 168. Βλ. επίσης Boardman (1961), 134-136, εικ. 51A και (1967).

³⁴⁷ Βλ. υποσημ. 346.

³⁴⁸ Θεοφανείδης (1956).

Η ζώνη τοποθετείται από τους Boardman³⁴⁹ και Coldstream³⁵⁰ στο δεύτερο ήμισυ του 8^{ου} αι. π.Χ. και η κατασκευή της αποδίδεται σε εργαστήριο ανατολιτών καλλιτεχνών που είχαν εγκατασταθεί στην Κνωσό τον ύστερο 9^ο αι. π.Χ. Αντίθετη άποψη σχετικά με το εργαστήριο των ανατολιτών καλλιτεχνών έχει διατυπώσει η Λεμπέση³⁵¹, η οποία θεωρεί τη ζώνη της Φορτέτσας έργο κρητικού εργαστηρίου και την τοποθετηθεί στο πρώτο ήμισυ 8^{ου} αι. π.Χ.³⁵². Κατά την ίδια ίσως η ανάμνηση ενός πραγματικού γεγονότος, όπως η νικητήρια έκβαση μάχης με τη βοήθεια των πολιούχων θεοτήτων, η οποία ενδεχομένως εορταζόταν κάθε χρόνο και η επανάληψή της να στάθηκε πηγή έμπνευσης για τον τεχνίτη της ζώνης: σε αυτή την περίπτωση, αν η ερμηνεία είναι σωστή, το θέμα ταιριάζει για την κόσμηση μίας ζώνης πολεμιστή.

Χάλκινο ανάγλυφο από το Καβούσι

Χάλκινα τμήματα επένδυσης με ανάγλυφη εικονιστική διακόσμηση βρέθηκαν σε συλημένο θολωτό τάφο στο Καβούσι μαζί με κεραμική του 750-680 π.Χ. περίπου³⁵³. Από το χάλκινο ανάγλυφο σώζονται τμήματα από επτά τουλάχιστον ζωφόρους, με μικρότερα διάχωρα στα άκρα τους, στις οποίες εικονίζονται σειρές από κρανοφόρες σφίγγες, γρύπες και πολεμιστές που μάχονται με ένα ή δύο λιοντάρια, θεματολόγιο που απαντάται και σε άλλα έργα της περιόδου³⁵⁴. Κατά τον Coldstream³⁵⁵ το ανάγλυφο ακολουθεί την κνωσιακή ανατολίζουσα παράδοση και ιδιαίτερα αντιπροσωπεύει το υστερογεωμετρικό στάδιο της κνωσιακής σχολής.

Εξάρτημα ιπποσκευής

Από το ιερό της Σύμης Βιάννου προέρχεται χάλκινο χυτό πλακίδιο ιπποσκευής σε σχήμα ταλάντου που κοσμείται με ανάγλυφο λιοντάρι σε κατατομή προς τα αριστερά πάνω από τη ράχη του οποίου αποδίδεται πιττηνό (700 π.Χ.³⁵⁶). Το πλακίδιο ταυτίζεται με ψάλιον/παραγγαθίδιον, δηλαδή με το ένα από τα δύο πλαϊνά εξαρτήματα του χαλινού που τα διαπερνά εγκάρσια ο άξονάς του, όπως δείχνει η μεγάλη στρογγυλή οπή στο στέρνο του λιονταριού. Τα δύο σωζόμενα από τα τέσσερα καρφιά στις ισάριθμες κεραίες του πλακιδίου προϋποθέτουν την προσήλωσή του σε δέρμα τριγωνικού σχήματος που θα συνδεόταν με τους ιμάντες του περιστομίου, του κεκρυφάλου και της κορυφαίας³⁵⁷, κατά το ανάλογο

³⁴⁹ Boardman (1980), 56-57.

³⁵⁰ Coldstream (1997), 134-136.

³⁵¹ Lebessi (1975), Λεμπέση (1980), 93-94.

³⁵² Λεμπέση (1987)β, 130.

³⁵³ Boyd (1901), 147-148, εικ. 10-11, επίσης Kunze (1931), 218, εικ. 31.

³⁵⁴ Βλ. σελ. 58.

³⁵⁵ Coldstream (1997), 380.

³⁵⁶ Λεμπέση (1996), 315-316, πίν. 150β.

³⁵⁷ Για τη σχετική ορολογία, βλ. Φάκλαρης (1986).

ασσυριακών προτύπων γνωστών από ανακτορικά ανάγλυφα της εποχής του Ashurnasirpal II (884 π.Χ.-858 π.Χ.) ή του Sanherib (704π.Χ.-681π.Χ.).

Ωστόσο αν τα πρότυπα του ψαλίου από τη Σύμη όσον αφορά στη σύνδεσή του με τους Ιμάντες εντοπίζονται στην Ανατολή, το σχήμα και το εικονιστικό του θέμα είναι κρητικής επίνοιας και κρητικού εργαστηρίου ήταν ο συγκεκριμένος χαλινός καθώς παράλληλα του δεν υπάρχουν στον ελληνικό χώρο ή την Κύπρο. Όσον αφορά στο σχήμα του, αυτό αποκλίνει από τα ορθογωνίου σχήματος ανατολικά παράλληλα, με την κοίλανση των τεσσάρων παρυφών, ενώ όσον αφορά στο εικονιστικό του θέμα αυτό δεν απαντάται στο θεματολόγιο των ανατολικών παραγναθιδίων. Επίσης στο κρητικό παράδειγμα δεν υιοθετείται η τεχνική του περίτμητου αναγλύφου που χαρακτηρίζει τα θηριόμορφα παραγναθίδια της τέχνης του Λουριστάν³⁵⁸.

Σείστρο

Το σείστρο από το ιερό της Σύμης Βιάννου αποτελεί το μοναδικό γνωστό χάλκινο σείστρο από την Κρήτη. Το σείστρο, το οποίο είναι κοίλο, χυτευμένο με την άμεση τεχνική του χαμένου κεριού, σώζει εκτός του συμπιεσμένου τετράπλευρου κεντρικού τμήματός του την απαρχή της λαβής και τη σύμφυτη βάση της επίστεψης, με τέσσερις συμφυείς κρίκους και με δύο λεπτότερους περασμένους στον ένα. Στις δύο κύριες όψεις εικονίζεται ανάγλυφη αθωρική κεφαλή και από μία όρθια γυμνή γυναικεία μορφή σε πιο έξεργο ανάγλυφο στις στενές πλευρές του³⁵⁹. Πρόκειται για εισηγμένο συροπαλαιστινιακό σείστρο με αιγυπτιαζόντα χαρακτηριστικά, ενός τύπου της 18^{ης} δυναστείας και πιθανής χρονολόγησης μεταξύ του 9^{ου} και του 7^{ου} αι. π.Χ.³⁶⁰

Η προσφορά του σε κρητικό ιερό μπορεί να είχε την αξία του εξωτικού ακριβού αναθήματος, αλλά είναι πολύ πιθανό να χρησιμοποιήθηκε στο ιερό της Σύμης όπως και στον τόπο της προέλευσής του, να συνόδευε δηλαδή η μουσική του σείστρου τις τελετουργίες ενηλικίωσης των νέων κατά το ανάλογο του διαύλου ή της φόρμιγγας, όπως δείχνει η εικονογραφία των χάλκινων ανδρικών ειδωλίων από το ιερό. Ωστόσο η ανάλογη χρήση του εισηγμένου σείστρου δεν συνέλκει κατ' ανάγκη και τη σημειωτική αξία που είχαν οι μορφές του στον τόπο της κατασκευής. Η σημασιολογική μεταβολή της όρθιας, γυμνής, γυναικείας μορφής του σείστρου, η οποία και ανταποκρινόταν στο είδος των τελετουργιών που γίνονταν στο ιερό της ανάθεσής του ήταν εφικτή, καθώς κύρια εικονογραφικά χαρακτηριστικά της ανταποκρινόταν στην αντίληψη του κρητικού αποδέκτη/αναθέτη του σείστρου για τη θεά Αφροδίτη που συλλατρευόταν με τον Ερμή στο ιερό της Σύμης υπό τη γονιμική-ερωτική της ιδιότητα³⁶¹.

³⁵⁸ Λεμπέση, θ.π.

³⁵⁹ Λεμπέση (2000), 363-364, αρ. 398 (Κατάλογος) και 175-176 (Μελέτες).

³⁶⁰ Σχετικά με τον τόπο προέλευσης του αντικειμένου και τη σύνδεσή του με ανατολικά εργαστήρια, βλ. Λεμπέση, θ.π.

³⁶¹ Λεμπέση, θ.π.

Σκήπτρο

Χάλκινη απόληξη σκήπτρου, κατά την ανασκαφέα, προέρχεται επίσης από το ιερό της Σύμης Βιάννου (ΥΓ/ΠρΑ³⁶²), του οποίου εικονογραφικά στοιχεία παραπέμπουν στο κηρύκειο-σύμβολο του Ερμή. Η παρουσία του σκήπτρου, ιδιαίτερα σε χώρο ιερού, είναι σημαντική, καθώς ανάλογα παραδείγματα στον ελλαδικό χώρο κατά τους ιστορικούς χρόνους απουσιάζουν. Τα μοναδικά γνωστά ανήκουν στην Εποχή του Χαλκού, ένα κυπριακό σκήπτρο προέρχεται από τάφο του 9^{ου} αι. π.Χ. στο Λευκαντί ενώ άλλα γνωστά παραδείγματα προέρχονται από την Κύπρο³⁶³.

³⁶² Λεμπέση (1974), 225-226, πίν. 168γ και (1996), 317.

³⁶³ Kourou (1993), η οποία υποστηρίζει ότι τα σκήπτρα των Σκοτεινών Αιώνων από την Κύπρο και το Λευκαντί ανήκαν σε άτομα που ήταν επιφορτισμένα με τον έλεγχο της παραγωγής μετάλλινων αντικειμένων.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η Κρήτη κατείχε πάντα μία ξεχωριστή θέση στην ιστορία του αρχαιοελληνικού κόσμου και πολιτισμού. Η ιδιαιτερότητά της καθορίσθηκε κατά κύριο λόγο από τρεις παράγοντες: από τη γεωγραφική της θέση, που της επέτρεψε να αποφύγει αναταραχές και καταστροφές που έπληξαν άλλες περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας και του Αιγαίου αλλά και να αναπτύξει πρώιμα επαφές με τον κόσμο της Εγγύς Ανατολής και την Κύπρο, από τη σχεδόν απόλυτη αυτάρκεια της, που την οδήγησε να στραφεί κυρίως προς το εσωτερικό της παρά προς τον κόσμο έξω από αυτήν και από την ισχυρή τοπική της παράδοση, η οποία διαδραμάτιζε πάντα τον κυρίαρχο ρόλο στην εξέλιξη της τέχνης της.

Οι παραπάνω παράγοντες καθόρισαν και την εξέλιξη της κρητικής χαλκουργίας η οποία, αντίθετα με αυτήν της υπόλοιπης Ελλάδας, χαρακτηρίζεται από την ιδιαίτερα πρώιμη ανάπτυξή της, τη διαμόρφωσή της μέσα από το συγκερασμό ετερογενών στοιχείων, τον πολύμορφο χαρακτήρα και την αδιάλειπτη συνέχεια της.

Κατά την Υπομινιακή περίοδο η παραγωγή χάλκινων αντικειμένων, αν και μειωμένη, συνεχίζεται στην Κρήτη η οποία παραμένει ανεπηρέαστη σχεδόν από τα γεγονότα που ερήμωσαν την υπόλοιπη Ελλάδα. Τα περισσότερα χάλκινα αντικείμενα προέρχονται από την Ανατολική Κρήτη, από οικισμούς που ιδρύονται ή συνεχίζουν να κατοικούνται αυτή την περίοδο, από το Καρφί, το Βρόκαστρο, το Καβούσι και κυρίως από τάφους των παραπάνω θέσεων και από λιγοστούς σπηλαιώδεις στην περιοχή της Σητείας. Αντίθετα, από το Δικταίον Άντρο πολύ λίγα χάλκινα αντικείμενα μπορούν με βεβαιότητα να αποδοθούν στην Υπομινιακή περίοδο. Από την Κεντρική Κρήτη χάλκινα αντικείμενα προέρχονται κυρίως από το Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού και το Ιδαίον Άντρο, ενώ σποραδικά απαντώνται σε άλλες θέσεις, στο ιερό της Κάτω Σύμης Βιάννου, την Αμνισό, την Αγ. Τριάδα και αλλού. Κατά την περίοδο αυτή αξιοσημείωτη είναι η σχεδόν απόλυτη απουσία υλικού, τουλάχιστον γνωστού, από τη Δυτική Κρήτη.

Τα χάλκινα έργα μικροπλαστικής της περιόδου συνεχίζουν ουσιαστικά χωρίς διακοπή την πορεία της μετανακτορικής παράδοσης. Οι ανδρικές μορφές στον τύπο του λατρευτή/λατρευτή-πολεμιστή με το παραδοσιακό μινωικό σχήμα τελετουργικής χειρονομίας, αλλά και οι ανάλογες γυναικείες, οι οποίες απαντούν ωστόσο σε ιδιαίτερα περιορισμένο αριθμό, με τις χαρακτηριστικές μινωικές ενδυμασίες και λατρευτικές χειρονομίες, αποτελούν τους κύριους τύπους της

περιόδου. Τα αγγεία είναι σχετικά ολιγάριθμα, ανάμεσά τους αξιοσημείωτα είναι ο σφυρήλατος αμφοροειδής κρατήρας από την Παντάνασσα Αμαρίου και ο τεφροδόχος λέβητας από την Τύλισο που αποτελεί και ένα από τα πρωιμότερα παραδείγματα καύσης στην Κρήτη. Ένας σημαντικός αριθμός πρόχων από το Ιδαίον Άντρον με λωτόσχημη διακόσμηση στις λαβές, δημιουργίες Αιγυπτίων τεχνιτών, αποτελεί τις πρωιμότερες βέβαιες εισαγωγές της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στην Κρήτη και επιβεβαιώνει την, έστω και περιορισμένης κλίμακας, συνέχεια των επαφών της Κρήτης με την Ανατολή.

Πολυπληθέστερα είναι τα κοσμήματα αλλά και τα όπλα, κυρίως από τάφους της Ανατολικής Κρήτης, τα οποία απαντώνται στους γνωστούς τύπους της κυρίως Ελλάδας, κοινούς από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Τρεις πόρπτες κυπριακού τύπου, με στενό σχετικά υψηλό πλακίδιο πόρπτωσης και δύο πλαστικά εξάρματα στο τόξο, από το Βρόκαστρο, επιβεβαιώνουν τη συνέχεια των επαφών με την Κύπρο, η οποία μαρτυρείται εξάλλου κατά κύριο λόγο από τη συνέχεια παραγωγής χάλκινων αντικειμένων, καθώς η Κύπρος υπήρξε η κύρια πηγή του μετάλλου για την Κρήτη. Μία περόνη με ελαφαντοστέινη κεφαλή από τάφο του Αγ. Ιωάννη Κνωσού, όπως και μία δεύτερη από το Δικταίον Άντρον παραπέμπουν σε ανατολική καταγωγή ενώ μία τρίτη από το Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού με κεφαλή σε σχήμα τετράκτινου τροχού είναι πιθανότατα ιταλικής καταγωγής. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης μεμονωμένα χάλκινα αντικείμενα, όπως ο τετράπλευρος υποστάτης και τα κυπριακού τύπου όπλα από τον τάφο T.201 του Βόρειου νεκροταφείου της Κνωσού, που υποδηλώνουν ότι χάλκινα αντικείμενα της περιόδου έφταναν πιθανόν στην Κρήτη όχι μόνο μέσω εμπορικών συναλλαγών.

Κατά την Πρωτογεωμετρική περίοδο παρατηρείται μία αξιοσημείωτη πρόοδος στην κρητική χαλκουργία. Η παραγωγή των χάλκινων αντικειμένων αυξάνεται σημαντικά, ενώ ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η συγκέντρωση των περισσοτέρων από αυτά στην περιοχή της Κνωσού (Βόρειο νεκροταφείο, Φορτέτσα, Αμπελόκηποι) και της Ίδης (Ιδαίον Άντρο, Ελεύθερνα κ.λπ.) σημαντικός είναι επίσης ο αριθμός αυτών από το ιερό της Κάτω Σύμης Βιάννου.

Αντίθετα με το σχετικά μικρό αριθμό των χρονολογούμενων στην Υπομινιακή περίοδο ειδωλίων και την περιορισμένη τυπολογική ποικιλία τους, κατά την Πρωτογεωμετρική περίοδο ο αριθμός τους είναι σημαντικός, ενώ αξιοσημείωτη είναι και η μεγάλη ποικιλομορφία τους η οποία και καθιστά δύσκολη την κατάταξή τους σε τύπους. Η νέα δυναμική θεώρηση της ανθρώπινης μορφής σύμφωνα με τις αρχές του γεωμετρικού ρυθμού, αλλά και η επιβίωση δομικών στοιχείων της μινωικής πλαστικής χαρακτηρίζουν τα έργα της περιόδου και προσδιορίζουν τον πολύμορφο χαρακτήρα της κρητικής μικροπλαστικής. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν το ειδώλιο αυλητή από το ιερό της Κάτω Σύμης Βιάννου, καθώς φαίνεται να αποτελεί την πταλαιότερη εικόνα αυλητή της αρχαιοελληνικής τέχνης, και αυτό της ανθρώπινης μορφής από το Βρόκαστρο στο οποίο επιβιώνει η γνωστή μινωική λατρευτική στάση των υψηλών χεριών.

Χάλκινα αγγεία των οποίων οι τύποι έλκουν την καταγωγή τους από την Κύπρο και την Εγγύς Ανατολή αποτελούν μάρτυρες της ενίσχυσης των επαφών της Κρήτης με την Κύπρο και της έναρξης μίας νέας περιόδου, από τον 9^ο αι. π.Χ. και μετά, στις σχέσεις της με την Ανατολή λόγω της δραστηριότητας των Φοινίκων εμπόρων που κατά την περίοδο αυτή εξαπλώνονται στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου. Ήμισφαιρικές ακόσμητες φιάλες, οι οποίες γνωρίζουν ιδιαίτερη διάδοση στην Κύπρο, απαντώνται στην Κρήτη, ιδιαίτερα στους τάφους της Φορτέτσας, από την Πρωτογεωμετρική Α περίοδο, εκ των οποίων ιδιαίτερα σημαντική είναι η γνωστή ημισφαιρική φιάλη με φοινικική επιγραφή από τον τάφο J του Βόρειου νεκροταφείου της Κνωσού. Επίσης λέβητες με λωτόσχημη διακόσμηση στις λαβές, τύπος επίσης γνωστός από παραδείγματα της κυπριακής

μεταλλοτεχνίας, απαντώνται σε μεμονωμένα παραδείγματα στην Ελεύθερνα και το Άδελε Ρεθύμνου, ενώ αντιπροσωπευτικά της περιόδου είναι επίσης ένα χάλκινο φιαλίδιο φοινικικού τύπου από το Ιδαίον Άντρο και μία situla από την ίδια θέση.

Οι χάλκινοι υποστάτες, οι οποίοι αντιπροσωπεύονται στην Κρήτη με ένα από τα μεγαλύτερα σύνολα στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου, απαντώνται από την Πρωτογεωμετρική περίοδο. Θεωρούνται έργα τοπικού εργαστηρίου και ως έργα εξαίρετης τεχνικής και ιδιαίτερα πολύτιμα επιβεβαιώνουν το υψηλό επίπεδο της κρητικής χαλκουργίας, ενώ παράλληλα επιβεβαιώνουν τις πρώιμες και μακρόχρονες επαφές της Κρήτης με την Κύπρο. Όσον αφορά στις άλλες κατηγορίες αντικειμένων, τα κοσμήματα συνεχίζουν να απαντούν στους γνωστούς τύπους της ηπειρωτικής Ελλάδας όπως και τα όπλα τα οποία όμως απαντούν σπανιότατα πια σε χαλκό.

Μετά τη σημαντική αυτή περίοδο ακολούθησε μία σχετικά σύντομη, δύο γενεών περίπου, κατά την οποία δεν σημειώθηκε τόσο θεαματική πρόοδος. Όσον αφορά στις επαφές με την Ανατολή διαπιστώνεται σχετική στασιμότητα, καθώς λίγα προϊόντα φτάνουν στην Κρήτη σε σύγκριση με τον 9^ο αι. π.Χ. Η ύφεση αυτή πιθανόν να οφείλεται σε μέρει στη μειωμένη δραστηριότητα των Φοινίκων εμπόρων λόγω των καταστροφών και των αναταραχών που προκάλεσαν, κατά την περίοδο αυτή, οι Ασσύριοι στην περιοχή της Εγγύς Ανατολής.

Από τα μέσα περίπου του 8^{ου} αι. π.Χ. όμως διαπιστώνεται μία θεαματική πρόοδος της κρητικής χαλκουργίας η οποία γνωρίζει τη μεγαλύτερη περίοδο ακμής της. Τα χάλκινα ειδώλια αυτή την περίοδο συνεχίζουν να παράγονται σε σημαντικό αριθμό και η κρητική χαλκοπλαστική δημιουργεί ειδώλια καθαρά γεωμετρικά, μορφές στις οποίες συνυπάρχουν οι γεωμετρικές αρχές δομής με ανατολικές επιδράσεις και επιμέρους στοιχεία μινωίζοντος ύφους, διαμορφώνει τον εικονογραφικό τύπο του κούρου, όπως διαπιστώνεται στο ανάλογο χάλκινο ειδώλιο από το ιερό της Κάτω Σύμης Βιάννου, αλλά και δημιουργεί σφυρήλατες μορφές μεγάλου μεγέθους, όπως της Τριάδας της Δρήρου και προαναγγέλλει τα χαρακτηριστικά της δαιδαλικής τέχνης.

Τα χάλκινα αγγεία αντίθετα αντιπροσωπεύουν σχεδόν στο σύνολό τους ανατολικές εισαγωγές ή τοπικές μιμήσεις τους. Οι ημισφαιρικές ακόσμητες φιάλες, όπως και τα αγγεία με λωτόσχημη διακόσμηση στις λαβές απαντώνται και κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, ιδιαίτερη διάδοση γνωρίζουν οι φοινικικού τύπου φιάλες, εκ των οποίων σημαντικός αριθμός αποδίδεται σε κρητικά εργαστήρια, απαντώνται επίσης ομφαλωτές φιάλες σε διάφορες παραλλαγές καθώς και αβαθείς φιάλες με Ω-σχημη λαβή. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι τις πτολυπληθέστερες κατηγορίες χάλκινων αγγείων αντιπροσωπεύουν οι φιάλες και οι τριποδικοί λέβητες, αντικείμενα με διαφορετική καταγωγή και πρότυπα, τα οποία κατασκευάζονται την ίδια περίοδο και πιθανότατα στα ίδια εργαστήρια αποδεικνύοντας το υψηλό επίπεδο της κρητικής χαλκουργίας. Το ιδιαίτερα σημαντικό σύνολο εξάλλου των χάλκινων υποστατών από το Ιδαίον Άντρο, το οποίο δίνει τη συνέχεια της σειράς αυτής της κατηγορίας αντικειμένων στην Κρήτη έως και τα τέλη της Γεωμετρικής περιόδου, επιβεβαιώνει την τοπική παραγωγή και αυτής της κατηγορίας αλλά και την εξέχουσα θέση της περιοχής του Ιδαίου στην ιστορία της κρητικής χαλκουργίας.

Οι ονομαζόμενες ασπίδες τύπου Ιδαίου Άντρου, αντικείμενα τα οποία απαντώνται σχεδόν αποκλειστικά στην Κρήτη, με ένα μοναδικό εικονιστικό θεματολόγιο που δεν απαντάται αλλού, αποτελούν τα κατεξοχήν αντικείμενα στα οποία διαπιστώνεται η ανατολική επιρροή. Το αν τα αντικείμενα αυτά ή κάποια από αυτά υπήρξαν προϊόντα εμπορίου ή κατασκευάστηκαν στην Κρήτη από ανατολίτες τεχνίτες ή ντόπιους μαθητές τους δεν είναι πάντα εύκολο να διαπιστωθεί, όπως άλλωστε και για αρκετά από τα αντικείμενα άλλων κατηγοριών, είναι σαφές όμως ότι στα πρωιμότερα αντικείμενα της κατηγορίας η ανατολική

επίδραση είναι έντονη αντίθετα με τα υστερότερα, όπου ο τοπικός χαρακτήρας έχει διαμορφωθεί.

Όσον αφορά στα εργαστήρια αυτό το οποίο διαφαίνεται είναι η ύπαρξη δύο σαφώς διακρινόμενων ομάδων αντικειμένων, αυτής που διατηρεί τα ελληνικά/κρητικά χαρακτηριστικά και αντιπροσωπεύεται κυρίως από το σύνολο των χάλκινων αντικειμένων του ιερού της Σύμης Βιάννου και αυτής που παρουσιάζει ανάλογα χαρακτηριστικά συγκερασμένα με έντονα ανατολικά στοιχεία και αντιπροσωπεύεται κυρίως από το σύνολο της περιοχής του Ιδαίου Άντρου. Πλανόδιοι χαλκοτεχνίτες, οι οποίοι δραστηριοποιούνταν κυρίως στις περιοχές των μεγάλων ιερών, κατασκεύαζαν αντικείμενα ανάλογα με τις προτιμήσεις των λάτρεων-αναθετών που υπαγόρευε και ο χαρακτήρας της λατρείας και του τελετουργικού των συγκεκριμένων χώρων, γεγονός που φαίνεται να ερμηνεύει και τη διασπορά μεμονωμένων τις περισσότερες φορές ανάλογων αντικειμένων εκτός των παραπάνω θέσεων, ενώ μεμονωμένα αντικείμενα τα οποία τοποθετούνταν ως κτερίσματα στους τάφους αποτελούσαν παραγγελίες επιφανών προφανώς ατόμων, τα οποία δήλωναν την οικονομική ευμάρεια των κατόχων τους.

Αντίθετα με τη συγκέντρωση μεγάλου αριθμού χάλκινων αντικειμένων στο ιερό της Σύμης Βιάννου και στο Ιδαίο Άντρο, η οποία υπαγορεύεται και από το χαρακτήρα των συγκεκριμένων χώρων, αξιοσημείωτος είναι ο σχετικά μικρός αριθμός χάλκινων αντικειμένων από το Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού σε σχέση με αυτόν από τους τάφους της Φορτέτσας και τη νεκρόπολη της Ελεύθερνας, από όπου προέρχεται σημαντικός αριθμός και ιδιαίτερα ανατολικών ή ανατολιζόντων χάλκινων αντικειμένων.

Η ανάπτυξη που γνώρισε η κρητική χαλκουργία, ιδιαίτερα κατά την περίοδο ακμής της, αποδίδεται από τους περισσότερους μελετητές στην επαφή της Κρήτης με την Ανατολή, της οποίας η επιρροή διαγράφεται σαφέστατα στη χαλκουργία της περιόδου. Η Κρήτη αν και δεν διαδραμάτισε ποτέ σημαντικό ενεργό ρόλο στο εμπόριο της Ανατολικής Μεσογείου δέχτηκε πρωιμότερα από άλλες περιοχές της Ελλάδας την επιρροή της Ανατολής, ιδιαίτερα κατά τον 9^ο και 8^ο αι. π.Χ., περίοδο κατά την οποία η δραστηριότητα των Φοινίκων εμπόρων εκτείνεται και στη Δυτική Μεσόγειο, καθώς απέκτησε ένα καινούριο ρόλο ως ενδιάμεσος σταθμός μεταξύ της Ανατολικής Μεσογείου και των προσοδοφόρων αγορών της Δύσης. Κατά τον 9^ο και 8^ο αι. π.Χ. φαίνεται να τοποθετείται και η εγκατάσταση ανατολιτών στο νησί που διαπιστώνεται όχι μόνο από το σημαντικό αριθμό ανατολικών και ανατολιζόντων αντικειμένων, αλλά ανιχνεύεται και μέσα από θρησκευτικές πεποιθήσεις και ταφικές πρακτικές. Ωστόσο ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι οι ανατολικές επιρροές, οι οποίες είναι έντονες αρχικά αλλά σταδιακά αναπλάθονται, αναδημιουργούνται και «εξελληνίζονται», διαπιστώνονται μόνο στα χάλκινα αγγεία της περιόδου και στα καλύμματά τους ή στις ονομαζόμενες ασπίδες τύπου Ιδαίου Άντρου, αντικείμενα που προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά, όπως σημειώθηκε παραπάνω, από τους τάφους της Φορτέτσας, τη νεκρόπολη της Ελεύθερνας και από το Ιδαίο Άντρο. Αντίθετα στο ιερό της Σύμης Βιάννου, ιερό με διαφορετικό χαρακτήρα λατρείας και τελετουργικό από αυτό του Ιδαίου όπως δηλώνει ο χαρακτήρας των αναθημάτων, το οποίο και έχει δώσει το μεγαλύτερο σύνολο χάλκινων αντικειμένων της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου της Κρήτης, η απουσία ανατολικών ή ανατολιζόντων αντικειμένων, τουλάχιστον γνωστών, είναι εντυπωσιακή. Αυτό το οποίο διαπιστώνεται κατά συνέπεια είναι η επιρροή της Ανατολής αλλά και της ηπειρωτικής Ελλάδας όπως και η επιβίωση της μινωικής παράδοσης.

Η κρητική χαλκουργία φαίνεται έτσι να εξελίσσεται μέσα από την παράλληλη ύπαρξη διαφορετικών τεχνοτροπιών, να διαμορφώνεται μέσα από το συγκερασμό ετερογενών στοιχείων, στον οποίο η τοπική παράδοση διαδραμάτιζε πάντα τον κυρίαρχο ρόλο, και να δημιουργεί νεωτερισμούς οι οποίοι θα

καθορίσουν την τέχνη του 7^{ου} αι. π.Χ. Αυτή την πρώτη μεγάλη περίοδο ακμής της κρητικής χαλκουργίας διαδέχθηκε τον 7^ο αι. π.Χ. μία περίοδος ωριμότητας της οποίας τα χαρακτηριστικά είναι ο πλήρης «εξελληνισμός» των θεμάτων και μοτίβων και η διαμόρφωση ενός ύφους γνήσια κρητικού. Ωστόσο την καλλιτεχνική αυτή άνθηση που αντικατοπτρίζεται στα έργα του 8^{ου} και 7^{ου} αι. π.Χ. ακολούθησε στασιμότητα και βαθμιαία συρρίκνωση της παραγωγής από τον 6^ο έως τον 3^ο αι. π.Χ., αποτέλεσμα του πολιτικού-κοινωνικού συστήματος και της στασιμότητας της οικονομίας της.

ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΤΙΚΟΙ ΠΙΝΑΚΕΣ

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

- ύπαρξη αντικειμένων άγνωστου αριθμού
- ; άγνωστη προέλευση αντικειμένων
- * προέλευση αντικειμένων από αγορά ή δωρεά ή κατάσχεση
- (;) αβέβαιη ταύτιση φύλου ειδωλίου
- + αριθμός αντικειμένων μεγαλύτερος του αναγραφόμενου

Πίνακας I. Αριθμητική κατανομή κρητικών χάλκινων ανθρωπόμορφων ειδωλίων κατά είδος, θέση και χώρο προέλευσης³⁶⁴.

ΘΕΣΗ	ΧΩΡΟΣ	ΕΙΔΟΣ			ΣΥΝΟΛΟ
		α	γ	α	
		ν	υ	ν	
		δ	ν	θ	
		ρ	ν	ρ	
		ι	α	ω	
		κ	ι	π	
		ά	κ	ό	
			ε	μ	
			ί	ρ	
			α	φ	
				α	
Αγ. Τριάδα	“Villa Royale”	2	2 (;	3	7
Αμνισός	Υπαίθριο ιερό	1	-	-	1
Αξός (;	*	1	-	1	2
Αφρατί	Ιερό	1	-	-	1
Βρόκαστρο	Οικία	-	1	-	1
Γιούχτας	Ιερό κορυφής	1	-	-	1
Δικταίον	Λατρευτικό	5	1	1	7
Άντρο	σπήλαιο				
Δρήρος	Χώρος αγοράς Ναός	1	-	-	1 και Απολλώνια Τριάδα
Ελούντα	*	1	-	-	1
Ιδαίον Άντρο	Λατρευτικό σπήλαιο	3	6	-	9
Ιεράπετρα	*	-	1	-	1
Ιεράπετρα (;	*	1	-	-	1
Ίνατος	Λατρευτικό σπήλαιο	2	-	-	2
Καβούσι	Ιερό	-	1 και 1(;	-	2
Καλαμάφκα	*	-	1 (;	-	1
Κομμός	Ναός	1	-	-	1
Κορφή Κεριάς	Ιερό ή οικισμός	1(;	-	-	1
Κρήτη	*	2	1 (;	2	5
Κρήτη (;	*	1	1	-	2
Πατσός	Λατρ. σπήλαιο / Υπαίθριο ιερό	5	4	-	9
Σύμη	Υπαίθριο ιερό	9 και ένα σύμπλεγμα	1	2	12 και ένα σύμπλεγμα
Φανερωμένη (Πεδιάδος)	Λατρευτικό σπήλαιο	2	-	1	3
ΣΥΝΟΛΟ		40 και ένα σύμπλεγμα	21	10	71 και ένα σύμπλεγμα και Απ. Τριάδα

³⁶⁴ Στον παραπάνω πίνακα δεν συμπεριλαμβάνονται τα ειδώλια τα οποία κατά την U. Naumann τοποθετούνται στην Υπομινωική περίοδο.

Πίνακας ΙΙ. Αριθμητική κατανομή κρητικών χάλκινων ζωόμορφων ειδωλίων
κατά είδος, θέση και χώρο προέλευσης.

ΘΕΣΗ	ΧΩΡΟΣ	ΕΙΔΟΣ												ΣΥΝΟΛΟ
		Α	ά	Β	ε	ζ	λ	π	σ	σ	χ	τ	φ	
I	λ	O	λ	ω	ι	τ	κ	φ	ο	α	ώ			
Γ	ο	O	ά	ό	ο	η	ύ	γ	ι	ί	ύ			
Ο	γ	E	φ	μ	v	ν	λ	ρ	ρ	ρ				
E	α	I	ι	ο	τ	ό	ο	γ	ο	ο				
I		Δ	ρ	ρ	ά		ς	α	ς	ι				
Δ		H	φ	ρ										(;)
Αγ. Τριάδα	Υπαίθριο ιερό της Piazzale dei Sacelli ;	2	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5
Αγ. Τριάδα		1	1	23	-	2	-	-	-	1	-	-	-	28
Άνω Καστελλιανά	*	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Αξός	*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	*
Αρχάνες	;	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Δικταίον Άντρο	Λατρευτικό σπήλαιο	4	1	8	-	2	-	2	-	-	-	1	-	18
Ιδαίον Άντρο	Λατρευτικό σπήλαιο	-	-	-	-	31	-	-	-	-	-	-	-	31
Κνωσός	Βόρειο νεκροταφείο ;	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1
-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Κομμός	Ναός	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	3
Κρήτη	* / ;	-	19	23	-	-	-	1	-	1	-	-	-	44
Λασίθι	*	-	3	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5
Λενικά	*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Λιόπετρο	*	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Μειξόρουμα	*	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Μεσαρά	;	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Παπούρα	Υπαίθριο ιερό	-	-	3	-	-	-	1	-	-	-	-	-	4
Πατσός	Λατρ. σπήλαιο / Υπαίθριο ιερό	1	-	1	-	1	-	1	-	1	1	2	-	8 και ένα ζεύγος κρ. / βοδ.
Σκοπή (Σητείας)	;	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Σύμη	Υπαίθριο ιερό	177	3 και ένα ζεύγος ίππων	-	-	-	1	-	1	-	-	271	1	454 και ένα ζεύγος ίππων
Φαιστός	* /;	-	1	3	-	1	-	-	-	-	-	-	-	5
Φαιστός (;	;	-	-	3	-	1	-	-	-	-	-	-	-	4
ΣΥΝΟΛΟ		186	29 και ένα ζεύγος	75	1	39	1	5	1	3	1	277	1	619 και δύο ζεύγη

Πίνακας III. Αριθμητική κατανομή κρητικών χάλκινων ζωόμορφων ειδωλίων κατά είδος, θέση και χώρο προέλευσης¹.

		ΕΙΔΟΣ			
ΘΕΣΗ	ΧΩΡΟΣ	A Ι Γ Ο Ε Ι Δ Η	B Ο Ο Ε Ι Δ Η	τ α ύ ρ ο ι	ΣΥΝΟΛΟ
Αγ. Τριάδα	Piazzale dei sacelli	-	5	-	5
Σύμη Βιάννου	Υπαιθριο ιερό	29	-	57	86
Φαιστός (;	;	-	1	-	1
ΣΥΝΟΛΟ		29	6	57	92

¹ Ο πίνακας περιλαμβάνει ζωόμορφα ειδώλια από το ιερό της Κάτω Σύμης Βιάννου, τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ./πρώτο ήμισυ του 7^{ου} αι. π.Χ. και από την Αγ. Τριάδα, 12^{ος}-10^{ος} αι. π.Χ. (ένα από αυτά χρονολογείται στην ΥΓ /ΠρΑ περίοδο).

Πίνακας IV. Αριθμητική κατανομή κρητικών χάλκινων αγγείων κατά κατηγορία, θέση και χώρο προέλευσης.

ΘΕΣΗ	ΧΩΡΟΣ	ΕΙΔΟΣ									ΣΥΝΟΛΟ
		Α Γ γ. μ ε π ρ ο χ ο ή	λ έ β η τ ε ζ	Λ Ε Κ Α Ν Ε Σ	Π Ρ Ο Χ Ο Ι	s i t u l a	τ ρ ι π. λ έ β η τ ε ζ	φ ι ά λ ε ς	χ έ ρ ν ι β ε ζ		
Άδελες (Ρεθύμνου)	Συλλογή Γιαμαλάκη	-	1	-	-	-	-	-	-	1	
Αμνισός	Ιερό Διός Θενάτα	-	1	-	-	-	-	-	-	1	
Αμπελόκηποι	Θαλαμοειδής τάφος	-	-	1	-	-	-	2	-	3	
Ανάβλοχος	(;)	-	-	-	-	-	1	-	-	1	
Αρκάδες	(;)	-	-	-	-	-	-	1	-	1	
Άστρικας (Κισάμου)	Θαλαμοειδής τάφος	-	-	-	-	-	1	-	-	1	
Ελεύθερνα	Νεκρόπολη Ορθής Πέτρας	-	2+	.	-	-	-	5+	1	8+	
Ιδαίον Άντρο	Λατρευτικό σπήλαιο	-	-	-	17	1	23	8	-	49	
Κνωσός	Βόρειο νεκροταφείο	1	7+	-	3	-		5+	-	16+	
Τύλισος	Τεφροδόχο αγγείο	-	1	-	-	-	-	-	-	1	
Φοινικιά	Σπηλαιώδης τάφος	-	-	-	-	-	-	1	-	1	
Φορτέτσα	Θαλαμοειδείς τάφοι	-	4	-	2	-	-	12	-	18	
ΣΥΝΟΛΟ		1	16+	1+	22	1	25	34+	1	101+	

Πίνακας V. Αριθμητική κατανομή κρητικών χάλκινων αγγείων κατά κατηγορία, θέση και χώρο προέλευσης¹.

ΘΕΣΗ	ΧΩΡΟΣ	ΕΙΔΟΣ								ΣΥΝΟΛΟ
		α β α θ. α γ γ ε ι ο	Α Μ φ. θ. α Ρ Α Τ Η Ρ Α Σ	Λ Ε Β η τ ε δ ι σ κ η	π υ ξ ι δ ί σ κ η	τ ρ ι π. λ έ β η τ ε	φ ι ά λ ε ζ η τ ε	χ έ ρ ν ι β ε ζ		
Αρκάδες	Θολωτοί τάφοι	-	-	-	-	2	2	-	4	
Ελεύθερνα	Νεκρόπολη Ορθής Πέτρας	-	-	3+	1	1	7+	1	13+	
Ιδαίον Άντρο	Λατρευτικό σπήλαιο	-	-	-	-	-	12	-	12	
Τνατος	Σπήλαιο Ειλειθυίας	-	-	-	-	-	1	-	1	
Καβούσι	Θολωτός τάφος	-	-	1	-	-	-	-	1	
Καρφί	Οικισμός	-	-	-	-	1	3 (;	-	4	
Κνωσός	Βόρειο νεκροταφείο	1	-	-	-	-	11+	-	12+	
Κομμός	Χώρος ναού Β	-	-	1	-	-	-	-	1	
Παλαίκαστρο	(;)	-	-	-	-	10	-	-	10	
Παντάνασσα (Αμαρίου)	Θολωτός τάφος	-	1	-	-	-	-	-	1	
Πραισός	(;)	-	-	-	-	1	1	-	2	
ΣΥΝΟΛΟ		1	1	5+	1	15	37+	1	61+	

¹ Ο πίνακας περιλαμβάνει αγγεία τα οποία τοποθετούνται στην ΥΓ/ΠρΑ περίοδο πλην αυτών από το Καρφί και την Παντάνασσα Αμαρίου τα οποία χρονολογούνται στον 11ο αι. π.Χ.

Πίνακας VI. Αριθμητική κατανομή κρητικών χάλκινων υποστατών κατά είδος, θέση και χώρο προέλευσης.

ΘΕΣΗ	ΧΩΡΟΣ	ΕΙΔΟΣ					ΣΥΝΟΛΟ
		ρ	τ	δ.	ε	ξ	
		α	Ε	α	α	α	
		β	Τ	ρ	ρ	ρ	
		δ	Ρ	π	π	π	
		ω	Α	τ	τ	τ	
		τ	Π	ή	ή	ή	
		ο	Λ	μ	μ	μ	
		ι	Ε	α	α	α	
			Υ	ρ	ρ	ρ	
			Ρ	α	α	α	
			Ο	τ	τ	τ	
			Ι	α	α	α	
Αμνισός	Υπαίθριο ιερό	1	-	-	-	1	
Αμπελόκηποι (Κνωσού)	Θαλαμοειδής τάφος	1	-	-	-	1	
Αρκάδες	Θολωτός τάφος	*	-	-	-	*	
Βρόκαστρο	Θαλαμοειδής τάφος	1	-	-	-	1	
Ιδαίον Άντρο	Λατρευτικό σπήλαιο	7+	-	-	-	7+	
Ελεύθερνα	Νεκρόπολη Ορθής Πέτρας	1	-	-	-	1	
Κίσαμος	Τάφος (;	-	-	1	1	1	
Κνωσός	Βόρειο νεκροταφείο	1	1	-	-	2	
Κνωσός	Θαλαμοειδής τάφος	1	-	-	-	1	
Παλαίκαστρο	Ιερό	1	-	-	-	1	
Σύμη Βιάννου	Υπαίθριο ιερό	*	*	-	-	*	
Φορτέτσα	Θαλαμοειδής τάφος	1	-	-	-	1	
ΣΥΝΟΛΟ		15+	1+	1	1	17+	

Πίνακας VII. Αριθμητική κατανομή κρητικών χάλκινων υποστατών κατά είδος, θέση και χώρο προέλευσης¹.

		ΕΙΔΟΣ			
ΘΕΣΗ	ΧΩΡΟΣ	ρ	Τ	δ.	ΣΥΝΟΛΟ
		α	Ε	ε	
		β	Τ	ξ	
		δ	Ρ	α	
		ω	Α	ρ	
		τ	Π	τ	
		ο	Λ	ή	
		ί	Ε	μ	
			Υ	α	
			Ρ	τ	
			Ο	α	
			Ι	α	
Iδαίον Άντρο	Λατρευτικό σπήλαιο	-	1+	-	1+
Καρφί	Οικισμός (;	-	-	1	1
Σύμη Βιάννου	Υπαίθριο ιερό	*	3+	-	3+
ΣΥΝΟΛΟ		*	4+	1	5+

¹ Ο πίνακας περιλαμβάνει ένα τετράπλευρο υποστάτη από το ιερό της Σύμης Βιάννου, 8^{ος}/7^{ος} αι. π.Χ. και ένα από το Iδαίον Άντρο, 700 π.Χ. περίπου. Επίσης διακοσμητικό εξάρτημα υποστάτη από το Καρφί.

Πίνακας VIII. Αριθμητική κατανομή κρητικών χάλκινων όπλων κατά κατηγορία, θέση και χώρο προέλευσης.

ΘΕΣΗ	ΧΩΡΟΣ	ΕΙΔΟΣ								ΣΥΝΟΛΟ
		β έ λ η	δ ό ρ ά τ α	ε ρ χ ε ι ρ	ό π λ ο ά ι δ ι α	ό π λ α γ ν. τ ύ π ο υ	ξ ί φ η	φ α ρ έ τ ρ α		
Αρχάνες (θέση Καρνάρι)	Τεφροδόχο αγγείο	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Βρόκαστρο	Οικισμός	-	5	-	-	-	1	-	-	6
Δικταίον Άντρο	Λατρευτικό σπήλαιο	-	3	-	-	-	-	-	-	3
Ελεύθερνα	Ταφική πυρά	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Καβούσι	Θολωτός τάφος	2	-	-	-	-	-	-	-	2
Καρφί	Οικισμός	3	1	3	-	-	1	-	-	8
Καλυβιανή (Φαιστού)	Θαλαμοειδής τάφος	-	-	-	-	*	-	-	-	*
Κνωσός	Βόρειο νεκροταφείο	5	3	-	1	-	1	-	-	10
Κομμός	Ναός	3	1	1	-	-	-	-	-	5
Παντάνασσα Αμαρίου	Πυρά	-	2	-	-	-	-	-	-	2
Ρέθυμνο/Χανιά	Τεφροδόχα αγγεία	-	-	*	-	-	-	-	-	*
Φοινικιά (Ηρακλείου)	Σπηλαιώδης τάφος	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Φορτέτσα	Θαλαμοειδής τάφος	-	1	-	-	-	-	1	2	
Σύμη Βιάννου	Υπαίθριο ιερό	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Τύλισος	Τεφροδόχος λέβητας	-	1	-	-	-	-	-	-	1
ΣΥΝΟΛΟ		14	20	4+	1	*	3	1	43+	

Πίνακας ΙΧ. Αριθμητική κατανομή χάλκινων ασπίδων τύπου Ιδαίου Άντρου κατά θέση και χώρο προέλευσης.

ΘΕΣΗ	ΧΩΡΟΣ	ΣΥΝΟΛΟ
Αρκάδες	Θολωτός τάφος	2
Βαβέλοι	(;)	1
Ελεύθερνα	Θαλαμοειδής τάφος	1
Ιδαίον Άντρο	Λατρευτικό σπήλαιο	62
Κομμός	Ναός	1
Παλαίκαστρο	Ιερό	5
Σύμη Βιάννου	Υπαίθριο ιερό	1
Φαιστός	Ιερό	4
ΣΥΝΟΛΟ		77

Πίνακας Χ. Αριθμητική κατανομή κρητικών χάλκινων κοσμημάτων κατά είδος, θέση και χώρο προέλευσης.

ΘΕΣΗ	ΧΩΡΟΣ	ΕΙΔΟΣ							ΣΥΝΟΛΟ
		β ρ α χ ι ό λ ι α	δ α κ τ ύ λ ι ο ι	δ ι α δ ή μ α τ α	K P I K O Σ	π ε ρ ι α π τ ο	π ε ρ ό ν ε ε ς	π ό ρ π ε ζ	
Αγ. Γεώργιος (Παπούρα)	Θολωτός τάφος	-	-	-	-	-	-	1	1
Αγ. Ιωάννης (Φαιστός)	Θολωτός τάφος	1	-	-	-	-	*	-	1+
Αγ. Σπυρίδωνας (Σητεία)	Ταφική σπηλιά	-	-	-	-	-		1	1
Αδρόμυλοι (θέση Μουσαδένας)	Κιβωτιόσχημος τάφος	-	-	-	-	-	-	1	1
Αδρόμυλοι (θέση Καντέμι Κεφάλι)	Τάφος	-	-	-	-	-	2	-	2
Αδρόμυλοι (Συκιά)	Θολωτοί τάφοι	-	-	-	-	-	*	*	*
Αμμουδόπλακα	Θολωτός τάφος	-	1	-	-	-	*	*	1+
Άρβη	Τάφος	-	-	-	-	-	1	-	1
Αρχάνες	Θολωτός τάφος	-	-	-	-	-	-	1	1
Άστρικας (Κίσαμος)	Θαλαμοειδείς τάφοι	-	-	-	-	-	*	*	4+
Ατσαλένιο (Ηράκλειο)	Θαλαμοειδής τάφος	-	-	-	-	-	1	-	1
Βαβέλοι	Κατάσχεση Θαλαμοειδής τάφος	-	-	-	-	-	-	2	4
Βρύσες	Εγγυτρισμός	-	-	-	-	-	1	1	2
Βρωμόνερο	Λακκοειδής τάφος	-	-	-	1	-	-	-	1
Γαβαλομούρι (Κίσαμος)	Ταφή (παιδική ;)	-	2	-	-	-	-	-	2
Δικταίον Άντρο	Λατρευτικό σπήλαιο	-	1	-	-	-	3	5	9
Δρήρος	Νεκρόπολη	-	-	-	-	-	2	7	9
Επάνω Ζάκρος (θέση Κούκου κεφάλι)	Τάφοι	-	-	-	-	-	*	*	*
Ζάκρος (περιοχή Μαλακάρη)	Ταφικό σπήλαιο	-	-	-	-	-	1	-	1
Ιδαίον Άντρο	Λατρευτικό σπήλαιο	-	-	-	-	-	-	24	24
Τινατος	Λατρευτικό σπήλαιο	-	*	-	-	-	*	*	*

		ΕΙΔΟΣ							
ΘΕΣΗ	ΧΩΡΟΣ	β ρ α χ ι ό λ ι α	δ α τ ύ λ ά ι ο ι	Δ Α Δ Η Μ Α Τ Α	Κ Ρ Ι Ο Σ	Π Ε Ι Α Π Τ Ο	π ε ρ ό ν ε ς	π ό ρ π ε ς	ΣΥΝΟΛΟ
Καβούσι	Τάφοι	1	4+	-	1		16 +	19+	41 +
Κελλιά (Αγ. Παρασκιές)	Σπηλαιώδης τάφος	-	-	-	-	-	-	1	1
Κριτσά	Θολωτοί τάφοι	-	-	-	-	-	*	*	*
Κομμός	Περιοχή ναού	-	1	-	-	-	2	-	3
Κουνάβοι	Θολωτός τάφος Θαλαμοειδής τάφος	-	-	-	-	-	-	1	3
Κούρτες	Νεκρόπολη	-	-	-	-	-	*	*	*
Κρυά Σητείας	Θολωτοί τάφοι	-	-	-	-	-	2	4	6
Κνωσός	Βόρειο νεκροταφείο	-	2	-	-	-	6	7	15
Κνωσός	Ανεξ. οικία	-	2	-	-	-	-	-	2
Κρουσώνας (λόφος Κούπος)	Οικίες	-	-	-	-	-	2	-	2
Μεσελέροι (Ιεράπετρα)	Τάφος	-	-	-	-	-	1	-	1
Παχειά Αμμος (Καμινάκι)	Θολωτός τάφος	-	-	-	-	-	*	*	*
Πατσός	Λατρευτικό σπήλαιο / Υπαίθριο ιερό	-	-	-	-	-	-	1	1
Ροτάσι (θέση Εμπασός)	Θολωτός τάφος	-	-	-	-	-	-	1	1
Σκάλες (Πραισός)	Ταφικό ή Λατρευτικό σπήλαιο	-	-	-	-	-	-	1	1
Σύμη	Υπαίθριο ιερό	-	1	2+	-	-	4	-	7
Σφακιά (Σητεία)	Θολωτός τάφος	-	-	-	-	-	-	*	*
Τύλισος	Τεφροδόχος λέβητας	-	-	-	-	-	-	2	2
Φορτέτσα	Θαλαμοειδείς τάφοι	-	2	-	-	1	8 και 4 ζεύγη	12	31 και 4 ζεύγη περονών
Χανιά	Εγχυτρισμός	-	*	-	-	-	-	-	*
ΣΥΝΟΛΟ		2	17+	2+	2	1	52+ και 4 ζεύγη	99+	182 + και 4 ζεύγη περονών

Πίνακας XI. Αριθμητική κατανομή κρητικών χάλκινων κοσμημάτων κατά είδος, θέση και χώρο προέλευσης¹.

ΘΕΣΗ	ΧΩΡΟΣ	ΕΙΔΟΣ						ΣΥΝΟΛΟ
		β ρ	δ α	π ρ	Π Ε	π ρ	σ φ	
		χ ι	τ ύ	ι ά	Ο	π ε	η κ	
		ό λ	λ ι	π τ	Ε	ς τ	ω τή	
		ι ο	ο ι	ο ι	Σ	ρ ε	ρ ε	
Βρόκαστρο	Οικισμός Τάφοι	- 1	4 5	-	1 12 και ένα ζεύγος	3 26	-	52 και ένα ζεύγος περονών
Ελεύθερνα	Νεκρόπολη Ορθής Πέτρας	-	-	-	1	2	-	3
Καρφί	Οικισμός Τάφοι	-	11 7	-	7 9	7 6	- 4	51
Κνωσός	Βόρειο νεκροταφείο	-	2	-	9	14	-	25
Κομμός	Περιοχή ναού	-	-	-	-	2	-	2
Μασταμπάς (Ηράκλειο)	Τάφος	-	-	-	-	2	-	2
Σύμη Βιάννου	Υπαίθριο ιερό	-	-	-	1	-	-	1
Φορτέτσα	Θαλαμοειδής τάφος	-	-	-	Ένα Ζεύγος	-	-	ένα ζεύγος περονών
ΣΥΝΟΛΟ		1	29	-	40 και δύο ζεύγη	62	4	136 και δύο ζεύγη περονών

¹ Ο πίνακας περιλαμβάνει κοσμήματα από το Βρόκαστρο, 12^{ος}-10^{ος} αι. π.Χ., το Καρφί, 11^{ος} αι. π.Χ., το Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού, την Ελεύθερνα, τον Κομμό, τον Μασταμπά Ηρακλείου, τη Σύμη Βιάννου, ΥΓ/ΠρΑ περίοδος και τη Φορτέτσα, ΜΓ/ΥΑ περίοδος.

Πίνακας XII. Αριθμητική κατανομή κρητικών χάλκινων εργαλείων κατά είδος, θέση και χώρο προέλευσης.

ΘΕΣΗ	ΧΩΡΟΣ	ΕΙΔΟΣ						ΣΥΝΟΛΟ
		λ α	μ α	Σ Μ	σ π ά	τ ρ υ	π ά ν ι	
		β ι δ ε ζ	χ α ί ρ ι	I Λ H	τ ο υ λ ε	π ά ν ι		
Αμμουδόπλακα	Θολωτός τάφος	-	1	-	-	-		1
Ατσαλένιο (Ηρακλείου)	Τάφος	3	-	-	-	-		3
Βαβέλοι	Θαλαμοειδής τάφος	1	-	-	-	-		1
Δρήρος	Τάφος	-	-	-	-	-		1
Κνωσός	Βόρειο νεκροταφείο	1	1	-	1	-		3
Κνωσός	Ανεξ. Οικία	-	-	-	1	1		2
Κομμός	Ναός	1	-	1	-	-		2
Μασταμπάς (Ηρακλείου)	Θαλαμοειδής τάφος	1	-	-	-	-		1
ΣΥΝΟΛΟ		7	2	1	2	1		13

Πίνακας XIII. Αριθμητική κατανομή κρητικών χάλκινων εργαλείων κατά είδος, θέση και χώρο προέλευσης¹.

ΘΕΣΗ	ΧΩΡΟΣ	ΕΙΔΟΣ									ΣΥΝΟΛΟ
		δ ρ ε π ά ν ι α	λ α β ι δ ε ζ α	Μ α Χ Α Ι Ρ Ι Α	ξ ν ρ ά ό φ ι α	π ρ ι δ π ν ι ρ	σ κ ε π ά ρ ν ι	σ μ ί λ ε ρ ν ι	σ ο υ β λ ι ά		
Βρόκαστρο	Θαλαμοειδής τάφος Ταφικό περίφραγμα	-	1	-	-	1	-	-	-	4	
Δικταίον Άντρο	Λατρευτικό σπήλαιο	-	-	2	-	-	-	-	-	2	
Ελεύθερνα	Νεκρόπολη Ορθής Πέτρας	-	2	-	-	-	-	-	-	2	
Καρφί	Οικισμός	2	2	20	1	2	1	2	4	34	
Κνωσός	Ανεξ. Οικία	-	-	1	-	1	-	-	-	2	
Κομμός	Ναός	-	-	-	-	-	-	1	-	1	
Φορτέτσα	Θαλαμοειδής τάφος	-	3	-	-	-	-	-	-	3	
ΣΥΝΟΛΟ		2	9	23	1	5	1	3	4	48	

¹ Ο πίνακας περιλαμβάνει εργαλεία από το Βρόκαστρο, 12^{ος}-10^{ος} αι. π.Χ., το Καρφί, το Δικταίον Άντρο, 11^{ος} αι. π.Χ., την Κνωσό, ΥπΜ (;) και Γ(;) περίοδος, την Ελεύθερνα, τον Κομμό και τη Φορτέτσα, ΥΓ/ΠρΑ περίοδος.

Πίνακας XIV. Αριθμητική κατανομή κρητικών χάλκινων αντικειμένων (varia) κατά είδος, θέση και χώρο προέλευσης.

ΘΕΣΗ	ΧΩΡΟΣ	ΕΙΔΟΣ							ΣΥΝΟΛΟ
		δ.	δ ί σ	Ζ ώ ν	ι π ο	π ε ρ ί	χ. α ν ά γ λ υ φ ο		
		π ε λ έ κ ε ι ζ	σ κ ο ι	H	π ο σ ε ν ή	ρ ί α π τ ο	α ν ά γ λ υ φ ο		
Βρύσες	Ταφικός πίθος	2	-	-	-	-	-	2	
Δικταίον Άντρο	Λατρευτικό σπήλαιο	-	-	-	-	1	-	1	
Τνατος	Λατρευτικό σπήλαιο	.	-	-	-	-	-	.	
Καβουύσι	Θολωτός τάφος	-	-		-	-	1	1	
Κομμός	Ναός	-	2	-	-	-	-	2	
Κνωσός	Βόρειο νεκροταφείο	-	3	-	-	-	-	3	
Σύμη	Υπαίθριο μερό	-	-	-	1	-	-	1	
Φορτέτσα	Θαλαμοειδής τάφος	-	.	1	-	-	-	1+	
ΣΥΝΟΛΟ		2+	5+	1	1	1	1	11+	

Πίνακας XV. Αριθμητική κατανομή κρητικών χάλκινων αντικειμένων (varia) κατά είδος, κατά θέση και χώρο προέλευσης¹.

ΘΕΣΗ	ΧΩΡΟΣ	ΕΙΔΟΣ					ΣΥΝΟΛΟ
		δ.	Δ	ι	σ	σ	
		π	ί	π	ε	κ	
		ε	σ	π	ί	ή	
		λ	κ	ο	σ	π	
		έ	ο	σ	τ	τ	
		κ	ι	κ	ρ	ρ	
		ε		ε	ο	ο	
		ι		ν			
		ζ		ή			
Αμνισός	Υπαίθριο ιερό	2	-	-	-	-	2
Βρόκαστρο	Οικία Θαλαμοειδής τάφος	-	2	-	-	-	3
Δικταίον Άντρο	Λατρευτικό σπήλαιο	-	13	-	-	-	13
Ιδαίον Άντρο	Λατρευτικό σπήλαιο	-	*	-	-	-	*
Καρφί	Οικισμός Τάφοι	2	4	-	-	-	9
Σύμη	Υπαίθριο ιερό	-	3	1	1	1	3+
ΣΥΝΟΛΟ		4	23+	1	1	1	30+

¹ Ο πίνακας περιλαμβάνει αντικείμενα από το Βρόκαστρο, 12^{ος}-10ος αι. π.Χ., το Καρφί, 11^{ος} αι. π.Χ., την Αμνισό, YM-YG περίοδος, το Δικταίον Άντρο, 8^{ος}/7^{ος} αι. π.Χ. και τη Σύμη Βιάννου, 9^{ος}-7^{ος} αι. π.Χ. και YG/ΠρΑ περίοδος.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΕΡΙΟΔΩΝ

Γ	Γεωμετρική
ΚΑ	Κυπροαρχαϊκή
ΜΓ	Μέση Γεωμετρική
ΜΜ	Μεσομινωική
ΜΠρΓΑ	Μέση Πρωτογεωμετρική Α
ΠΓ	Πρώιμη Γεωμετρική
ΠΠρΓΑ	Πρώιμη Πρωτογεωμετρική Α
ΠρΑ	Πρωτοαρχαϊκή
ΠρΓ	Πρωτογεωμετρική
ΠρΓ Α	Πρωτογεωμετρική Α
ΠρΓ Β	Πρωτογεωμετρική Β
ΥΑ	Υστεροαρχαϊκή
ΥΓ	Υστερογεωμετρική
ΥΕ	Υστεροελλαδική
ΥΚ	Υστεροκυπριακή
ΥΜ	Υστερομινωική
ΥπΜ	Υπομινωική
ΥπΜυκ	Υπομυκηναϊκή
ΥΠρΓΑ	Υστερη Πρωτογεωμετρική Α

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

Εκτός από τις βραχυγραφίες που παρατίθενται στην Archäologische Bibliographie χρησιμοποιούνται και οι παρακάτω:

- ΑΔ Αρχαιολογικόν Δελτίον
ΑΕ Αρχαιολογική Εφημερίς
ΚρΧρ Κρητικά Χρονικά
ΠΑΕ Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
PBF Prähistorische Bronzefunde
SIMA Studies in Mediterranean Archaeology

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Acts (1978) Acts of the International Archaeological Symposium "The relations between Cyprus and Crete, ca. 2000-500 B.C.", Nicosia 16th April-22nd April 1978, Nicosia 1979.
- Αλεξίου (1956) Αλεξίου, Σ., «Ιερόν παρά το Καβούσι Ιεράπετρας», ΚρΧρ 10 (1956), 7-19.
- Αλεξίου (1963) Αλεξίου, Σ., "Χρονικά. Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1962", ΚρΧρ 17 (1963), 394-401.
- Αλεξίου (1964) Αλεξίου, Σ., Μινωικός Πολιτισμός, Ηράκλειο 1964.
- Αλεξίου (1966) Αλεξίου, Σ., "Μικρά ανασκαφαί και περισυλλογή αρχαίων εις Κρήτην", ΠΑΕ 1966, 189-193.
- Αλεξίου (1967) Αλεξίου, Σ., "Μικρά ανασκαφαί και περισυλλογή αρχαίων εις Κρήτην", ΠΑΕ 1967, 210-215.
- Αλεξίου (1967)α Αλεξίου, Σ., "Αρχαιότητες και Μνημεία Κεντρικής και Ανατολικής Κρήτης", ΑΔ 22 Χρονικά B2 (1967), 480-488.
- Αλεξίου (1968) Αλεξίου, Σ., "Αρχαιότητες και Μνημεία κεντρικής και ανατολικής Κρήτης", ΑΔ 23 Χρονικά B2 (1968), 402-405.
- Αλεξίου (1970) Αλεξίου, Στ., "Αι αρχαιότητες Κρήτης κατά το 1969. Νομών Ηρακλείου και Λασιθίου", ΚρΧρ 22 (1970), 517-520.
- Αν. Μεσόγειος (1998) Σταμπολίδης, Ν. Χρ. - Καρέτσου, Α. (επιμ.), Ανατολική Μεσόγειος. Κύπρος - Δωδεκάνησα - Κρήτη 16^{ος} - 6^{ος} αι. π.Χ., Ηράκλειο 1998.
- Andhreadhaki-Vlasaki (1988) Andhreadhaki-Vlasaki, M., "The Khania Area, ca 1200-700 B.C.", στο *La Transizione dal Miceneo all' alto Arcaismo. Dal palazzo alla*

- Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (1993) città, Atti del Convegno Internazionale Roma, 14-19 marzo 1988, Roma 1991, 403-423.
- Ανδρόνικος (1968) Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., "Επαρχία Κισάμου. Άστρικας", ΑΔ 48 Χρονικά B2 (1993), 474-475.
- Αποστολάκου (1989) Ανδρόνικος, Μ., "Οι παλαιότερες καύσεις νεκρών στην Κρήτη", στα *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Α', Αθήνα 1968, 115-119.
- Βασιλικού (1995) Αποστολάκου, Στ., "Καρφί Πεδιάδος. Θέση Μνήματα", ΑΔ 44 Χρονικά B2 (1989), 463-464.
- Benton (1934-35) Βασιλικού, Ν., *Ο Μικηναϊκός πολιτισμός*, Αθήνα 1995.
- Benton (1938-39) Benton, S., "The evolution of the tripod- lebes", BSA 35 (1934-1935), 74-130.
- Benton (1939-40) Benton, S., "The Date of the Cretan Shields", BSA 39 (1938-1939), 52-64.
- Beyer (1976) Benton, S., "Bronzes from Palaikastro and Praisos", BSA 40 (1939-1940), 51-59.
- Blinkenberg (1926) Beyer, Im., *Die Tempel von Dreros und Prinias A und die Chronologie der Kretischen Kunst des 8. Und 7. Jhs V. Chr.*, Freiburg 1976.
- Blome (1982) Blinkenberg, Chr., *Fibules Grecques et Orientales*, København 1926.
- Blümner (1887) Blome, P., *Die figurliche Bildwelt Kretas in der geometrischen und fruharchaischen Periode*, Mainz am Rhein 1982.
- Boardman (1961) Blümner, H., *Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern IV*, Leipzig 1887.
- Boardman (1967) Boardman, J., *The Cretan Collection in Oxford. The Dictaean Cave and Iron Age Crete*, Oxford 1961.
- Boardman (1971) Boardman, J., "The Khaniale Tekke Tombs, II", BSA 62 (1967), 57-75.
- Boardman (1980) Boardman, J., "Ship firedogs and other metalwork from Kavousi", *KρΧρ* 23 (1971), 5-8.
- Bol (1985) Boardman, J., *The Greeks Overseas. Their early colonies and trade*, London 1980³.
- Bosanquet (1901-2) Bol, P. C., *Antike Bronzetechnik Kunst und Handwerk antiler Erzbildner*, München 1985.
- BSA 8 Bosanquet, R. C., "Excavations at Praesos. I.", (1901-1902), 231-270.
- Bosanquet (1904-5) Bosanquet, R. C., "Excavations at Palaikastro. IV.", BSA 11 (1904-1905), 298-308.
- Bosanquet and Dawkins (1923) Bosanquet, R. C., and Dawkins, R. M., *The Unpublished Objects from the Palaikastro Excavations, 1902-1906*, BSA Suppl. 1, London 1923.
- Boyd (1901) Boyd, H. A., "Excavations at Kavousi, Crete, in 1900", AJA 5 (1901), 125-157.

- Branigan (1968) Branigan, K., *Copper and Bronze Working in Early Bronze Age Crete*, Lund 1968.
- Branigan (1974) Branigan, K., *Aegean Metalwork of the Early and Middle Bronze Age*, Oxford 1974.
- Branigan (1982) Branigan, K., "Minoan Metallurgy and Cypriote Copper", στο Muhly et al. (1981), 203-212.
- Brock (1957) Brock, J.K., *Fortetsa. Early Greek tombs near Knossos*, Cambridge 1957.
- Burford (1972) Burford, A., *Craftsmen in Greek and Roman society*, London 1972.
- Burkert (1993) Burkert, W., *Αρχαία Ελληνική θρησκεία. Αρχαϊκή και κλασσική εποχή*, (μετ. Νικ. Π. Μπεζαντάκος-Α. Αβαγιανού), Αθήνα 1993.
- Burkert (2000) Burkert, W., *Αρχαίος Ελληνικός Πολιτισμός. Η επίδραση της Ανατολής*, (μετ. Αρι. Λογιάκη), Αθήνα 2000.
- Byrne (1991) Byrne, M., *The Greek Geometric Warrior Figurine. Interpretation and origin*. Archaeologia Transatlantica X, Louvain-la-Neuve 1991.
- Canciani (1970) Canciani, F., *Bronzi orientali e orientalizzanti a Creta nell' VIII e VII sec. A.C.*, Roma 1970.
- Canciani (1979) Canciani, F., "Éléments chypriotes dans les bronzes crétois pendant la période orientalisante", στο Actes (1978), 269-278.
- Carter (1997) Carter, J. B., "Thiasos and Marzeah. Ancestor Cult in the Age of Homer", στο Langdon (1997), 72-112.
- Catling (1964) Catling, H.W., *Cypriot Bronzework in the Mycenaean World*, Oxford 1964.
- Catling (1984) Catling, H.W., "Workshop and Heirloom: Prehistoric Bronze Stands in the East Mediterranean", RDAC 1984, 69-91.
- Charbonneaux (1958) Charbonneaux, J., *Les Bronzes Grecs*, Paris 1958.
- Γκαλανάκη (1986) Γκαλανάκη, Π., "Οι χάλκινες πόρπες του Ιδαίου Άντρου", στα *Πεπραγμένα του Στ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Χανιά 24-30 Αυγούστου 1986, Χανιά 1990, 171-177.
- Coghlan (1975) Coghlan, H., *Notes on the Prehistoric Metallurgy of Copper and Bronze in the Ancient World*, Oxford 1975².
- Coldstream (1963) Coldstream, J. N., "Five tombs at Knossos", BSA 58 (1963), 30-43.
- Coldstream (1997) Coldstream, J. N., *Γεωμετρική Ελλάδα*, (μετ. Ευρ. Κεφαλίδου), Αθήνα 1997.
- Coldstream et al. (1981) Coldstream, J. N. et al., "Knossos: An early Greek tomb on Lower Gypsadhes Hill", BSA 76 (1981), 141-165.
- Constantinou (1982) Constantinou, G., "Geological features and ancient exploitation of the cupriferous sulphide orebodies of Cyprus", στο Muhly et al. (1981), 13-24.

- Cook (1964-65) Cook, A. B., *Zeus, A Study in Ancient Religion*, v. 3, New York 1964-1965.
- Cook and Boardman (1954-56) Cook, J. M., and Boardman, J., "Archeology in Greece, 1953. Crete", *JHS* (1954-1956), 166-169.
- Coulson (1990) Coulson, W., *The Greek Dark Ages: a review of the evidence and suggestion for future research*, Athens 1990.
- Coulson et al. (1983) Coulson, W., Day, L., Gesell, G., "Excavations and Survey at Kavousi, 1978-1981", *Hesperia* 52 (1983), 389-420.
- Courtois (1982) Courtois, J. C., "L'activité métallurgique et les Bronzes d'Enkomi au Bronze Récent (1650-1100 avant J.C.)", στο Muhly et al. (1981), 155-176.
- Crielaard (1997) Crielaard, J.P., "Surfing on the Mediterranean Web: Cypriot Long-distance Communications during the Eleventh and Tenth Centuries B.C.", στο Karageorghis and Stampolidis (1997), 187-206.
- Curtis (1988) Curtis, J. (ed.), *Bronzeworking Centres of Western Asia c. 1000-539 B.C.*, London 1988.
- Δαβάρας (1977) Δαβάρας, Κ., "Αρχαιότητες και Μνημεία Ανατολικής Κρήτης. Μουσεία και Αρχαιολογικές Συλλογές", *ΑΔ* 32 Χρονικά B1 (1977), 334-336.
- Dabney (2000) Dabney, M.K., "Jewellery", στο Shaw and Shaw (2000), 341-363.
- Daremburg-Saglio (1969)
Dictionnaire des
Graz 1969.
Davaras (1968) Daremburg, Ch., and Saglio, Edm., *Antiquités Grecques et Romaines*, vol. I-V, Davaras, C., "Two Geometric Tombs at Atsalenio near Knossos", *BSA* 63 (1968), 133-146.
- Delcourt (1957) Delcourt, M., *Hephaistos ou la légende du magicien*, Paris 1957.
- Demargne (1931) Demargne, P., "Recherches sur le site de l'Anavlochos", *BCH* 55 (1931), 365-407.
- Demargne (1947) Demargne, P., *La Crète Dédalique. Études sur les origines d'une renaissance*, Paris 1947.
- Demargne (1964)
1964. Demargne, P., *Naissance de l'art grec*, Paris
- Demargne and Van Effenterre (1937) Demargne, P., and Van Effenterre, H., "Recherches à Dréros", *BCH* 61 (1937), 5-32.
- Desborough (1995) Desborough, V. R. d'A., *Oι ελληνικοί σκοτεινοί αιώνες*, (μετ. Σ. Κόρτη-Κόντη), Αθήνα 1995.
- Deshayes (1960) Deshayes, J., *Les outils de Bronze, de l'Indus au Danube (IVe au IIe millénaire)*, I-II, Paris 1960.
- Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη (1987) Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη, N., "Κρουσώνας Μαλεβιζίου", *ΑΔ* 42 Χρονικά B2 (1987), 530-531.

- Dietrich (1981) Dietrich, B. C., "Tradition in Greek Religion", στο Hägg, R. (ed.), *The Greek Renaissance of the Eighth Century B. C.: Tradition and Innovation*. Proceedings of the Second International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 1-5 June, 1981, Stockholm 1983, 85-90.
- Donder (1980) Donder, H., *Zaumzeug in Griechenland und Cypern*, PBF XVI.3, München 1980.
- Donlan (1997) Donlan, W., "The Homeric Economy", στο Morris and Powell (1997), 649- 667.
- Droop (1905-6) Droop, J. P., "Some Geometric Pottery from Crete", *BSA* 12 (1905-6), 24-62.
- Dunbabin (1979) Dunbabin, T. J., *The Greeks and their Eastern Neighbours. Studies in the Relations between Greece and the Countries of the Near East in the Eight and Seventh Centuries B.C.*, London 1979².
- Evely (1993) Evely, R.D.G., *Minoan Crafts: Tools and Techniques. An Introduction*, vol. one, SIMA XCII:1, Göteborg 1993.
- Falsone (1988) Falsone, G., "Phoenicia as a Bronzeworking Centre in the Iron Age", στο Curtis (1988), 227- 250.
- Faure (1964) Faure, P., *Fonctions des cavernes crétoises*, Paris 1964.
- Faure (1966) Faure, P., "Les minerais de la Crète antique", *RA* n. s. 1 (1966), 45-78.
- Felsch (1981) Felsch, R.C.S., "Zur Chronologie und zum Stil geometrischer Bronzen aus Kalapodi", στο Hägg, R. (ed.), *The Greek Renaissance of the Eighth Century B. C.: Tradition and Innovation*. Proceedings of the Second International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 1-5 June, 1981, Stockholm 1983, 123-129.
- Finley (x.x.) Finley, M.I., Ο κόσμος του Οδυσσέα, (μετ. Σ. Μαρκιανού), Αθήνα.
- Forbes (1966) Forbes, R.J., *Studies in Ancient Technology*, v. VII, Leiden 1966².
- Forbes (1972) Forbes, R.J., *Studies in Ancient Technology*, v. IX, Leiden 1972².
- French and Wardle (1986) French, E. B., and Wardle, K. A., *Problems in Greek Prehistory. Papers Presented at the Centenary Conference of the British School of Archaeology at Athens, Manchester April 1986*, Bristol 1988.
- Gale (1989) Gale, N.H. (ed.), *Bronze Age Trade in the Mediterranean. Papers Presented at the Conference held at Rewley House, Oxford, in December 1989*, SIMA XC, Jonsered 1991.
- Gale (1989)a Gale, N. H., "Copper oxhide ingots: Their origin and their place in the Bronze Age metals trade

- Gershuny (1985) in the Mediterranean", στο Gale (1989), 197-239.
- Gesell et al. (1988) Gershuny, L., *Bronze Vessels from Israel and Jordan*, PBF II.6, München 1985.
- Gesell et al. (1991) Gesell, G.C., Day, L. P., Coulson, W. D. E., "Excavations at Kavousi, Crete, 1987", *Hesperia* 57 (1988), 279-301.
- Gesell et al. (1995) Gesell, G.C., Coulson, W. D. E., Day, L. P., "Excavations at Kavousi, Crete, 1988", *Hesperia* 60 (1991), 145-177.
- Gillis (1995) Gesell, G. C., Day, L. P., Coulson, W. D. E., "Excavations at Kavousi, Crete, 1989 and 1990", *Hesperia* 64 (1995), 67-120.
- Gillis (1996) Gillis, C., "Trade in the Late Bronze Age", στο Gillis, C., Risberg, Ch., and Sjöberg, B., (eds), *Trade and production in Premonetary Greece: Aspects of Trade*, Proceedings of the Third International Workshop, Athens 1993, 61-86.
- Gillis et al. (1993) Gillis, C., "The Smith in the Late Bronze Age-State Employee, Independent Artisan, or Both?", στο Laffineur, R., and Betancourt, P.P. (eds), *Tέχνη. II. Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age*. Proceedings of the 6th International Aegean Conference/ 6e Rencontre égéenne internationale. Philadelphia, Temple University, 18-21 April 1996, Aegaeum 16, Liège 1997, 505-513.
- Gray (1954) Gillis, C., Risberg, C., and Sjöberg, B., (eds), *Trade and Production in Premonetary Greece: Aspects of Trade*, Proceedings of the Third International Workshop, Athens 1993, SIMA Pocket-Book CXXXIV, Jonsered 1995.
- Gregersen (1996) Gray, D.H.F., "Metal-Working in Homer", *JHS* 74 (1954), 1-15.
- Halbherr (1901) Gregersen, M.L.B., "Pylian Craftsmen: Payment in kind/ rations or land?", στο Laffineur, R., and Betancourt, P.P. (eds), *Tέχνη. II. Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age*. Proceedings of the 6th International Aegean Conference/6e Rencontre égéenne internationale. Philadelphia, Temple University, 18-21 April 1996, Aegaeum 16, Liège 1997, 397-405.
- Halbherr and Orsi (1888) Halbherr, F., "Cretan Expedition XI. Three Cretan Necropoleis. III. The Necropolis of Courtes", *AJA* 5 (1901), 287-293.
- Hall (1914) Halbherr, F., and Orsi, P., *Antichità dell' antro di Zeus Ideo e di altre località in Creta*, Museo Italiano di Antichità Classica II, Firenze 1888.
- Hall, E. H., *Excavations in Eastern Crete. Vrokastro*, Philadelphia 1914.

- Halleux (1974) Halleux, R., *Le problème des métaux dans la science antique*, Paris 1974.
- Halleux (1977) Halleux, R., *La métallurgie des métaux non ferreux dans l'antiquité*, Liège 1977.
- Hankey (1979) Hankey, V., "Crete, Cyprus and the South-Eastern Mediterranean 1400-1200 B. C.", στο Actes (1978), 144-157.
- Harding et al. (1969) Harding, A., Cadogan, G., Howell, R., "Pavlopetri, An Underwater Bronze town in Laconia", *BSA* 64 (1969), 113-142.
- Hayden (1991) Hayden, B. J., "Terracotta figures, figurines, and vase attachments from Vrokastro, Crete", *Hesperia* 60 (1991), 103-144.
- Haynes (1992) Haynes, D., *The technique of Greek bronze statuary*, Mainz am Rhein 1992.
- Healy (1978) Healy, J. F., *Mining and Metallurgy in the Greek and Roman World*, London 1978.
- Hemingway (1996) Hemingway, S., "Minoan Metalworking in the Postpalatial period : A deposit of metallurgical debris from Palaikastro", *BSA* 91 (1996), 213-252.
- Ηλιόπουλου (1996) Ηλιόπουλου, Θ., "Η αρχαιολογική κίνηση στο Λασύθι κατά τα έτη 1994-1996", *Αμάλθεια* 27 (1996), 127-131.
- Hodges (1982) Hodges, R., *Dark Age Economics*, London 1982.
- Hoffman (1997) Hoffman, G. L., *Imports and Immigrants. Near Eastern Contacts with Iron Age Crete*, Michigan 1997.
- Hogarth (1899-1900) Hogarth, D. G., "The Dictaen Cave ", *BSA* 6 (1899-1900), 94-116.
- Hogarth (1899-1900)α Hogarth, D. G., "Knossos. II. Early Town and Cemeteries", *BSA* 6 (1899-1900), 70-85.
- Hogarth (1900-1) Hogarth, D. G., "Excavations at Zakro, Crete.", *BSA* 7 (1900-1), 121-149.
- Hood (1965) Hood, M. S. F., "Minoan Sites in the far West of Crete", *BSA* 60 (1965), 99-113.
- Hood (1993) Hood, S., *Η τέχνη στην Προϊστορική Ελλάδα*, Αθήνα 1993.
- Hood and Boardman (1961) Hood M. S. F., and Boardman, J., "Early Iron Age tombs at Knossos", *BSA* 56 (1961), 68-80.
- Hood and Coldstream (1968) Hood, M. S. F., and Coldstream, J. N., "A late Minoan tomb at Ayios Ioannis near Knossos", *BSA* 63 (1968), 205-218.
- Hutchinson and Boardman (1954) Hutchinson, R. W., and Boardman J., "The Khaniak Tekke tombs", *BSA* 1954, 215-228.
- Θεοφανείδης (1956) Θεοφανείδης, Β. Δ., "Ναός Ήρας Σαμίας εν Κυδωνίᾳ Κρήτης", *AE* 1956, 218-224.
- Jacobsthal (1956) Jacobsthal, P., *Greek Pins and their connections with Europe and Asia*, Oxford 1956.
- Jeanmaire (1939) Jeanmaire, H., *Couroi et Courètes. Essai sur l'éducation spartiate et sur les rites d'*

- Jones (2000) adolescence dans l' antiquité hellénique, Lille 1939.
- Jones and Vagnetti (1989) Jones, D. W., *External relations of Early Iron Age Crete, 1100-600 B.C.*, Boston 2000.
- Iakowbíðης (1970) Jones, R. E., and Vagnetti, L., "Traders and craftsmen in the Central Mediterranean: Archaeological evidence and archaeometric research", στο Gale (1989), 127-147.
- Kanta and Karetou (1997) Ιακωβίδης, Σπ. Ε., Περιήγη. Το νεκροταφείον, τ. Α-Γ, Αθήνα 1970.
- Karagiárgyros (1978) Kanta, A., and Karetou, A., "From Arkadhes to Rytion. Interactions of an Isolated Area of Crete with the Aegean and the East Mediterranean", στο Karageorghis and Stampolidis (1997), 159-173.
- Karageorghis and Stampolidis (1997) Karagiárgyros, B., *Αρχαία Κύπρος. Από τη Νεολιθική εποχή ως το τέλος της Ρωμαϊκής*, Αθήνα 1978.
- Karetou (1981) Karageorghis, V., and Stampolidis, N. (eds), *Proceedings of the International Symposium "Eastern Mediterranean: Cyprus-Dodecanese-Crete 16th-6th cent. B.C."*, Rethymnon 13-16 May 1997, Athens 1998.
- Karétsou (1982) Karetou, A., "The Peak Sanctuary of Mt. Juktas", στο Hägg, R., and Marinatos, N., (eds), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age*, Stockholm 1981, 137-153.
- Κατ. Συλλ. Μητσοτάκη (1992) Καρέτσου, Α., "Το ιερό κορυφής Γιούχτα (1979-1980)", ΠΑΕ 1982, 337-353.
- Killian (1981) Μινωικός και Ελληνικός Πολιτισμός από τη Συλλογή Μητσοτάκη, Αθήνα 1992.
- Knapp (1985) Killian, K., "Weihungen aus Eisen und Eisenverarbeitung im Heiligtum zu Philia (Thessalien)", στο Hägg, R. (ed.), *The Greek Renaissance of the Eighth Century B. C.: Tradition and Innovation*. Proceedings of the Second International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 1-5 June, 1981, Stockholm 1983, 131-147.
- KNC Knapp, A., B., "Production and Exchange in the Aegean and Eastern Mediterranean. An Overview", στο Knapp, A., B., and Stech, T., *Prehistoric Production and Exchange. The Aegean and Eastern Mediterranean*, Los Angeles 1985, 1-11.
- Köpcke and Tokumaru (1990) Coldstream J.N., and Catling H.W. (eds), *Knossos North Cemetery, Early Greek Tombs*, v. I-IV, BSA Suppl. 28, London 1996.
- Köpcke, G., and Tokumaru, I. (eds), *Greece between East and West: 10th-8th centuries B.C.*, Papers of the Meeting at the Institute of Fine Arts, New York University, March 15-16th, 1990, Mainz 1992.

- Κορρές (1971) Κορρές, Γ. Σ., "Μινωικάι επιβιώσεις και αναβιώσεις- Α", στα Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ρέθυμνον, 18-23 Σεπτεμβρίου 1971, Αθήνα 1973, 411-476.
- Kourou (1993) Kourou, N., "Sceptres and Maces in Cyprus before, during and immediately after 11th century", στο Karageorghis, V. (ed.), *Proceedings of the International Symposium "Cyprus in the 11th Century B.C."*, Nicosia 30-31 October, 1993, Nicosia 1994, 203-227.
- Κούρου-Καρέτσου (1994) Κούρου, Ν., Καρέτσου, Α., "Το ιερό του Ερμού Κραναίου στην Πατσό Αμαρίου", στο Rocchetti, L., (ed.), *Sybrita. La Valee di Amari fra Bronzo e ferro*, Roma 1994, 81-164.
- Kourou and Karetso (1997) Kourou, N., and Karetso, A., "An Enigmatic Stone from Knossos: a Reused Cippus?", στο Karageorghis and Stampolidis (1997), 243-254.
- Κουτρουμπάκη-Shaw (1987) Κουτρουμπάκη-Shaw, M., "A bronze figurine of a man from the sanctuary at Kommos, Crete", στο Ειλαπίνη, Τόμος Τιμητικός για τον καθηγητή Ν. Πλάτωνα, Ηράκλειο 1987, 371-382.
- Kunze (1931) Kunze, E., *Kretische Bronzereliefs*, Stuttgart 1931.
- Kunze (1961) Kunze, E., *Bericht über die Ausgrabungen in Olympia, VII*, Berlin 1961.
- Kunze (1967) Kunze, E., *Bericht über die Ausgrabungen in Olympia, VIII*, Berlin 1967.
- Kunze und Schleif (1944) Kunze, E., and Schleif, H., *Bericht über die Ausgrabungen in Olympia, IV*, Berlin 1944.
- Kurtz and Boardman (1994) Kurtz, D.C., and Boardman, J., Έθιμα ταφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, (μετ. Ουρ. Βιζηνού-Θ. Ξένος), Αθήνα 1994.
- Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου (1996) Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου, M., "Εξι χάλκινα γυναικεία ειδώλια από το Ιδαίον Άντρον", στα Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο, 9-14 Σεπτεμβρίου 1996, Ηράκλειο 2000, 117-129.
- Lamb (1929) Lamb, W., *Greek and Roman Bronzes*, London 1929.
- Lane (1996) Lane, E., N., (ed.), *Cybele, Attis and Related Cults. Essays in Memory of M. J. Vermaseren*, Leiden-New-York-Köln 1996.
- Langdon (1985) Langdon, S.H., "Gift Exchange in the Geometric Sanctuaries", στο Linders and Nordquist (1985), 107-113.
- Langdon (1997) Langdon, S., (ed.), *New Light on a Dark Age. Exploring the culture of Geometric Greece*, Columbia and London 1997.
- Lebessi (1975)
(1975), 169- Lebessi, A., "The Fortetsa gold rings", *BSA* 70

- Lebessi (1991) Lebessi, A., "Flagellation ou autoflagellation. Données iconographiques pour une tentative d'interprétation", *BCH* 115 (1991), 99-123.
- Lefkandi I Popham, M.R., Sackett, L.H., and Themelis, P.G. (eds), *Lefkandi I. The Iron Age*, BSA Suppl. vol. 11, London 1980.
- Lemerle (1936) Lemerle, P., "Chroniques des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce. Crète.", *BCH* 60 (1936), 483-489.
- Levi (1927-29) Levi, D., "Una città cretese all'alba della civiltà ellenica" *ASAtene* 10-12 (1927-1929).
- Levi (1950) Levi, D., "Κρήτη και Κόρινθος ή αρχαιολογία και ακριβείς επιστήμαι", *KρΧρ* 4 (1950), 129-192.
- Linders and Alroth (1990) Linders, T., and Alroth, B. (eds), *Economics of cult in the Ancient Greek World*. Proceedings of the Upssala Symposium 1990, Uppsala 1992.
- Linders and Nordquist (1985) Linders, T., and Nordquist, C. G. (eds), *Gifts to the Gods*, Proceedings of the Uppsala Symposium 1985, Uppsala 1987.
- Λεμπέση (1970) Λεμπέση, Α., "Ανασκαφικά έρευναι εις Ανατολικήν Κρήτην. Μασταμπάς Ηρακλείου.", *ΠΑΕ* 1970, 270-297.
- Λεμπέση (1970)α Λεμπέση, Αγγ., "Αφρατί", *ΑΔ* 25 Χρονικά B2 (1970), 455-460.
- Λεμπέση (1972) Λεμπέση, Αγγ., "Ιερόν Ερμού και Αφροδίτης εις Σύμην Κρήτης", *ΠΑΕ* 1972, 193-203.
- Λεμπέση (1973) Λεμπέση, Αγγ., "Ιερόν Ερμού και Αφροδίτης εις Σύμην Βιάννου", *ΠΑΕ* 1973, 188-199.
- Λεμπέση (1974) Λεμπέση, Αγγ., "Ιερόν Ερμού και Αφροδίτης εις Σύμην Βιάννου", *ΠΑΕ* 1974, 222-227.
- Λεμπέση (1975) Λεμπέση, Αγγ., "Ιερόν Ερμού και Αφροδίτης εις Σύμην Βιάννου", *ΠΑΕ* 1975, 322-329.
- Λεμπέση (1976) Λεμπέση, Αγγ., "Ιερό Ερμή και Αφροδίτη στη Σύμη Βιάννου", *ΠΑΕ* 1976, 400-407.
- Λεμπέση (1977) Λεμπέση, Αγγ., "Το ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου", *ΠΑΕ* 1977B', 403-418.
- Λεμπέση (1980) Λεμπέση, Α., "Χάλκινο Γεωμετρικό ειδώλιο από την Κρήτη", στο *Στήλη. Τιμητικός τόμος εις μνήμην Ν. Κοντολέοντος*, Αθήνα 1980, 87-95.
- Λεμπέση (1981) Λεμπέση, Αγγ., "Η συνέχεια της κρητομυκηναϊκής λατρείας. Επιβιώσεις και αναβιώσεις", *ΑΕ* 1981, 1-24.
- Λεμπέση (1981)α Λεμπέση, Αγγ., "Ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου", *ΠΑΕ* 1981, 380-395.
- Λεμπέση (1983) Λεμπέση, Αγγ., "Ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου", *ΠΑΕ* 1983, 348-366.
- Λεμπέση (1984) Λεμπέση, Αγγ., "Ιερό Ερμή και Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου", *ΠΑΕ* 1984, 440-463.

- Λεμπέση (1985) Λεμπέση, Αγγ., *To ierό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου. I. 1. Χάλκινα κρητικά τορεύματα*, Αθήνα 1985.
- Λεμπέση (1987) Λεμπέση, Αγγ., "Ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου", *ΠΑΕ* 1987, 269-289.
- Λεμπέση (1987)α Λεμπέση, Α., "Η Κρητών Πολιτεία (1100-300 π.Χ.)", στο *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. Α', Κρήτη 1987, 131-172.
- Λεμπέση (1987)β Λεμπέση, Α., "Τελετουργία και μύθος στις κρητικές παραστάσεις του 7^{ου} αι. π.Χ.", στο *Ειλαπίνη, Τόμος Τιμητικός για τον καθηγητή N. Πλάτωνα*, Ηράκλειο 1987, 125-138.
- Λεμπέση (1988) Λεμπέση, Αγγ., "Το Ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου", *ΠΑΕ* 1988, 244-263.
- Λεμπέση (1989) Λεμπέση, Αγγ., "Ο Κρητικός Αυλός", *Αριάδνη* 5 (1989), 55-61.
- Λεμπέση (1991) Λεμπέση Αγγ., "Το Ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου", *ΠΑΕ* 1991, 306-330.
- Λεμπέση (1992) Λεμπέση, Α., "Τα μετάλλινα ζώδια του Θηβαϊκού Καβιρίου. Μία ερμηνευτική πρόταση", *ΑΕ* 1992, 1-19.
- Λεμπέση (1992)α Λεμπέση Αγγ., "Το Ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη της Βιάννου", *ΠΑΕ* 1992, 211-230.
- Λεμπέση (1996) Λεμπέση Αγγ., "Το Ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη της Βιάννου", *ΠΑΕ* 1996, 303-317.
- Λεμπέση (2000) Λεμπέση, Α., "Αντιφεγγίσματα και διαθλάσσεις από την Αίγυπτο στο ιερό της Σύμης (Κρήτη)", στο Καρέτσου, Α., (Επιστ. επιμ.), *Κρήτη-Αίγυπτος. Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών. Κατάλογος και Μελέτες*, Αθήνα 2000, 174-183.
- Lorimer (1950) Lorimer, H. L., *Homer and the monuments*, London 1950.
- LoSchiavo (1982) LoSchiavo, F., "Copper metallurgy in Sardinia during the Late Bronze Age: New prospects on its Aegean connections", στο Muhly et al. (1981), 271-284.
- Lo Schiavo (1986) Lo Schiavo, F., "Sardinian Metallurgy, the archaeological background", στο Balmuth, M. (ed.), *Studies in Sardinian Archaeology 2: Sardinia in the Mediterranean*, Ann Arbor 1986, 256-88.
- Luschey (1939) Luschey, H., *Die Phiale*, München 1939.
- Maass (1977) Maass, M., "Kretische Votivdreifüsse", *AM* 92 (1977), 33-59.
- Maass (1978) Maass, M., *Die Geometrischen Dreifüsse von Olympia*, *Olympische Forschungen* Band X, Berlin 1978.

- Μαζαράκης Αινιάν (2000) Μαζαράκης Αινιάν, Αλ., *Ομήρος και Αρχαιολογία*, Αθήνα 2000.
- Μαρινάτος (1931) Μαρινάτος, Σ., "Μία υστερομινωική καύσις νεκρού εκ Τυλίσου", *ΑΜ* 56 (1931), 111-118.
- Μαρινάτος (1935) Μαρινάτος, Σ., "Ανασκαφάι εν Κρήτη. Αμνισός", *ΠΑΕ* 1935, 196-203.
- Μαρινάτος (1935)a Μαρινάτος, Σ., "Ανασκαφάι εν Κρήτη. Δρήρος", *ΠΑΕ* 1935, 203-212.
- Μαρινάτος (1938) Μαρινάτος, Σ., "Ανασκαφή Αμνισού (Κρήτης)", *ΠΑΕ* 1938, 130-138.
- Markoe (1985) Markoe, G., *Phoenician Bronze and Silver Bowls from Cyprus and the Mediterranean*, University of California Press 1985.
- Markoe (1990) Markoe, G.E., "In Pursuit of Metal: Phoenicians and Greeks in Italy", στο Köpcke and Tokumaru (1990), 62-84.
- Markoe (1997) Markoe, G., "The Phoenicians on Crete: Transit Trade and the Search for Ores", στο Karageorghis and Stampolidis (1997), 233-241.
- Marshall (1905-6) Marshall, F. H., "Tombs of Hellenic date at Praesos", *BSA* 12 (1905-6), 63-70.
- Maryon (1949) Maryon, H., "Metal Working in the ancient world", *AJA* 53 (1949), 93-125.
- Matthäus (1980) Matthäus, H., *Die Bronzegefäße der kretisch-mykenischen Kultur*, PBF II.1, München 1980.
- Matthäus (1985) Matthäus, H., *Metallgefäß und Gefäßuntersätze der Bronzezeit, der geometrischen und archaischen Periode auf Cypern*, PBF II.8, München 1985.
- Matthäus (1986) Matthäus, H., "Heirloom or Tradition ? Bronze Stands of the Second and First Millennium B.C. in Cyprus, Greece and Italy", στο French, E.B., and Wardle, K.A. (eds), *Problems in Greek Prehistory. Papers Presented at the Centenary Conference of the British School of Archaeology at Athens, Manchester April 1986*, Bristol 1988, 285-300.
- Matthäus (1997) Matthäus, H., "Cyprus and Crete in the Early First Millennium B.C. A synopsis with special reference to new finds from the Idaean Cave of Zeus", στο Karageorghis and Stampolidis (1997), 127-158.
- Mattusch (1988) Mattusch, C.C., *Greek Bronze Statuary. From the Beginnings through the Fifth Century B.C.*, Ithaca and London 1988.
- Mattusch (1996) Mattusch, C.C., *Classical Bronzes. The Art and Craft of Greek and Roman Statuary*, Ithaca and London 1996.
- Merrillees (1982) Merrillees, R. S., "Archaeological Symposium "Early metallurgy in Cyprus 4000-500 B.C.", στο Muhly et al. (1981), 373-376.

- Mitten and Doeringer (1968) Mitten, D. G., and Doeringer S. F., *Master Bronzes from the Classical World*, Mainz on Rhine 1968.
- Morris (1992) Morris, S., *Daidalos and the Origins of Greek art*, Princeton 1992.
- Morris and Powell (1997) Morris, I., and Powell, B. (eds), *A New Companion to Homer*, Leiden-New York-Köln 1997.
- Moscati (1968) Moscati, S., *The World of the Phoenicians*, New York 1968.
- Muhly (1973) Muhly, J. D., *Copper and Tin. The Distribution of Mineral Resources and the Nature of the Metals Trade in the Bronze Age*, New Haven 1973.
- Muhly (1977) Muhly, J. D., "New evidence for sources of and trade in Bronze Age tin", στο Franklin, A. D. et al. (eds), *The Search for Ancient Tin*, Smithsonian Museum 1977, 43-48.
- Muhly (1978) Muhly, J. D., "Cypriote Copper: Some Geological and Metallurgical Problems", στο Acts (1978), 87-100.
- Muhly (1981) Muhly, J. D., "The Nature of Trade in the LBA Eastern Mediterranean: The Organization of the Metals' Trade and the Role of Cyprus", στο ACTA of the International Archaeological Symposium, "Early Metallurgy in Cyprus 4000-500 B.C.", Larnaca, Cyprus 1-6 June 1981, 251-269.
- Muhly (1982) Muhly, J. D., "The nature of trade in the LBA Eastern Mediterranean: The organisation of the metals' trade and the role of Cyprus", στο Muhly et al. (1981), 251-270.
- Muhly (1988) Muhly, J. D., "Concluding Remarks", στο Curtis (1988), 329-342.
- Muhly (1989) Muhly, J. D., "The development of copper metallurgy in Late Bronze Age Cyprus", στο Gale (1989), 180-196.
- Muhly et al. (1981) Muhly, J. D., Maddin, R., Karageorghis, V. (eds), *Acta of the International Archaeological Symposium, Early Metallurgy in Cyprus, 4000-500 B.C.*, Larnaca, Cyprus 1-6 June 1981, Nicosia 1982.
- Naumann (1976) Naumann, U., *Subminoische und protogeometrische Bronzeplastik auf Kreta*, Berlin 1976.
- Neugebauer (1921) Neugebauer, K.A., *Antike Bronzestatuetten*, Berlin 1921.
- Nilsson (1968) Nilsson, M. P., *The Minoan-Mycenaean Religion and its survival in Greek Religion*, Lund 1968².
- Nivioú-Κινδελή κ.ά (1988) Nivioú-Κινδελή, Β., Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., Μαρκουλάκη, Στ., "Πόλη Χανίων. Στρατόπεδο

- Ξανθουδίδης (1904) Ζομπανάκη (πάρκο Ειρήνης και Φιλίας)", ΑΔ 43 B2 Χρονικά (1988), 545-549.
 Osborne (1996) Ξανθουδίδης, Σ. Α., "Εκ Κρήτης", ΑΕ 1904, 1-55.
 Padgett (1995) Osborne, R., *Greece in the making 1200-479 B.C.*, London 1996.
 Palmer and Boardman (1963) Padgett, J. M., "A Geometric Bard", στο Carter, J. B., and Morris, S. P. (eds), *The Ages of Homer. A Tribute to Emily Townsend Vermeule*, Texas 1995, 389-405.
 Papadakis and Rutkowski (1985) Palmer, L., and Boardman, J., *On the Knossos tablets*, Oxford 1963.
 Pendlebury (1939) Papadakis, N., and Rutkowski B., "New Research at Skales Cave near Praisos", *BSA* 80 (1985), 129-137.
 Pendlebury and Money-Coutts (1937-8) Pendlebury, J. D. S., *The Archaeology of Crete. An Introduction*, London 1939.
 Penhallurick (1986) Pendlebury, H. W. and J. D. S., and Money-Coutts, M.B., "Excavations in the plain of Lasithi. III. Karphi. A city of refuge of the Early Iron Age in Crete", *BSA* (1937-8), 57-145.
 Perdrizet (1908) Penhallurick, R., *Tin in Antiquity. Its mining and trade throughout the ancient world with particular reference to Cornwall*, London 1986.
 Petrie (1917) Perdrizet, P., *Fouilles de Delphes V. Monuments figurés. Petits bronzes, terrecuites, antiquités diverses*, Paris 1908.
 Πιλάλη-Παπαστερίου (1977) Petrie, W. M. F., *Tools and Weapons*, London 1917.
 Pilali-Papasteriou (1985) Πιλάλη-Παπαστερίου, Αγγ., "Ένα δικέφαλο περιάπτο από το Ψυχρό", ΑΕ 1977, 99-108.
 Πλατάκης (1965) Pilali-Papasteriou, A., *Die bronzenen Tierfiguren aus Kreta*, PBFI.3, München 1985.
 Platon (1979) Πλατάκης, Ε., *To Iδαίον Άντρον*, Ηράκλειο 1965.
 Πλάτων (1951) Platon, N., "L' exportation du cuivre de l' île de Chypre en Crète et les installations métallurgiques de la Crète minoenne", στο Actes (1978), 101-110.
 Πλάτων (1953) Πλάτων, N., "Η αρχαιολογική κίνησις κατά το έτος 1951. Η αρχαιολογική συλλογή Γιαμαλάκη κατά το έτος 1951", *ΚρΧρ* 5 (1951), 449-450.
 Πλάτων (1958) Πλάτων, N., "Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1953", *ΚρΧρ* 7 (1953), 479-492.
 Πλάτων (1959) Πλάτων, N., "Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1958", *ΚρΧρ* 12 (1958), 459-483.
 Πλάτωνος (1954) Πλάτων, N., "Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1959", *ΚρΧρ* 13 (1959), 359-393.
 Πλάτωνος (1955) Πλάτωνος, N., "Ανασκαφαί περιοχής Σητείας", ΠΑΕ 1954, 361-368.
 Πλάτωνος (1955) Πλάτωνος, N., "Ανασκαφαί περιοχής Σητείας", ΠΑΕ 1955, 288-297.

- Πλάτωνος (1962) Πλάτωνος, Ν., "Ανασκαφή Ζάκρου", *ΠΑΕ* 1962, 142-168.
- Πλάτωνος (1976) Πλάτωνος, Ν., "Μεταλλουργικό καμίνι στην Ζάκρο της Κρήτης", στα *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο, 29 Αυγούστου-3 Σεπτεμβρίου 1976, Αθήνα 1981, τ. A2, 436-446.
- Potratz (1966) Potratz, J. A. H., *Die Pferdetrensen des alten Orient*, Analecta Orientalia 41, Roma 1966.
- Raablaub (1997) Raablaub, K. A., "Homeric Society", στο Morris and Powell (1997), 624-648.
- Ρεθεμιωτάκης (1998) Ρεθεμιωτάκης, Γ., Ανθρωπομορφική πηλοπλαστική στην Κρήτη. Από τη Νεοανακτορική έως την Υπουργική περίοδο, Αθήνα 1998.
- Rickard (1932) Rickard, T. A., *Man and Metals*, v. I, London 1932.
- Roller (1999) Roller, L. E., *In Search of God the Mother. The Cult of Anatolian Cybele*, Berkley-Los Angeles-London 1999.
- Rolley (1977) Rolley, C., *Les trépieds à cuve clouée*, Fouilles de Delphes, V, 3, Paris 1977.
- Rolley (1986) Rolley, C., *Greek Bronzes*, (transl. by R. Howell with a foreword by J. Boardman), London 1986.
- Rolley (1994) Rolley, C., *La Sculpture Grecque. Des origines au milieu du Ve siècle*, Paris 1994.
- Rouse (1976) Rouse, W. H. D., *Greek Votive Offerings. An Essay in History of Greek Religion*, New York 1976².
- Rutkowski (1986) Rutkowski, B., *The Cult places of the Aegean*, New Haven 1986.
- Rutkowski and Nowicki (1996) Rutkowski, B., and Nowicki, K., *The Psychro Cave and Other Sacred Grottoes in Crete*, Warsaw 1996.
- Sackett et al. (1992) Sackett, L. H., *Knossos. From Greek city to Roman Colony. Excavations at the Unexplored Mansion II*, BSA suppl. no. 21, 1992.
- Σακελλαράκη (1978) Σακελλαράκη, Γ.-Ε., "Ανασκαφή Αρχανών.", *ΠΑΕ* 1978, 309-322.
- Σακελλαράκης (1966) Σακελλαράκης, I., "Ν. Πραισός. Βαβέλοι.", ΑΔ 21 Χρονικά B2 (1966), 418-419.
- Σακελλαράκης (1975) Σακελλαράκης, I., "Ανασκαφή Αρχανών", *ΠΑΕ* 1975, 255-321.
- Σακελλαράκης (1983) Σακελλαράκης, Γ., "Ανασκαφή Ιδαίου Άντρου", *ΠΑΕ* 1983, 415-500.
- Σακελλαράκης (1984) Σακελλαράκης, Γ., "Ανασκαφή Ιδαίου Άντρου", *ΠΑΕ* 1984, 507-599.
- Σακελλαράκης (1987) Σακελλαράκης, Γ., "Εκατό χρόνια έρευνας στο Ιδαίο Άντρο", *ΑΕ* 1987, 237-263.
- Σαπουνά-Σακελλαράκη (1971) Σαπουνά-Σακελλαράκη, Ε., *Μινωικόν Ζώμα*, Αθήνα 1971.

- Sapouna-Sakellarakis (1978) Sapouna-Sakellarakis, E., *Die Fibeln der Griechischen Inseln*, PBF XIV 4, München 1978.
- Schäfer (1992) Schäfer, J., *Amnisos. Nach den Archäologischen, Historischen und Epigraphischen Zeugnissen des Altertums und der neuzeit*, Berlin 1992.
- Schürmann (1996) Schürmann, W., *Das Heiligtum des Hermes und der Aphrodite in Syme Viannou II. Die Tierstatuetten aus Metall*, Athen 1996.
- Schwab (2000) Schwab, K. A., "Bronze, Lead, and Bone Implements", στο Shaw and Shaw (2000), 391-395.
- Schwab (2000)α Schwab, K. A., "Bronze, Lead, and Faience Vessels", στο Shaw and Shaw (2000), 395-398.
- Schweitzer (1971) Schweitzer, B., *Greek Geometric art*, (transl. by P. and C. Usborne), London 1971.
- Secunda (1982) Secunda, N. V., "A Bronze horse-frontlet from Vrokastro, Crete", *BSA* 77 (1982), 251-253.
- Shaw (2000) Shaw, M. C., "The sculpture from the Sanctuary", στο Shaw and Shaw (2000), 135-209.
- Shaw and Harlan (2000) Shaw, J. W., and Harlan, D. K., "Bronze and Iron Tools and Weapons", στο Shaw and Shaw (2000), 363-373.
- Shaw and Shaw (2000) Shaw, J. W., and Shaw, M.C. (eds), *Kommos IV. The Greek Sanctuary, Part I*, Princeton 2000.
- Sherratt and Sherratt (1993) Sherratt, S., and Sherratt, A., "The Growth of the Mediterranean Economy in the Early First Millennium B. C.", στο Ancient Trade: New Perspectives, *WorldArch* 23:3, 361-378.
- Smith (1992-93) Smith, J. S., "The Pylos Jn Series", *Minos* 27-28 (1992-1993), 167-259.
- Snodgrass (1964) Snodgrass, A. M., *Early Greek Armour and Weapons from the end of the Bronze Age to 600 B.C.*, Edinburgh 1964.
- Snodgrass (1971) Snodgrass, A. M., *The Dark Age of Greece*, Edinburgh 1971.
- Snodgrass (1982) Snodgrass, A. M., "Cyprus and the beginnings of iron technology in the Eastern Mediterranean", στο Muhly et al. (1981), 285-296.
- Snodgrass (1998) Snodgrass, A., *Homer and the Artists. Text and Picture in Early Greek Art*, Cambridge 1998.
- Sourvinou-Inwood (1993) Sourvinou-Inwood, Ch., "Early sanctuaries, the eighth century and ritual space. Fragments of a discourse", στο Marinatos, N., and Hägg, R. (eds), *Greek Sanctuaries. New approaches*, London and New York 1993.

- Stampolidis (1990) Stampolidis, N., "A funerary cippus at Eleutherna-Evidence of Phoenician presence?", *BICS* 37 (1990), 99-106.
- Σταμπολίδης (1993) Σταμπολίδης, Ν. Χρ., *Ελεύθερνα III.1. Γεωμετρικά-αρχαϊκά χρόνια και Οδηγός στην Έκθεση "Το γεωμετρικό-αρχαϊκό νεκροταφείο της Ορθής Πέτρας"*, Ρέθυμνο 1993.
- Σταμπολίδης (1994) Σταμπολίδης, N. Χρ., *Ελεύθερνα III.2. Από τη γεωμετρική και αρχαϊκή νεκρόπολη. Ταφικές πυρές και ομηρικά έπη*, Ρέθυμνο 1994.
- Σταμπολίδης (1996) Σταμπολίδης, N. Χρ., "Αντίποινα". Συμβολή στη μελέτη των ηθών και των εθίμων της γεωμετρικής-αρχαϊκής περιόδου, Ρέθυμνο 1996.
- Σταμπολίδης (1996)a Σταμπολίδης, N. Χρ., "Μια υπόθεση εργασίας",
Αριάδνη 8 (1996), 65-69.
- Stampolidis (1997) Stampolidis, N., "Imports and Amalgamata: the Eleutherna Experience", στο Karageorghis and Stampolidis (1997), 175- 185.
- Σταμπολίδης (1998) Σταμπολίδης, N. Χρ., "Εισαγωγή 11^{ος}-6^{ος} αι. π.Χ.", στο Av. Μεσόγειος (1998), 102-134.
- Starr (1977) Starr, C. G., *The economic and social growth of early Greece 800-500 B.C.*, New York 1977.
- Stos-Gale and Macdonalnd (1989) Stos-Gale, Z. A., and Macdonald, C. F., "Sources of Metals and Trade in the Bronze Age Aegean", στο Gale (1989), 249-288.
- Συριόπουλου (1983) Συριόπουλου, Κ. Θ., *Εισαγωγή εις την αρχαίαν ελληνικήν ιστορίαν. Οι Μεταβατικοί χρόνοι από της Μυκηναϊκής εις την αρχαϊκήν περίοδον 1200-700 π.Χ.*, τ. Α-Β, Αθήνα 1983.
- Τέγου (1999) Τέγου, Ε., "Θολωτός τάφος της πρώιμης εποχής του Σιδήρου στην Παντάνασσα Αμαρίου Ν. Ρεθύμνης", στο Σταμπολίδης, N. Χρ. (επιμ.), *Πρακτικά του Συμποσίου, Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου*, Ρόδος, 29 Απριλίου-2 Μαΐου 1999, Αθήνα 2001, 121-153.
- Τζεδάκις (1966) Τζεδάκις, I., "Αρχαιότητες και Μνημεία Δυτικής Κρήτης. Νομός Ρεθύμνης. Περισσολογή Αρχαιοτήτων", *ΑΔ* 21 Χρονικά B2 (1966), 429.
- Treister (1996) Treister, M. Yu., *The Role of Metals in Ancient Greek History*, Mnemosyne Suppl. 156, Leiden-New York-Köln 1996.
- True and Podany (1990) True, M., and Podany, J. (eds), *Small Bronze Sculpture from the Ancient World*, Malibu 1990.
- Τσάιμου (1997) Τσάιμου, Κ. Γ., *Αρχαιογνωσία των Μετάλλων. Αρχαία Μεταλλευτική και Μεταλλουργική Τεχνική*, Αθήνα 1997.
- Τσιποπούλου (1987) Τσιποπούλου, M., "Τάφοι της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στην Ανατολική Κρήτη", στο *Ειλαπίνη, Τόμος Τιμητικός για τον καθηγητή N. Πλάτωνα*, Ηράκλειο 1987, 253-269.

- Tylecote (1987) Tylecote, R.F., *The early history of metallurgy in Europe*, London and New York 1987.
- Tyree (1974) Tyree, E.L., *Cretan Sacred Caves: Archaeological Evidence*, Columbia 1974.
- Untracht (1986) Untracht, O., *Τεχνικές επεξεργασίας μετάλλων για τους τεχνίτες. Metal techniques for craftsmen. Ένα βασικό σχετικό για χρήση των τεχνιτών σχετικό με τις Μεθόδους Μορφοποίησης και Διακόσμησης των Μετάλλων*, Αθήνα 1986.
- Φάκλαρης (1986) Φάκλαρης, Π. Β., "Ιπποσκευές από τη Βεργίνα", *ΑΔ 41 Μελέτες* (1986), 1-57.
- Φαράκλας (1987) Φαράκλας, Ν., *Η μεγάλη πλαστική των γεωμετρικών χρόνων*, Ρέθυμνο 1987.
- Van Effenterre (1948) Van Effenterre, H., *Nécropoles du Mirabello, Études Crétaises*, VIII, Paris 1948.
- Varoufakis (1982) Varoufakis, G., "The origin of the Mycenaean and Geometric Iron on the Greek Mainland and in the Aegean islands", στο Muhly et al. (1981), 315-324.
- Ventris and Chadwick (1973) Ventris, M., and Chadwick, J., *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge 1973².
- Verbruggen (1981) Verbruggen, H., *Le Zeus Crétos*, Paris 1981.
- Verlinden (1984) Verlinden, C., *Les statuettes anthropomorphes crétaises en bronze et en plomb, du IIIe millénaire au VIIe siècle av. J.-C.*, *Archaeologia Transatlantica* IV, Louvain-La-Neuve 1984.
- Waldbaum (1978) Waldbaum, J.C., *From Bronze to Iron. The Transition from the Bronze Age to the Iron Age in the Eastern Mediterranean*, SIMA LIV, Göteborg 1978.
- Watrous (1980) Watrous, L. V., "J. D. S. Pendlebury's excavations in the plain of Lasithi. The Iron Age Sites", *BSA* 75 (1980), 269-283.
- Watrous (1996) Watrous, L. V., with a contribution by Widenor, Y. K., *The Cave Sanctuary of Zeus at Psychro. A Study of extra-urban sanctuaries in Minoan and Early Iron Age Crete*, Aegaeum 15, Belgium 1996.
- Weisgerber (1982) Weisgerber, G., "Towards a history of copper mining in Cyprus and the Near East: Possibilities of mining archaeology", στο Muhly et al. (1981), 23-32.
- Wertime and Muhly (1980) Wertime, T.A., and Muhly, J. D. (eds), *The Coming of the Age of Iron*, New Haven 1980.
- Wiener (1989) Wiener, M.H., "The Nature and Control of Minoan Foreign Trade", στο Gale (1989), 325-386.
- Willemse (1957) Willemse F., *Dreifusskessel von Olympia. Alte und neue funde*, Olympische Forschungen Band III, Berlin 1957.

- Willets (1962) Willets, R. F., *Cretan Cults and Festivals*, London 1962.
- Willets (1977) Willets, R. F., *The Civilization of Ancient Crete*, London 1977.
- Woodward (1929) Woodward, A. M., "Archaeology in Greece, 1928-9", *JHS* 49 (1929), 220-239.
- Zachos and Maratos (1965) Zachos, K., and Maratos, G., *The Metallogenic Map of Greece*, Institute of Geology and Surface Research, Athens 1965.
- Zimmermann (1989) Zimmermann, J.-L., *Les chevaux de bronze dans l'art géométrique grec*, Mainz am Rhein 1989.
- Ωνάσογλου (1981) Ωνάσογλου, Α., "Οι γεωμετρικοί τάφοι της Τραγάνας στην Ανατολική Λοκρίδα", *ΑΔ* 36 Μελέτες (1981), 1-57.